

سەنجاۋىچە دانىشۇي ئىلمىي ژورنىلى
ئىجتىمائىي پەن قىسمى

3

1988

مۇندەرىجە

- پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەكشۈشنى قوشۇمچە قىلىش —
(1) ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشتىكى تۈپ مەسىلە ھىمىت ھامۇت
مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى ۋە تەنپەرۋەرلىك ۋە مىللى قەھرىمانلىق توغرىسىدا
(14) چىڭ ۋۇنۇڭ
مويىدىن تەرجىمىسى
مەملىكىتىمىزنىڭ يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيانقى ئاساسىي قانۇنلىرىدا مىللى
مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر تارىخىنى تەكشۈرۈش لى رۇجۇڭ (28)
خالىق ساقى تەرجىمىسى
سەنئەتنىڭ ئىستېتىك تەربىيىۋى رولى ھەققىدە مەھمەت ئىمىن (48)
سەنئەتتىكى مۇھەببەت مەسىلىسى ھەققىدە ھاپىل مەخسۇت (56)
ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ مەنتىقىلىق كۈچى شېرىن قۇربان (67)
ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا
(73) خەمەت ئومۇر
چاغىتاي تىلى توغرىسىدا قاسىم ئارنىش (90)
«بىلەن» ھەققىدە دەسلەپكى ئىزلىنىش ئوسمان مۇھەممەت (95)
قىزىل مىڭ ئوي توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە
(109) ئابلىز مۇھەممەت سايرامى
كارىز ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ئابدۇقادىر يۈنۈس (121)
ھىجرىيە ۋە مىلادىيە كالىندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما چەدۋىلى (128)
سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى ئەخمەت رىشىت (133)
مۇقاۋىنىڭ 4 - بېتىدە: سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى فىڭ فى فوتوسى

پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىش - ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشتىكى تۈپ مەسىلە

ھېمىت ھامۇت

يولداش خۇياۋباڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 12 - قۇرۇلتىيىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىش پىرىنسىپىنى توغرا ئىجرا قىلىش - ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلىشتىكى تۈپ خاراكتېرلىق مەسىلە. بىز بۇيرۇق خاراكتېرلىق پىلان ۋە يېتەكچى خاراكتېرلىق پىلان بىلەن بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ ئۆزىگە خاس دائىرىسىنى ۋە چېكىنى توغرا ئايرىشىمىز، مال باھاسىنىڭ ئاساسىي مۇقىملىغىنى ساقلاش شەرتى ئاستىدا، باھا سېتىمىسىنى ۋە باھا باشقۇرۇش چارىلىرىنى، ئەمگەك تۈزۈمىنى ۋە ئىش ھەققى تۈزۈمىنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا ئىسلاھ قىلىپ مەملىكىتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىپ، خەلق ئىگىلىگىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشىمىز لازىم».

يولداش خۇياۋباڭنىڭ كۆرسەتمىسى دولىتىمىزنىڭ ھازىرقى شارائىتىدا ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان مەدەنىيەت ۋە مەنىۋىي ئېھتىياجى بىلەن قالاق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەملىكىتىمىزدە پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلغان ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش - دولىتىمىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

كونا جۇڭگودا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىنتايىن تەڭپۇڭسىز ھالەتتە ئىدى.

ئازاتلىقتىن كېيىنكى ئېلىپ بېرىلغان 33 يىللىق سوتسىيالىستىك قورۇلۇش داۋامىدا، ئېلىمىزنىڭ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىر قەدەر راۋاجلانغان ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا خەلق ئىگىلىگەنلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى زور دەرىجىدە ئۆسكەن بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى يەنىلا تۆۋەن. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا قول ئەمگىكىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش خېلىلا سالماقلىقىنى ئىگەللەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بۇ خىل تەرەققىيات ئەھۋالىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئېلىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك شەكلىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى زورۇر. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، دولىتىمىزدە ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرخىل پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويغىلى بولمايدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشتا، خەلق ئىگىلىگەنلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، ھەرقايسى كارخانىلار ئۆزئارا زىچ ئالاقىدا بولغانلىقىدىن، ئۇلار ئۆزئارا بىر بىرىگە تايىنىدۇ، بىر بىرىنى چەكلەيدۇ، بىر بىرىنى شەرت قىلىدۇ ۋە بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆپكەتچى جەھەتتە، ھەرقايسى ئىقتىسادىي تارماقلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى مەلۇم نىسبەتتە تەقسىم قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى شارائىتىدا، خەلق ئىگىلىگەنلىكى پىلانلىق ھالدا نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشى لازىم. مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خوجايىنلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. بۇنى پەقەت سوتسىيالىزىم تۈزۈمى شارائىتىدىلا ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى جەمئىيەت ئۆزلەشتۈرگەن ھامان، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ ئورنىنى پىلانلىق، ئاڭلىق ئويۇشتۇرۇش ئالىدۇ»، («دىيورىڭغا قارشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 545 - بەت)، يولداش ماۋزېدۇڭمۇ بۇ ھەقتە توختالغاندا: «ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا نەچچە يۈز مىڭ يىل بولدى، جۇڭگو دېگەن بۇ يەردە ئۆز ئىگىلىگەنلىكىنى ۋە مەدەنىيىتىمىزنى پىلان بويىچە راۋاجلاندۇرۇش شارائىتىغا تېخى ئەمەلدىلا ئىگە بولۇپ دۇدۇ» دەيدۇ. («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 5 - توم، 392 - بەت).

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك پىلانلىق ھالدا نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشى

لازىم. بۇ بارلىق سوتسىيالىستىك ئەللەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئومۇمىي پىرىنسىپ، لېكىن ھەرقايسى مەملىكەتنىڭ پىلان دائىرىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، پىلان دەرىجىسىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسىگە ئالاقىدار بولغان مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىگە، يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئومۇملىشىش دەرىجىسىگە باغلىق. لېكىن، رۇسىيىدەك ئۇششاق دىخان ئىگىلىكى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگەللىگەن ئىقتىسادى قالاچ مەملىكەتتە، بىردىنلا ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويۇشقا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ: «ھازىر بىزگە نىسبەتەن، مۇكەممەل ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پىلان، بىررۇكرا تىلارچە خام خىيالدىنلا ئىبارەت» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. لېكىننىڭ بۇ كۆرسەتمىسى دولتىمىزدە خەلق ئىگىلىگىنىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىغا ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇ بىزگە بىر خىللا بولغان پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويغىلى بولمايدىغانلىقىنى، پىلانلىق ئىگىلىك ئاساسىدا مەلۇم دائىرىدە بازار ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇشنىڭ زورۇر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چۈنكى، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ۋە كوللىكتىپ مۇلۇكچىلىكنىڭ ھەممىسىدە پىلانلىق ئىگىلىك يولغا قويۇلسىمۇ، لېكىن كېيىنكىسىنىڭ ئالدىنقىسىغا نىسبەتەن پىلانچانلىق دەرىجىسى تۆۋەن؛ كوللىكتىپ مۇلۇكچىلىكتە بىر قىسىم دەھ سۇلاتنى دولەتنىڭ بۇيرۇق خاراكتىرلىق پىلانى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشتىن سىرت، كۆپ قىسمىنى ۋاسىتىلىق پىلان ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ؛ يەككە ئىگىلىككە كەلسەك، ئاساسەن پىلانسىز، ئۆز ئالدىغا ئىشلەپچىقىرىدۇ ۋە ئالماشتۇرىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىنكى، مۇلۇكچىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ ھالىتى، دولتىمىزدە پۈتۈنلەي بىر خىللا پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويۇشقىمۇ، بازار ئىقتىسادىنى يولغا قويۇشقىمۇ بولمايدىغانلىقىنى، پەقەت پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، بازار ئىقتىسادىنى قوشۇمچە قىلغان ئىگىلىك سېستىمىسىنى يولغا قويۇشقا بولىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلدى.

پارتىيىنىڭ 12 - قۇرۇلتىيى دولتىمىز قۇرۇلغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە بولغان ئىسجايى ۋە سەلبى تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ئاساسىدا «پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەكشۈشنى قوشۇمچە» قىلىشتىن ئىبارەت بۇ توغرا فاڭجېننى مۇئەييەنلەشتۈردى.

بۇ يەردە ئېيتىلغان پىلانلىق ئىگىلىك - ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئاساسىدا، ئىشلەپچىقىرىشنى

پىلانلىق ھالدا نىسبەت بويىچە زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭلۇقنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ساقلاش دىگەنلىكتۇر؛ بازار ئارقىلىق تەڭشەش دىگەننىمىز — پىلانلىق ئىگىلىكتىن سىرت، دولەت پىلانىغا كىرگۈزۈلمىگەن ئىگىلىكنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئوخشىمىغان دەۋر-لەردىكى كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسەن، دولەتنىڭ بىر تىۇتاش پىلان دائىرىسى ئىچىدە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئىستىخىيىلىك ھالدا تەرتىپكە سېلىش رولىدىن پايدىلىنىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، ئۇپىلان سىرتىدىكى بازارنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن، يولغا قويۇلغان ئەركىن ئىشلەپچىقىرىش، ئەركىن ئالماشتۇرۇش، ئەركىن تەقسىمات قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزا ئىگىلىگىدە بولسا، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئىگىلىكنىڭ بۇنىڭكى تارمىقى «ئاساسلىق» ۋە «يېقىندىلىق» مۇناسىۋەتكە ئىگە، بۇنىڭدا پىلانلىق ئىگىلىك خەلق ئىگىلىگىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بازار ئىقتىسادى بولسا، قوشۇمچە ۋە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. «پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە» قىلىش توۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1. سوتسىيالىستىك ئەگرار ئىشلەپچىقىرىشتا «پىلانلىق ئىگىلىك ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەش قوشۇمچە» قىلىنىدۇ

ئىقتىسادىي پائالىيەت پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇماددى بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات ۋە ئىستىمال جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساس، ئەركىن ئىشلەپچىقىرىش قوشۇمچە

پىلانلىق ئىگىلىكتە چىڭ تۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. يولداش چېن يۈن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «پۈتۈن مەملىكەتنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ ئاساسىي قىسمى پىلان بويىچە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر قىسىم مەھسۇلاتلارنى بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، دولەت پىلانى ماقۇل بولغان دائىرە ئىچىدە ئەركىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى. بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، دولەت پىلانى رۇخسەت قىلغان دائىرە ئىچىدە ئەركىن ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قوشۇمچىسى بولىدۇ». بۇ يەردە يولداش چېن يۈن ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئەركىن

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ەۋناسۇبتىنى قانداق توغرا ھەل قىلىشتىن ئىبارەت پىرىنسىپنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن.

سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىغا كەلسەك، بۇنىڭ قايسىلىرىنى پىلان ئىچىگە كىرگۈزۈش، قايسىلىرىنى كىرگۈزمەسلىك، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلى، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتىنىڭ دولەت ئىگىلىگى ۋە خەلق تۈرىمۇشدا تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. مۇلۇكچىلىك شەكلىدە، ئادەتتە، دولەت ئىگىلىگىدىكى كارخانىلارنىڭ پىلانلاشتۇرۇش دەرىجىسى يۇقۇرى بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان نۇرغۇن مەھسۇلاتلار بۇيرۇق خاراكىتى بىلەن پىلاننى ئاساس قىلىشى كېرەك؛ كۆلىمىگە مۇناسىۋەتلىك كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىشى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يېتەكچىلىك خاراكىتىدىكى پىلاننىمۇ ئاساس قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەركىن ئورۇنلاشتۇرۇش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە بولۇشى كېرەك. يەككە ئىگىلىك بولسا، ئاساسەن، ئەركىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتىنىڭ مۇھىملىقىغا كەلسەك، دولەت ئىگىلىگى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانغا جەزمەن كىرگۈزۈشى كېرەك. چۈنكى، بۇ قىسىم مەھسۇلاتلار خەلق ئىگىلىگىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەپچەك، ئۇلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتىمۇ، ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتىنىڭ چوڭ بىر قىسمىنى ئىگەللەيدۇ. قالغان مەھسۇلاتلارنى، يەنى كۈندىلىك شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرى ۋە قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى دولەت پىلانغا كىرگۈزۈشتىن سىرت، كارخانىلارنىڭ ئەركىن ئىشلەپچىقىرىشىغا تاپشۇرسا بولىۋېرىدۇ. چۈنكى، بۇ قىسىم مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن مەھسۇلات قىممىتى ئىجتىمائىي ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئاز بىر قىسمىنىلا ئىگەللەيدۇ. سانائەتتە، دولەت ۋە خەلقنىڭ ھايات - مائاتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان نېفىت، كۆمۈر، توك كۈچى، پاختا رەخت ھەم مۇھىم مېتاللار، ماشىنا سازلىق، خۇشۇي سانائىتى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى يېزا ئىگىلىگىدە ئاشلىق، ماي، پاختا قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا، چوقۇم دولەتنىڭ بۇيرۇق خاراكىتى بىلەن پىلاننى يېتەكچى قىلىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «بازار ئارقىلىق تەكشۈش» نىڭ رولىدىنمۇ پايدىلىنىش كېرەك. بۇ يەردە پىلان ئارقىلىق تەكشۈش نىڭ رولى چوڭ بولىدۇ، بازار ئارقىلىق تەكشۈشنىڭ رولى كىچىك بولىدۇ. دولەت قۇرۇلۇشى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەھسۇلاتلارنىڭ كۆپ قىسمىنى دولەت پىلانى بويىچە ئىشلەپچىقارغاندىن سىرت، ئاز بىر قىسمى دولەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىگى ۋە باشقۇرۇشى ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزلۈكىدىن

تەشكىلاتلىق كېرەك. بۇ يەردىمۇ پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ رولى بىر قەدەر چوڭ بولىدۇ. بازار ئارقىلىق تەكشۈرۈشنىڭ رولى كىچىكرەك بولىدۇ. ئۇندىن باشقا بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، دولەت پىلانى ماقۇل كۆرگەن دائىرە ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش مۇرەككەپ بولغان ئۇششاق توۋار ئىشلەپچىقىرىشى بولۇپ، كارخانىلار ۋە يەككە ئەمگەكچىلەر نىمىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزلىرى بەلگۈلەيدۇ. لېكىن بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش، ۋاسىتىلىق ھالدا دولەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە تەسىرى ئاستىدا، ھەر خىل ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەر ۋە زورۇر بولغان مەمۇرى چارىلار ئارقىلىق باشقۇرۇلىدۇ. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا پىلان ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ رولى بىر قەدەر كىچىكرەك، ئەركىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ رولى چوڭراق بولىدۇ.

(2) تەقسىماتتا "پىلانلىق تەقسىمات ئاساسى، ئەركىن

تەقسىمات قوشۇمچە"

تەقسىمات، ھەر قانداق جەمئىيەتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم ھالقا بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ھەمدە ئۆز نوۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر كۆرسىتىدۇ. پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق تەقسىماتقا شەرت ھازىرلاپ بېرىدۇ، پىلانلىق تەقسىمات پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەگەر ئادەم كۈچى، ماددى ۋە مالىيە كۈچىنى تەقسىم قىلىش جەريانىدا، پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىنمىسا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى كاپالەتلەندۈرۈش، پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ. تەقسىمات — مىللى دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە شەخسى ئىستىمال بۇ يۇملىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پۈتۈن مىللى دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشىدا، پىلانلىق تەكشۈرۈش يولغا قويۇش كېرەك. مىللى دارامەتنى تەقسىم قىلىشتىكى ئاساسىي مەسىلىلەر — جۇغلانما بىلەن ئىستىمالنىڭ مۇناسىۋىتى. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ بىلەن ھەرقايسى تارماقلارغا سېلىنغان مەبلەغنىڭ نىسبىتى، خەلق تۇرمۇشىنى ئۆستۈرۈش دائىرىسى قاتارلىقلار چوقۇم دولەت پىلانىغا كىرگۈزۈلۈشى، دولەت پىلانى ئارقىلىق بەلگىلىنىشى كېرەك. شەخسى ئىستىمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا ئىش ھەققى (ئاساسىي مائاش، قوشۇمچە ئىش ھەققى ۋە مۇكاپات تۈزۈمى) تۈزۈمىدىلا دولەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى ئارقىلىق بېكىتىپ قالماستىن، بەلكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاساسىي مائاش، دەرىجە ئۆلچىمى، خىزمەت ئىستازى، ئوقۇش تارىخى، خىزمەت ياردەم پۇلى قاتارلىقلارمۇ دولەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىغا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. دولەتنىڭ بىر تۇتاش بەلگىلىمىسىگە بويسۇنۇش شەرتى ئاستىدا، كارخانىلارنىڭ ئىش ھەققى، مۇ-

كاپات ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشنى بەلگىلەش ھوقۇقى بولۇشقا يول قويۇش كېرەك. كارخانىلارغا مەلۇم ئەركىن تەقسىم قىلىش ھوقۇقىنى بېرىش، تەقسىمات جەھەتتە كارخانىلار ئۆتتۈرىسىدا مەلۇم پەرقنىڭ بولۇشىغا يول قويۇش كېرەك. لېكىن، بۇ خىل ئەركىن تەقسىمات دولەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىلىق تەقسىماتىغا بويىسۇنغان دائىرە ئىچىدە بولۇشى لازىم.

(3) ئالماشتۇرۇشتا، «پىلانىلىق ئالماشتۇرۇش ئاساس، ئەركىن ئالماشتۇرۇش قوشۇمچە»

ئالماشتۇرۇش تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان يەنە بىر مۇھىم ھالقىسى بولۇپ، توۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا، بازار ئارقىلىق توۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلىدۇ. بازار - توۋارنى ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋاستە.

ئېلىمىزدە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك يېتەكچىلىكىدىكى كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىپلەر بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە پىلانىلىق، تەشكىلىلىك ھالدا ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا پىلانىلىق، تەشكىلىلىك ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇش تامامەن زورۇر. بۇنىڭدا، ئالماشتۇرۇشقا قاتنىشىدىغانلار ئاساسەن، دولەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللىكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش، بازار ئارقىلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلار بىزنىڭ پىلانىلىق ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇشىمىزدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پىلانىلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ سىرتىدىكى ئەركىن ئالماشتۇرۇشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىمۇ رۇخسەت قىلىش، ئەركىن بازارنىڭ «قوشۇمچە» بولۇش رولىنىمۇ ئېتىراپ قىلىش لازىم. يولداش چېن يۇن مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىستىك بىر تۇتاش بازاردا، دولەت با-زىرى ئاساسىي گەۋدە، لېكىن مەلۇم دائىرە ئىچىدە دولەت رەھبەرلىك قىلىدىغان ئەركىن بازارمۇ بېقىندى بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئەركىن بازار دولەتنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا، دولەت بازىرىنىڭ قوشۇمچىسى بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ سوتسىيالىستىك بىر تۇتاش بازارنىڭ تەركىۋىي قىسمىدۇر». بۇ يەردە ئېيتىلغان دولەت بازىرى ئەمەلىيەتتە پىلانىلىق، تەشكىلىلىك ھالدا ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئەركىن بازار - يېزىلارنىڭ ئەركىن بازار سودىسى ۋە شەھەرلەرنىڭ دىخانىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش بازىرىنىلا كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى سوتسىيالىستىك

ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تارماقلىرىنىڭ ئوز ئارا كېلىشىم ئارقىلىق سېتىش ۋە سېتىۋېلىشنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىستېمال ئومۇمى مەھسۇلاتلار ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭغا ماس ھالدا مەھسۇلاتلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرۇشتىن تەركىپ تاپىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئالماشتۇرۇشتا، خەلق ئىگىلىگىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەھسۇلاتلارنى چوقۇم پىلانلىق تەقسىمات ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرگىلى، خەلق ئىگىلىگى پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى، پىلانلىق ئىقتىسادنىڭ پۈتۈن خەلق ئىگىلىگىدىكى ئاساسىي گەۋدىلىك ئورنىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ. بىراق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى شەكلىدىكى مەھسۇلاتلار تۈرىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشى، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ خەلق ئىگىلىگىدىكى رولىنىڭ ئوخشىماسلىقى، شۇنىڭدەك، ماددى مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرىدىغان ئورۇنلارنىڭمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇشى، پىلان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى شەكلىدىكى مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇشنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئىچىگە ئېلىپ كېتەلمەيدىغانلىقى تۈپەيلىدىن، دولەت پىلانىنى ئورۇنلاش شەرتى ئاستىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى شەكلىدىكى مەھسۇلاتلارنى كارخانىلارنىڭ ئەركىن سېتىش ۋە سېتىۋېلىشىغا يول قويماي بولىدۇ.

ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدا، دولەت ئىگىلىگىدىكى سودا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، سودا تارمىغىدىكى تايانچ كارخانىلار، يەنى توپماللارنى تارقىتىدىغان سودا تارماقلىرى ۋە چوڭ تىپتىكى سودا ماگىزىنلىرى دولەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىدا، ئاساسەن پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي گەۋدە قىلىنغانلىقتىن، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئوبوروتىمۇ پىلانلىق، تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلىشى لازىم. ئەمما ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ پىلانلىق ئالماشتۇرۇلۇشىنى پەقەت ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا ئەركىن ئالماشتۇرۇش، ئەركىن سېتىش ۋە ئەركىن سېتىۋېلىشىمۇ يولغا قويۇش كېرەك. بۇ ئىككى تەرەپنىڭ بىرسىگە سەل قاراش، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا پايدىسىز.

2. پىلانلىق تەڭشەش ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەش قوشۇمچە؛ پىلانلىق باھا ئاساس، ئەركىن باھا قوشۇمچە قىلىنىدۇ

سوتسىيالىستىك ئىقتىساد، پىلانلىق ئىقتىسادنى ئاساس، بازار ئىقتىسادىنى قوشۇمچە قىلغانلىقتىن، مەلۇم تەڭشەش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئېھتىياجنى تەڭپۇڭلاشتۇرغاندىلا، خەلق ئىگىلىگىنىڭ نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

(1) ئىگىلىكنى پىلانلىق تەڭشەش ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەش قوشۇمچە

ئىگىلىكنى پىلانلىق تەڭشەش، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تىپىكى ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي تەڭشەش ئۇسۇلى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن-نىيەتتىن پايدىلىنىپ، پىلان ئارقىلىق، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، خەلق ئىگىلىگىنىڭ خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش يۈزۈلۈشىگە قاراپ، ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. پىلانلىق تەڭشەش، خەلق ئىگىلىگى پىلاننى تۈزۈش، تەڭشەش ۋە ئىجرا قىلىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. شۇڭا، پىلان تۈزگەندە چوقۇم ئوبېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەلۋىنى ئەكس ئەتتۈرۈش لازىم. سوتسىيالىستىك ئىگىلىك پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغانلىقتىن، ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى تەڭشەشتە پىلانلىق تەڭشەش ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەش قوشۇمچە قىلىنىدۇ.

پىلانلىق تەڭشەش — ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇق ۋە ھەر خىل پىلانلارنى بەلگىلەش، (قىسقا ۋاقىتلىق ھەم ئۇزۇن مۇددەتلىك) ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ ھەرقايسى تارماق ۋە ئورگانلاردىكى تەقسىملىنىشىنى تەڭشەش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبىي تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش، خەلق ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىيات يۈزۈلۈشى، نىشانلىرى ۋە تەرەققىيات سۈرئىتىنى بەلگىلەش، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ كەلگۈسى تەرەققىيات ئېھتىياجى ۋە ئومۇمىي مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، پۈتۈن خەلق ئىگىلىگىنىڭ ئاساسىي نىسبەت مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەش، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ دائىرىسى ۋە كۆلىمىنى بەلگىلەش، مۇھىم ئىقتىسادىي تېخنىكا سىياسىتى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتىرىش كۆلىمى ۋە باشقا مۇھىم ھەرىكەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پىلانلىق ئىگىلىك، خەلق ئىگىلىگىدە مۇھىم يېتەكچى رول ئوينايدۇ. بىرلىككە كەلگەن ئىگىلىك پىلانى ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش،

ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات قاتارلىق مۇھىم ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللىمە ۋە تەرتىپكە سالماق، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىنى يولغا قويۇش. سوتسىيالىزىم شارائىتىدا، پىلانلىق تەكشۈش ۋە بازار ئارقىلىق تەكشۈشنىڭ تەلىۋى ۋە رولى بىرپۇتۇنلۇككە ئىگە بولۇشتىن سىرت، يەنە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلىك تەرىپىمۇ بولىدۇ، مەسىلەن: پىلانلىق تەكشۈش، پىلانلىق ھالدا باش قۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ بازار ئارقىلىق تەكشۈش — پىلاننىڭ ئىدارە قىلىشى ياكى يېتەكچىلىك قىلىشى كەمچىل بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئاساسلا قارغۇلۇقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پىلانلىق تەكشۈش، ئاساسەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتىنى ۋە بىرراق كەلگۈسى مەنپەئەتىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى دولەت، كارخانا ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ شەخسىي مەنپەئەتىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مەنپەئەت بىرلىكىنى ئىپادىلەيدۇ، ئەمما بازار ئارقىلىق تەكشۈش، دايمىم ۋە بىۋاسىتە ھالدا مەلۇم رايون، تارماق كارخانا ياكى شەخسنىڭ كوز ئالدىدىكى مەنپەئەتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ ۋە باشقىلار. بەزى ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات پائالىيەتلىرى بىر رايون، بىر تارماق ياكى كارخانىغا نىسبەتەن زورۇر ۋە مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئەمما پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىدىن قارىغاندا، زورۇر ئەمەس ۋە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، دولەت چوقۇم پىلانلىق تەكشۈشنى كۈچەيتىپ، سىياسى ئىدىيە ۋى خىزمەتنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، ئىقتىسادىي خىزمەتلەردە مەۋجۇت بولغان ھەر خىل زىددىيەتلەرنى ۋاقىتدا بىر تەرەپ قىلىپ، دولەت، كوللىكتىپ ۋە شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىشى لازىم.

(2) پىلانلىق باھا ئاساس، ئەركىن باھا قوشۇمچە

باھا — قىممەتنىڭ پۇل شەكلىدە ئىپادىلىنىشى. دولىتىمىزدە توۋار ئىشلەپ چىقىرىشى ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشى مەۋجۇت بولغانلىقتىن، قىممەت قانۇنى مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش جەريانىدا بەلگىلىك تەرتىپكە سېلىش رولىنى ئوينايدۇ. قىممەت قانۇنىنىڭ بۇ خىل رولى باھا ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. پىلانلىق تەكشۈش ياكى پىلان سىرتىدىكى بازار ئارقىلىق تەكشۈش بولسۇن، باھانىڭ ئىدارە قىلىش رولىدىن پايدىلىنىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكى — پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئىگىلىكىنى قوشۇمچە قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭغا ماس ھالدا باھا شەكلىدىمۇ مۇقەررەر ھالدا پىلانلىق باھا ۋە ئەركىن باھا مەۋجۇت بولىدۇ. پىلانلىق باھا سوتسىيالىستىك دولەت پىلانى ئارقىلىق بەلگىلەيدىغان باھا بولۇپ، ئۇ توۋارنىڭ قىممىتىنى ئاساس قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ۋە رول ئويناۋاتقان ئوبېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنلار ۋە فاڭجېن، سىياسەتلەرنىڭ تەلىۋى

ھەمدە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىق ئامىللار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئەركىن باھا بولسا، ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچى ئۈز ئارا كېلىشىش ئارقىلىق ئەركىن بەلگىلەيدىغان باھادۇر. بۇنى كېلىشمە باھا دەپمۇ ئاتايدۇ. 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىغىچە بولغان ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە دۆلەتمىزنىڭ باھا سىياسىتىدە بىر خىللا بولغان پىلانلىق باھا تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات تەلەپىگە ماسلىشىپ كېتەلمىدى. مۇتلەق كۆپ قىسىم مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى جۇڭياڭ ياكى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ، يەرلىكنىڭ، ناھىيىلەرنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئىنتايىن ئاز بولدى. كارخانىلارغا ئاساسىي جەھەتتىن باھا بەلگىلەش ھوقۇقى بېرىلمىدى.

ئەمىلىيەت ئىسپاتلىدىكى، مال باھاسىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى دائىرىسىنى بەك مەركەزلەشتۈرۈۋەتكەندە، يەرلىكنىڭ ۋە سودا - سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئاكتىپچانلىقىغا تەسىر يېتىدىغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدا ئەمىلىي ئەھۋالغا مۇۋاپىق ھالدا ئىش كورگىلى بولمايدىغانلىقى، ۋاقىت - شارائىتقا قاراپ تەرتىپكە سېلىش، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، توۋار ئالماشتۇرۇشنى كېڭەيتىش ھەمدە پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشىدا يامان تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. بولۇپمۇ، بەزى تۈرى كۆپ خىل بولغان ئۇششاق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇششاق سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئەگەر بازاردا سېتىلماي بېسىلىپ قالغان ئەھۋالدا باھا ئۆز ۋاقتىدا ئۆزگەرتىلمىسە، بەزى مەھسۇلاتلار بازاردا ئۇزۇن مۇددەت بېسىلىپ قېلىش ياكى بارغانسېرى بۇزۇلۇش ھەتتا پۈتۈنلەي ئىستىمال قىممىتىنى يوقىتىش ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مال باھاسىنى باشقۇرۇشتىكى ھوقۇق دائىرىسىنى مۇۋاپىق بەلگىلەپ، مۇۋاپىق ھالدا يەرلىك ئورۇنلارنىڭ ۋە كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى دائىرىسىنى كېڭەيتىش كېرەك.

نۆۋەتتە، ئېلىمىزنىڭ باھا شەكلى ئاساسەن 4 خىلغا بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى، دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بىر تۇتاش پىلانلىق باھا. بۇ دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ھايات - مائارىپىغا، مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى ۋە ئەمگەك ئىش ھەققىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان باھانى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى، مەلۇم دائىرە ئىچىدە تەۋرىنىپ تۇرىدىغان تۇراقسىز باھا. بۇنىڭدا، دۆلەت مەلۇم تەۋرىنىش دائىرىسىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. كارخانىلارنىڭ بەلگىلىگەن دائىرىسى ئىچىدە يۇقۇرى - تۆۋەن تەۋرىنىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، كېلىشىپ سېتىۋېلىش ۋە كېلىشىپ سېتىپ بېرىش باھا

شەكلى. بۇنىڭدا، ئاساسەن، بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ۋە بەزى سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئىچىدىكى ئۇششاق توۋارلارنىڭ باھاسى، پىرىنسىپ بويىچە بازارنىڭ تەمىنلەش ۋە تەلەپ ئەھۋالىغا ئاساسەن بەزىدە ئورلىتىش ۋە بەزىدە چۈشۈرۈش ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ.

تورتىنچى، بازاردىكى سودا - سېتىق باھاسى. بۇنىڭدا دولەت بازارغا سېلىشقا رۇخسەت قىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى سېتىۋالغۇچى ۋە ساتقۇچى ئەرەكەت كېلىشىپ، ئەھۋالغا قاراپ ئەرەكەت ئاشۇرىدۇ ياكى توۋەنلىتىدۇ.

ئومۇمەن يۇقۇرىدىكى 4 خىل باھا شەكلىنى ئىككى تۈرگە ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ بىر خىلى بىر تۇتاش پىلانلىق باھا ۋە تەۋرىنىپ تۇرىدىغان تۇراقسىز باھا. تۇراقسىز باھانىڭ گەرچە مەلۇم جانلىقلىقى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەۋرىنىش دائىرىسى دولەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۇ پىلانلىق باھادىن بولۇنۇپ چىققان بىر خىل شەكىل بولۇپ، ماھىيەتتە، يەنىلا پىلانلىق باھا كاتىگورىيىسىگە كىرىدۇ. يەنە بىر خىل ئەرەكەت باھا بولۇپ، ئۇ كېلىشىپ سېتىش - سېتىۋېلىش باھاسى ۋە بازار سودا - سېتىق باھاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پىلانلىق باھا ۋە ئەرەكەت باھا، ئېلىمىزنىڭ باھا بەلگىلەش تەشكىلىي تۈزۈمىدە تەڭ-باراۋەر مۇناسىۋەتتە بولماستىن، بەلكى ئاساسلىق ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. پىلانلىق باھا ئاساسىي گەۋدە بولۇپ، مىقدار جەھەتتە ئومۇمىي توۋار باھاسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگەللەيدۇ. ئۇ سوتسىيالىستىك باھا بەلگىلەش تۈزۈمىدە يېتەكچىلىك ئورۇنىنى ئىگەللەيدۇ. ئەرەكەت باھا قوشۇمچە بولۇپ، مىقدار جەھەتتە ئومۇمىي توۋار باھاسىنىڭ ئاز بىر قىسمىنىلا ئىگەللەيدۇ ھەمدە پىلانلىق باھاغا بېقىندى بولۇپ، پىلانلىق باھا تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پىلانلىق ئىگىلىكتە چىڭ تۇرۇشتا، چوقۇم پىلانلىق باھانىڭ يېتەكچىلىك رولىدا چىڭ تۇرۇشىمىز كېرەك. ئەگەر پىلانلىق باھاغا سەل قارالساق ياكى ئۇنىڭنىڭ كار قىلىنسا ۋە ياكى ئەرەكەت باھانىڭ ئۆز مەيلىچە يامراپ كېتىشىگە يول قويۇلسا، باھا بەلگىلەش تۈزۈمى سوتسىيالىستىك يۈنۈلۈشتىن ئايرىلىپ كېتىدۇ - دە، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققى قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىنىدىغان كىشەنگە ئايلىنىپ قالىدۇ. لېكىن، ئېلىمىزدە كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك شەكىلىگە ماس ھالدا ئەرەكەت ئىشلەپچىقىرىش، ئەرەكەت ئالماشتۇرۇش مەۋجۇت بولغاچقا، ئەرەكەت باھانىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىمۇ ئۈمىدلىككە ئىگە. ئەگەر ئەرەكەت باھانىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا سەل قارالساق ياكى ئۇنىڭنىڭ كار قىلىنسا، ئۇ چاغدا پىلان سىرتىدىكى بازار ئارقىلىق تەكشۈرۈش رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولمايدۇ ھەمدە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى جانلاندۇرغىلى بولمايدۇ، بۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش تەرەققىياتىغا زىيانلىق.

ئومۇمەن، ئېلىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ھالىتى تەڭپۇڭسىز ھالەتتە بولغانلىقى ھەمدە ئۇنىڭغا ماس ھالدا ئېلىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۈلۈكچىلىكى ئومۇمى مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغاچقا، باشقا ئىگىلىك شەكىللىرى ياردەمچى بولغان كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك شەكلى بىللە مەۋجۇت بولغان قۇرۇلما بولغانلىقتىن، بۇ ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتا پەقەت «پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئىگىلىكىنى قوشۇمچە» قىلىشتىن ئىبارەت ئىگىلىك تۈزۈمىنىلا يولغا قويۇشنى بەلگىلىگەن. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىمىز يۇقۇرى سۈرئەتتە راۋاجلىنىۋاتىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى تەمىن ئەتكىلى ۋە مۇشۇ ئەسەر ئىچىدە ئېلىمىزدە 4 تە زامانىۋىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى، دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يەتكىلى بولىدۇ.

بىلىم توغرىسىدا

△ بارلىق ساختا بىلىملەردىن پەخەس بول، ئۇ بىلىمەسلىككە قارىغاندا تېخىمۇ خەۋپلىك.

— شۇبېرنا

△ ياشاشنىڭ پۈتۈن ئەھمىيىتى تېخى بىلىنمىگەن نەرسىلەرنى ھاردىم-تالدىم دېمەي ئۈگىنىشتە، تېخىمۇ كۆپ بىلىملەرنى ئۈزلۈكسىز تۈردە ئىگەللىۋېلىشتا.

— زورا

△ نادانلىق كىشىنى ھەچقانداق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېلىپ بارمايدۇ، بەلكى ئۈمىتسىزلىك، ھاڭۋاقتىلىق ئىچىدە بەربات قىلىدۇ.

— داپىندى

△ بىلىم كىشى ھاياتىنى يورۇقلۇققا ھەم ھەقىقىي دۇنياغا باشلاپ بارىدىغان مەشئەل، نادانلىق بولسا يورۇقلۇق ھەم ھەقىقىي دۇنياغا يېتىپ بېرىشقا پۇتلىكاشاڭ، كىشىلىك ھاياتى تەرەققىياتىغا مۇپۇتلىكاشاڭ.

— لى داجاۋ

△ ئادەمنىڭ بىلىمى قانچىكى كەڭ بولسا، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ شۇنچە تەك-مۇلاشقان بولىدۇ.

— گوركى

مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللى قەھرىمانلىق توغرىسىدا

چىڭ ۋۇتۇڭ

مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللى قەھرىمانلىققا، بولۇپمۇ، ئوخشاش مىللەت ياكى ئوخشىمىغان مىللەت قۇرغان دولەت ھاكىمىيەتلىرى بىر بىرىگە قارىمۇ - قارشى بولغان بولۇنۇش دەۋرلىرىدە، ۋەتەنپەرۋەرلىك مەۋجۇت بولامدۇ - يوق؟ مىللى قەھرىمانلار بالىققا كېلەمدۇ - يوق؟ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەرگە قانداق قاراش، قانداق باھا بېرىش مەسىلىسىدە ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى بىردەك بولمايۋاتىدۇ. بۇ مەسىلە مەلۇم تارىخىي شەخسلەرگە باھا بېرىش مەسىلىسىلا بولۇپ قالماي، بەلكى مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلە بولغاچقا، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇھاكىمە قىلىشقا ۋە ئىزلىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ يادروسى ۋەتەنگە بولغان ساداقەتلىك ۋە قىزغىن سۆيۈش، ئۇ «ئۆز ۋەتىنىگە نىسبەتەن نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى مۇستەھكەملىنىپ كېلىۋاتقان ئەڭ چوڭقۇر ھىسسىيات» (لېنين ئەسەرلىرى «خەنزۇچە نەشرى، 28 - توم، 169 - 168 - بەتلەر).

مەملىكىتىمىز نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسى ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن. مەزمۇنى مول. ئۇنداقتا، مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىدىكى بىر مىللەت ياكى ئوخشىمىغان مىللەت دولەت ھاكىمىيەتلىرىنىڭ زىددىيەتلەر كۈرىشىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك مەۋجۇت بولامدۇ - يوق؟ ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۆز دولىتىگە بولغان سادىقلىقى ۋە قىزغىن سۆيۈشنى ۋەتەنپەرۋەرلىك دېيىشكە بولامدۇ - يوق؟ بۇنىڭغا ئەلۋەتتە بولىدۇ، دەپجا - ۋاپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. مەملىكىتىمىز چىن، خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ، قەدىم - مۇ - قەدىم بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دولەت بولۇپ شەكىللەندى. ئۇ شە -

كىلىپنىش ۋە تەرەققى قىلىش جەريانىدا، دەسلەپكى تېرىتورىيىسىدە پارلىققا كەلگەن ھەر قايسى دولەت ھاكىمىيەتلىرى، مەيلى ئۇنى خەنزۇلار ياكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قۇرغان بولسۇن، ھەممىسى جۇڭگو تارىخىغا مەنسۇپ بولغان دولەت ھاكىمىيىتى ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. لېكىن بۇ دولەت ھاكىمىيەتلىرى قارىمۇ - قارشى تۇرغان ۋاقىتلىرىدا، ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتۇپ، بىر بىرىگە بوي سۇنمايتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ھەر قايسى ئۆز دولىتىنى ئۆزىنىڭ ۋەتىنى دەپ قاراپ، ئۇنىڭ گۈللىنىشىنى، كۈچلىنىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۆز ئارا ئۇرۇش بولغان ۋاقىتلىرىدا ئاكتىپ ھەركەتكە كېلىپ، ھەر قايسى ئۆز دولىتىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى. بۇ پۈتۈنلەي چۈشىنىشكە بولىدىغان ئىش. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەينى ۋاقىتتىكى بۇ دولەتلەر بىر پۈتۈن جۇڭگونىڭ ئايرىلماس تەركىبى قىسمى بولۇپ، بۇ دولەتنى قىزغىن سۇيۇش ھەر مىللەت ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگونى قىزغىن سۇيۇشنىڭ كۈنكۈرت ئىپادىلىنىشى ئىدى. بۇ بىز ھازىر ئېيتىۋاتقان ئۆزىنىڭ يۇرتىنى قىزغىن سۆيگەندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ ۋەتىنىنى قىزغىن سۆيگىلى بولىدۇ. دېگەن داۋلى بىلەن ئوپمۇ - ئوخشاش گەپ. ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆز ۋەتىنىگە بولغان بۇ خىل ساداقەت ۋە قىزغىن سۇيۇش ئىدىيىسى ۋە ھەركىتى، گەرچە دەۋرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ يەنىلا ۋەتەنپەرۋەرلىك كاتىگورىيىسىگە كىرىدىغانلىقىنى ئىسپات قىلىشقا كېرەك. مەسىلەن، جەنگىدە ھەربىي دەۋرىدىكى چۇ دولىتىدە ياشىغان چۇي يۈەن، سىياسىنى ئىسلاھ قىلىش، قانۇننى ئۆزگەرتىش، تالانتلىق كىشىلەرنى ئىشقا قويۇش، چى دولىتى بىلەن بىرلىك شىپ، چىن دولىتىگە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سۇيىقەست چىدەرنىڭ چىقىمچىلىقى بىلەن جازاغا تارتىلدى، سۈرگۈن جەرياندىمۇ ئۆز دولىتى ۋە خەلقىنى ئۇنتۇماي، نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىپ: «ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، يېشىمنى يۇتۇپ، باقسام خەلقىم ھاياتى دەرتكە تولۇپ» دېگەندەك ۋەتەن، خەلقكە كۆيۈنىدىغان، «يۇرۇگۇم توختىغىچە قىلسام ياخشىلىق، توقۇمۇز ئولسەممۇ ھەرگىز قىلماسمەن ئارمان» («离骚») دېگەندەك ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان، شەخسى پايدا - زىيان بىلەن ھەرگىزمۇ ھىساپلاشمايدىغان ئەڭ ئالى روھنى ئىپادىلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، لياۋ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى بىر بىرىگە قارىمۇ - قارشى بولغاندا، ئاڭدۇننىڭ لياۋغا قارشى چىقىشى، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى بىر بىرىگە قارىمۇ - قارشى بولغاندا، يۈي فېينىڭ چىڭغا قارشى چىقىشى، موڭغۇللار بىلەن چىن سۇلالىسى بىر بىرىگە قارىمۇ - قارشى بولغاندا، چىڭ گىزخاننىڭ چىڭغا قارشى چىقىشى، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن يۈەن سۇلالىسى بىر بىرىگە قارىمۇ - قارشى بولغاندا، ۋېن تېيەنشىڭنىڭ يۈەن سۇلالىسىغا قارشى

چىقىشى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى نۇرغاچنىڭ مىڭغا قارشى چىقىشى، سى كېيىنكى چىڭغا قارشى چىقىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆز مىللى دولىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقلەرنى ئەزگەن دۈشمەنلىرىگە قارىتا باتۇرلۇق كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا ۋەتەن پەرۋەرلىكىنىڭ ئىپادىلىنىشى.

مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە، مەيلى بىرلىككە كەلگەن ياكى بۆلۈنگەن دەۋرلەر بولسۇن، ھەممىسىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇنىڭ ھىچقانداق گۇمان قىلىدىغان يېرى يوق، مەسىلەن — تارىختىكى ۋەتەنپەرۋەرلىكنى قانداق تەھلىل قىلىش ۋە ئۇنى قانداق باھالاشتا. لېنىن: «ھەر قانداق بىر ئىجتىمائىي مەسىلىنى تەھلىل قىلغان ۋاقىتىمىزدا، ماركسىزم نەزىرىيىسىنىڭ مۇتلەق تەلۋى، مەسىلىنى مەلۇم تارىخىي كاتىگورىيىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈشىمىز كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. («لېنىن تاللانما ئەسىرى» خەنزۇچە نەشرى 2 - توم، 512 - بەت). بىر خىل ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىلىك ھالەت بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋردە، ئوخشىمىغان سىنىپلاردا ئوخشىمىغان مەزەۋىغا ئىگە بولىدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ: «ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كۈنكىرىت مەزمۇنى تارىخىي شارائىتلارنىڭ قانداق بولۇشىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ» دېگەن ئىدى. مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋر، ئوخشىمىغان سىنىپىي مەزمۇندىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىخىي ماتېرىياللىرىمىزنى كۆز قاراش ئارقىلىق تەھلىل قىلىنغاندىلا، ئاندىن بىزنىڭ ئۇنىڭغا تۇتۇشقا تېگىشلىك پوزىتسىيىمىزنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ۋەتەننىڭ ئاشۇ تاغ - دەريالىرىنى، ئۇزۇن تارىخىنى، شانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئەمگەكچان، باتۇر خەلقنى قىزغىن مەدھىيىلەيدىغان، ۋەتەن، خەلقنىڭ تەقدىرىگە چوڭقۇر كويۇنىدىغان، چەتئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا ھەم ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ئېزىشىگە قارشى تۇرىدىغان، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە ۋە ھەرىكەت، گەرچە دەۋر ۋە سىنىپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىسىمۇ، تارىختا ئۇ يەنىلا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، بارلىغىمىزنى سوتسىيالىستىك ۋەتەننىمىزگە تەقدىم قىلىشتا، بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. شۇڭا، ئۇ بىزنىڭ ناھايىتى ياخشى تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. بىر قانچە دولەت ھاكىمىيەتلىرى، ئوخشىمىغان دولەتلەر قۇرغان دولەت ھاكىمىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، ئوخشاش مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بۆلۈنۈش دەۋرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىككە كەلسەك، بۇنىڭدا ئەھۋال بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنى مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دولەت بولۇپ شەكىللەنىشى ۋە تەرەققى قىلىش جەريانى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈشىمىزگە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى ئاساسسىي ئۆلچەم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاكتىپ

قىسمىغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم ئۇنى ھۇقىملاشتۇرۇپ، پامىسىپ قىسمىنى تاللاپ ئىن-
كار قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن يۇي فېينىڭ ۋە تەنپەرۋەرلىكى، جەنۇبىي
سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ جىڭ سۇلالىسىدىكى جۇرچىت ئاق-
سوڭەكلىرىنىڭ مىللى زۇلۇمىغا ۋە ھەربى بۇلاڭچىلىقىغا قارشى ئۇرۇشىدا پەيدا
بولغان. ئۇنىڭ جەنۇبىي سۇڭ دولىتى بىلەن خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش يو-
لىدىكى پىداكارلىق ھەرىكىتى ھەققانىي ھەرىكەت ئىدى. چۈنكى، ھەر قانداق مىللى
زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش مۇتلەق توغرا، بۇنى مۇقىملاشتۇرۇشىمىز كېرەك، لېكىن ئۇ-
نىڭ فېوداللىق «خانغا سادىق» ئىدىيىسى بىلەن «ئەزىمەت تاماق ئورنىدا يىدى
غۇزلارنىڭ گۆشىنى، ئۇسسۇزلۇققا ئىچتى ھوننىڭ قېنىنى» دىگەن مىللى ئۆچمەنلىك
كەيپىياتىنى ئەلۋەتتە، تەنقىتلىشىمىز، ئىنكار قىلىشىمىز لازىم. ھازىر بەزى ئەدىبىي ئە-
سەرلەر يۇي فېي بىلەن «گېنېرال ياڭ» نىڭ ۋە تەنپەرۋەرلىكىنى تەشۋىق قىلغاندا،
ئۇلارنىڭ ۋە تەنپەرۋەرلىكىنى بىرنىڭ ئىككىگە بولۇنۇشى بويىچە تەھلىل قىلمىغان
لىقتىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا پايدىسىز بولغان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خۇنۇك-
لەشتۈرىدىغان تارىخىي ماتېرىياللىرىم كۆز قارىشىغا خىلاپ كېلىدىغان فېوداللىق
زەھەلەرنى كۆككە كۆتىرىپ، ئاممىنىڭ ئىدىيىسىدە قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ
چىقاردى. بۇنىڭدىن ئىبىرەت ئېلىشىمىز كېرەك. شۇنداقلا، ئاگۇدانىڭ لياۋغا قارشى
تۇرۇشىدا، چىڭگىزخاننىڭ جىڭغا قارشى تۇرۇشىدا، نورغاچنىڭ مىڭغا قارشى تۇرۇ-
شىدا ئىپادىلەنگەن ۋە تەنپەرۋەرلىكلەرنىمۇ مۇقىملاشتۇرۇشىمىز كېرەك. لېكىن ئۇلار
ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۈستىدىكى مىللى زۇلۇم-
نىڭ كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۇرۇشنى باشقا مىللەتلەرنى ئې-
زىش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش قورالىغا ئايلاندۇرۇپ، مىللى زۇلۇمنىڭ كىشەنلىرىنى
باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۈستىگە زورلاپ تاڭدى. ھەتتا چىڭگىزخان قوشۇنىنى باشلاپ
غەرىپكە يۈرۈش قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللى دولەتلەرگە تاجاۋۇز قىلدى. بۇ
خىل ھەرىكەت ئەلۋەتتە تەلۈكۈس تەنقىت قىلىنىشى ۋە ئىنكار قىلىنىشى كېرەك.
قىسقىسى، تارىختىكى ۋە تەنپەرۋەرلىككە قارىتا ئىنكارچىلىق پوزىتسىيىسىنى قوللى-
نىپ، پۈتۈنلەي يوققا چىقارماستىن، قارغۇلارچە كۆككە كۆتىرىپ، ھىچقانداق
تەنقىت قىلمايلا، قارا - قويۇق قوبۇل قىلماستىن، بەلكى ئەستايىدىللىق بىلەن
رەتلەپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى فېوداللىق شاكالىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، دېموكراتىك
مېخانىزمنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

×

×

×

مىللى قەھرىمانلىقنىڭ ماھىيىتى ئۆز مىللىتىنىڭ مىللى مەنپەئەتىنى قوغ-
داش، مىللى زۇلۇمغا ۋە چەت دولەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى قەتئى تەۋرەن-

مەي كۈرەش قىلىش، كۈرەش جەريانىدا قەھرىمانلىق جاسارىتىنى ئىپادىلەپ، ناھا-
يىتى چوڭ توھپە قوشۇشتۇر. مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدا جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بول-
غان ھەر قايسى مىللەتلەر كۆپ ۋاقىتلاردا دوستانە بېرىش - كېلىش قىلىپ، ئۆز
ئارا بىر بىرىگە تايىنىپ، بىر بىرىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ،
تەدرىجىي يېقىنلىشىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى بىرلىكتە ياراتتى ھەم تەرەققى
قىلدۇردى. لېكىن كىشىنى - كىشى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمى مەۋجۇت بول-
غانلىقتىن، مىللەت - مىللەتنى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش مەۋجۇت بولغانلىقتىن،
مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە تەڭسىزلىك بولۇپ، ھەر قايسى مىللەت ئا-
رىسىدا ئۆز ئارا ئېزىش - بۇلاش ۋە بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرى دائىم يۈز بېرىپ
تۇردى. بۇندىن باشقا، تارىختا مەملىكىتىمىز چەتئەلنىڭ مىللى زۇلۇمىغا ئۇچرى-
غان، بولۇپمۇ يېقىنقى يۈز يىللاردىن بېرى جاھانگىرلارنىڭ مەملىكىتىمىزگە ھە-
بى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قىلغان تاجاۋۇزچىلىقلىرى تېخىمۇ دە-
شەتلىك بولدى. بارلىق مىللى ئېزىش كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق قارشىلىغى-
نى قوزغىماي قالمايدۇ. مىللى ئېزىش ۋە چەتئەلنىڭ تاجاۋۇزچىلىغىغا قارشى تۇ-
رىدىغان بۇنداق كۈرەش ئوچىغى نۇرغۇن مىللى قەھرىمانلارنى تاۋلاپ چىقتى. يول-
داش ماۋزېدۇڭ: «جۇڭخۇا مىللىتى تەركىۋىدىكى ھەر مىللەت خەلقى چەت مىللەت-
لەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇپ كەلگەن ۋە بۇنداق زۇلۇمدىن قارشىلىق كۆرسىتىش
ۋاستىسى بىلەن قۇتۇلۇپ كەلگەن. ئۇلار بىر بىرىنى ئېزىشنى ياقلىمايدۇ، بەل-
كى باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلىشىشنى خالايدۇ. جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ نەچچە مىڭ
يىللىق تارىخىدا نۇرغۇن مىللى قەھرىمانلار ۋە ئىنقىلاۋىي داھىلار چىققان» دەپ
كۆرسىتىدۇ.

ھازىر ئىلمىي خادىملار چەتئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغان، بولۇپمۇ، جا-
ھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئېزىشىگە قارشى تۇرغان ئاشۇ مەشھۇر شەخسلەرنى
جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ قەھرىمانى دەپ بىردەك ئېيتىپ قىلماقتا. لېكىن جۇڭخۇا مىل-
لەتلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مىللى ئۇرۇشتا مىللى زۇلۇمغا قەھرىمانلىق بىلەن
قارشى تۇرغان ئەشۇ مەشھۇر شەخسلەرنى بەزى يولداشلار مىللى قەھرىمان دەپ ئا-
تاشقا بولمايدۇ دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر، ئۇلار ھەم ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئەتىگە
ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەم باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگىمۇ زىيان يەت-
كۈز مەيدىغان ئىشنى قىلالىشى تەس، ئۇلارنى ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق ئېيتىپ
قىلىمىغاندا، پۈتۈن جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مىللى قەھرىمانى دېيىشكە بولمايدۇ، دەپ
قارايدۇ. بۇ خىل قاراش كېڭىشمىشكە ئەرزىيدۇ. تارىختىكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ
ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن مىللى ئۇرۇش جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇرۇشقا
مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ تاجاۋۇز قىلىش ياكى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش خاراك-

شېرىنى ئالالمايدۇ. لېكىن ئۇرۇش قىلغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ بىرسى ھەق بىرسى ناھەق بولىدۇ. بۇ خىل مىللى ئۇرۇشقا نىسبەتەن بىز تارىخىي ماتېرىيالزىملىق كوز قارىشىنى قوللىنىپ، «ئۇرۇشنىڭ داۋاملاشتۇر-غىنى قانداق سىياسى، (ئۇرۇش — سىياسىنىڭ داۋامى) ئۇنى قايسى سىنىپ قانداق مەقسەتتە يۈرگۈزگەن» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 165 - بەت) لىگىنى ئىخلاى بىلەن تەتقىق قىلىشىمىز، ئۇرۇشنىڭ رولى ۋە نەتىجىسىنى تەھلىل قىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئوخشىمىغان ھەق ۋە ناھەق خاراكتېرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز كېرەك. ئۆتكەنكى سىنىپىي جەمئىيەتتە خەنزۇ سۇلالىلىرىنىڭ ھەم ئاز سانلىق مىللەتلەر ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرمىللەت ھۆكۈمران سىنىپلىرى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئوبېكتىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئۆز مىللىتىنىڭ كەڭ ئەمگەكچىلىرىگە قارىتا دەھشەتلىك سىنىپىي ئېزىشنى يۈرگۈزۈپلا قالماي، يەنە باشقا مىللەتلەرگىمۇ ياۋۇزلارچە مىللى زۇلۇم يۈرگۈزۈپ، ئۇلارغا قارىتا تالان-تاراج قىلىش، بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئېزىلگۈچى مىللەت ئادەتتە، ئەمگەكچى سۈپىتىدىلا ئېزىشكە ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى مۇئەييەن تىل، مەدەنىيەت، تۇرمۇش شەكلى ۋە ئورپ - ئادەتكە ئىگە بىر مىللەتنىڭ ئەمگەكچى سۈپىتىدە ئېزىشكە ئۇچرايدۇ. قوش زۇلۇمنىڭ بېسىمى، ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئەزگۈچى ئاساسىي كۈچ بىلەن بولغان كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈرمەي قالمايدۇ ھەمدە كەڭ كۆلەمدىكى مىللى قوزغىلاڭ ۋە مىللى ئۇرۇشنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ. مىللى زۇلۇمغا قارشى بۇخىل ئۇرۇش شەك - شۇبھىسىزكى، ھەققانىي ئۇرۇش بولىدۇ. ئۇرۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن مەشھۇر شەخسلەر، مىللەتنىڭ كۆپچىلىكىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش يولىدا ئۆلۈمگىمۇ پىسەنت قىلماي دۈشمەن بىلەن قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلغىنى ئۈچۈن ئەلۋەتتە مىللى قەھرىمان بولىدۇ.

يەنە شۇنىمۇ كۈرۈشىمىز كېرەككى، بۇ مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنىڭ مىللى زۇلۇمغا قارشى قىلغان كۈرەشلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپلا قالماي، بەلكى جۇڭخۇا مىللىتى تەركىۋىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىگىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، «يات مىللەت كىشىلىرىگە قىلىنغان زۇلۇم، ئىككى باشلىق توقماق» («لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 20 - توم، 233 - بەت) بولۇپ، بۇ توقماقنىڭ بىر بېشى «يات مىللەتكە» تەگسە، يەنە بىر بېشى ئۆز مىللىتىنىڭ خەلقىلىرىگە تېگىدۇ. مەسىلەن، بىر مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى باشقا مىللەتلەرنى تالان - تاراج قىلىش، ئېزىش ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغىغاندا، ئادەم كۈچى ماددى كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى يىغىپ، ھەم ئارقا سەپنى مۇ-

قىملاشتۇرۇپ، ئالدى بىلەن ھامان ئۆز مىللىتىگە بولغان ئېزىش - بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى، ئۇلارغا بولغان تېزگىنلەشنى كۈچەيتىدۇ، باج - سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ، ھاشا ۋە ھەربى مەجبۇرىيەتنى ئاشۇرىدۇ. غەربىي خەننىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋاڭ ماڭ ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، غەربىي خەن خەلقلەرى ئۈچۈن ناھايىتى ئېغىر بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلدى. مىلادى 11 - يىلى ئۇ، شىمالدىكى ئىلىك خانلىقلار ۋە ئوغانلار، سىيانپى قاتارلىقلارنىڭ 12 قىسىم ئەسكىرىنى يۆتكەپ، ئون يولغا بولۇپ ھونلارغا ھۇجۇمغا ئوتتۇرىقتىن. نەتىجىدە «بىر قانچە يىللار ئىچىدە شىمال تەرەپ بوش قېلىپ، دالدا ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ سۈمگەنلىرى كۆرۈنۈپ تۇردى» («خەننامە. ھون تەزكىرىسى»). مىلادى 18 - يىلى ھونلارغا يەنە ھۇجۇمغا ئوتتۇرىقتىن، «پۈتۈن مەملىكەتتىكى يېشىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەرلىككە ئالغانلىقتىن، ئولۇم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلارنى قۇل قىلىشقا توغرا كەلدى، ھەم پۈتۈن مەملىكەتتىكى خەلق ۋە ئەمەلدارلارنىڭ مال-مۈلكىنىڭ 30 دىن بىر قىسمىنى ھەربىي خىراجەتكە ئىشلىتىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەچكە، خەلقنىڭ جاپا - مۇشەققەت دەستىدىن ئۇھ دىگەندەك ھالى قالمايدى. مىلادى 14 - يىلى سىچۈەن قوشۇنىنى جۇي دەنگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرىدى. ئۇرۇش ئالدى - كەينى بولۇپ ئۈچ يىل داۋام قىلدى. كېسەل بولۇپ ئۆلگەن ئەسكەر 10 دىن 6 - 7 قىسمىنى تەشكىل قىلدى. باج - سېلىقلار ئېغىرلاپ 50% كە يەتتى، يىجۇ ۋىلايىتى قۇرۇپ قالدى» («خەننامە. ۋاڭ ماڭ تەزكىرىسى»). جىن سۇلالىسىنىڭ جۇرجىت ئاقسۆڭەكلىرى جەنۇبىي سۇڭغا قارىتا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، باج - سېلىقنى چەكسىز يۇقۇرى كۆتەردى، «ھەر خىل باج - سېلىقلار كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنى يىغىنچاقلاپ بايان قىلىشمۇ قىيىن بولۇپ قالغان ئىدى. شۇەنزۇڭخان تىكلەنگەندىن كېيىن جەنۇبقا كۆچۈش بولۇپ، نوپۇس كۈنسېرى ئازايدى. ھەربىي خىراجەت كۈندىن - كۈنگە جەددىلەشتى. باج - سېلىق ئېغىرلىشىپ، ئۇنى خۇاڭخېننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا يۈكلەيدى. كەڭ خەلق تۈرەۋش كۆچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ، يەر - زېمىنلىرىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا كەتتى، ھۆكۈمەت ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ئۆز كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا، بىر يىل يەر ئىجارىسى ئالماستىلىق توغرىسىدا نۇرغۇن قېتىم پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، دولەت قۇرۇپ قېلىپ، كەتكەنلەرنىڭ ئىجارىسىنى قالغانلار ۋاكالەتەن تاپشۇرغاچقا، سىرتقا كەتكەنلەر قايتىپ كېلىشتىن قورقتى» («جىننامە. يىمەك - ئىچمەك، مال - مۈلۈك تەزكىرىسى»). سان - ساناقسىز ھاشا، ھەربىي سېلىق دەستىدىن جۇرجىت خەلقى سۈكۈلداپ يۈرۈپ ھالسىزلانغاچقا، تىرىك قايتىپ كەلگەنلەر ئىنتايىن ئاز بولدى. ئەمەلىيەت ئىسپات قىلىدىكى، «باشقا مىللەتلەرنى قۇل قىلغۇچى مىللەت ئۆزىگە كىشەن سوقىدۇ» («ماركس، ئېنگېلس ئە-

سەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 16 - توم، 474 - بەت). «ھەر قانداق مىللەت باشقا مىللەتلەرگە زۇلۇم سالغان ۋاقتىدا، ئۇ ئەركىن مىللەت بولالمايدۇ» («ماركس، ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 288 - بەت). شۇڭلاشقا، ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ قارشىلىقى، ئۆز مىللىتىدىكى خەلقلەرنىڭ ھاياتى، مال-مۈلكىنى ھەم ئۆز رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى قوغداپلا قالماي، بەلكى ئەزىزلىكچى مىللەت خەلقلەرنىڭ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۇلارغا زورلاپ تاققان يۈكىدىن ۋە ئۇرۇش ئېلىپ كەلگەن بالايى - ئاپەتلەردىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. بۇلارنىڭ تۈپكى مەنپەئەتىگە مۇۋاپىق. شۇڭا، مىللىي زۇلۇمغا قارشى كۈرەشنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرغان قەھرىمان زاتلار، ئۆزى مەنسۇپ بولغان ئەشۇ مىللەتنىڭلا قەھرىمانى بولۇپ قالماستىن، بەلكى پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانى بولۇشقا مۇناسىپ.

بەزى يولداشلار مىللىي قەھرىمانلارنى باھالىغاندا، دائىم خەنزۇلارنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەم مەدەنىيىتىنىڭ ئوينىغان رولىنى قوغداشنى تەكىتلەپ، كىشىلەرگە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئىلغارلىقى ۋە قالاقلىقى بىلەن مىللىي ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدىغاندەك تەسىرنى قالدۇرماقچى بولىدۇ. بۇ ئەل-ۋەتتە مۇۋاپىق ئەمەس. ئەگەر يۇي فېينىڭ جىنغا قارشى تۇرۇشنى خەنزۇلارنىڭ يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلغان فېوداللىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەم مەدەنىيىتىنى قوغداشتىكى ناھايىتى چوڭ تۆھپىسى، پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئالغا بېسىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ قاراپ، ئۇنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانى دەپ ئاتىساق، ئاگۇدانىڭ لياۋ سۇلالىسىغا قارشى چىقىشى، چىڭ-گىزخاننىڭ جىن سۇلالىسىغا قارشى چىقىشى، نورغاچنىڭ مىڭغا قارشى ئۇرۇشى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇ مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيىتى لياۋ، جىن، مىڭغا قارىغاندا كۆپ ئارقىدا، بۇ تارىخىي شەخسلەر جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانى بولالامدۇ؟ بىز تېخىمۇ ئارقىغا يېنىپ، يېقىنقى يۈز يىلدىن بېرى مەملىكىتىمىزنىڭ جاھانگىر دولەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشىدا يېتىشمەپ چىققان نۇرغۇنلىغان مىللىي قەھرىمانلارنىمۇ ئىنكار قىلغان بولمايمىزمۇ؟ ئەمىلىيەتتە، جەمىيەت تۈزۈمىنىڭ ئىلغار ياكى قالاق بولۇشى، ئۇرۇشنىڭ ئادالەتلىك ياكى ئادالەتسىز بولۇشى مۇقەررەر، ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە ئەمەس. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى باشقا مىللەتلەرنى ئېزىش ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغىغاندا، ئۇنىڭ سۈبېكتىپ مۇددىياسى ۋە مەقسىدى ئۆز مىللىتىنىڭ بىر قەدەر ئىلغار بولغان ئىش-لەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن مەدەنىيىتىنى باشقا مىللەتلەرگە تارقىتىشنى مەقسەت قىلمايدۇ. بەلكى، باشقا مىللەتلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش، بۇلارنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ نورمال تەرەققىياتى.

تىنى بۇزۇپ تاشلىشى، توختىتىپ قويۇشى، ھەتتا ئارقىغا چېكىندۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. ئېزىلگۈچى مىللەتنىڭ قارشى تۇرۇش كۈرىشى، غەلىبىگە ئېرىشىشى بىلەنلا، مىللى زۇلۇمنىڭ كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلايدۇ. ئۇنىڭ نەتىجىسى ئوز مىللىتىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى چوڭ كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرىدۇ. جۇرچىت، موڭغۇل، مانجۇلارنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادى، ئاڭۇدا، چىڭگىزخان، نورغاچ رەھبەرلىگىدە مىللى زۇلۇمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېوداللىق تۈزۈمگە قاراپ چوڭ سەكرەش قىلىدى. بىزنىڭ مەملىكىتىمىز ئىقتىسادىنىڭ مىسلىسىز سۈرئەتتە ئەۋج ئېلىشىمۇ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، جاھانگىرلىك ھەم ئۇنىڭ گۇماشتىلىرىنىڭ زۇلۇمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىنلا ئەمەلگە ئاشتى. شۇڭلاشقا، مەيلى قايسى مىللەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەم مەدەنىيىتى ئىلغار ياكى قالاق بولسۇن، ئۇ مىللى زۇلۇم سالىدىغان ئۇرۇشنى قوزغايدىكەن، ئۇ ئادالەتسىز ئۇرۇش بولىدۇ. مىللى زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان ھەر قانداقلىكى ئۇرۇش ئادالەتلىك ئۇرۇش بولىدۇ. بىزنىڭ مىللى قەھرىمانلارنى باھالاشتىكى مەزانىمىز، پەقەت ئۇنىڭ ھەققانىي تەرەپتە تۇرغان - تۇرمىغانلىقىغا، چەت دۆلەتنىڭ مىللى زۇلۇمىنى ئوز ئىچىگە ئالغان مىللى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشتا توھپىسىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قارايمىزكى، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

يېقىندىن بېرى بەزى يولداشلار مىللى قەھرىماننىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنى تېخىمۇ كەڭرەك مۇھاكىمە قىلىپ باقساق بولىدۇ. لېكىن، بەزى يولداشلار ئوز مىللىتىنىڭ بىرلىكى ۋە تەرەققىياتى، مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دولەت بولۇپ تەرەققى قىلىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىگە توھپىسى بار - يوقلۇقىنى مىللى قەھرىمانلارنى ئولچەيدىغان مىزان قىلىپ يالغۇز ئاباۋچىر ۋە قوبلاي قاتارلىق كىشىلەرنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانى قىلىپ ئاتىۋالدى. يەنە بەزى يولداشلار تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دۇشيۇننىڭ جىن سۇلالىسىنىڭ تەرەققى قىلىپ كۈچىيىشىدە، دۇيېڭنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇپقا قاراپ تەرەققى قىلىشىدا توھپىسى بار، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى جىن ۋە چىڭنىڭ مىللى قەھرىمانى بولىدۇ-غۇ، دەپ قارىماققا. بۇ خىل كۆز قاراشنىڭ كىشىلەرنى قايىل قىلىشى تەس. ئەگەر مۇشۇ مىزان بويىچە بولغاندا، پەقەتلا يالغۇز ئاباۋچىر، قوبلاي قاتارلىقلار مىللى قەھرىمان بولۇپ قالماي، چىن شىخۇاڭ، خەن ۋۇدى، تاڭگاۋزۇڭ، سۇڭگاۋزۇڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىمۇ مىللى قەھرىمان بولىدۇ. مۇشۇنداق پەرەز قىلغاندا، ئومۇمەن ئوز مىللىتى ھەم پۈتۈن جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ناھايىتى چوڭ توھپىسى بار ئىنقىلاۋىي داھىلار، سىياسىيونلار، ھەربىي ئالىملار، مۇتەپەككۇرلەر، ئالىملار، يازغۇچىلار، سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسى مىللى قەھرىمان.

رەمان دەپ ئاتىلىدۇ. دىمەك، مىللى قەھرىمان بىلەن مەشھۇر ئەرباپلارنىڭ ئارىسىدا ھېچقانداق پەرق قالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ تەشەببۇسقا ئاساسلانغاندا، قوبلاي، ۋېن تىيەنشياڭ، دۇشيۇ، يۇي فېي، دۇپېڭ، سى كېيا قاتارلىق تۇپتىن بىر بىرىگە قارىمۇ - قارشى بولغان شەخسلەرنىڭ ھەممىسى "مىللى قەھرىمان بولۇپ قاليدۇ، ئۇلارنىڭ ھەق بىلەن ناھەق تالاش - تارتىشىنى قانداق باھالاش مۇمكىن؟ ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر قاتار ھايات - ماماتلىق ئېلىشىشىنى تارىخ تىكى ئۇقۇشماسلىق دەيمىزمۇ؟ بۇ مەسىلە مەيلى قانداق چۈشەندۈرۈلسۇن، ھامان زىددىيەت بىلەن تولۇپ، گەپنى يورغىلىتىش ناھايىتى تەسكە چۈشىدۇ.

مىللى قەھرىمان دىگەننىمىز، ئالاھىدە مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مېنىڭچە، مىللى قەھرىمانلىق بىلەن مىللى كۈرەش ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك، مىللى كۈرەشتىن ئايرىلغان مىللى قەھرىمانلىق بولمايدۇ. پەقەت مىللى زۇلۇمغا ھەم چەت مىللەتنىڭ تاجاۋۇزىغا قەتئى قارشى تۇرغان، كۈرەش جەريانىدا تىز پۈكمەيدىغان قەھرىمانلىق جاسارىتىنى ئىپادە قىلىپ ناھايىتى چوڭ توھپە قوشقان ئاشۇ مەشھۇر ئەرباپلارلا مىللى قەھرىمان دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ پىرىنسىپقا ئاساسەن، مىللى قەھرىمانلارنى بەلگىلىگەندە، مىللى قەھرىمان بىلەن باشقا مەشھۇر ئەرباپلارنى پەرق - لەندۈرگىلى بولىدۇ. ياللۇغ ئاباۋچىر، قوبلاي قاتارلىقلار ئۆز مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى، كۈچىيىشى ئۈچۈن زور توھپە قوشۇپلا قالماي، بەلكى چىن شىخۇاڭ، خەن ۋۇدى، تاڭ گاۋزۇڭ، سۇڭ گاۋزۇلارغا ئوخشاش، مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دولەت بولۇپ تەرەققى قىلىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىدە ناھايىتى كۆپ ئاكتىپ ئامىللارنى قوشتى، بۇنى ئەلۋەتتە مۇقىملاشتۇرۇشىمىز لازىم. لېكىن، ئۇلار بۇنىڭ بىلەنلا مىللى قەھرىمان ئاتالمايدۇ. چۈنكى، تارىخىي شەخسلەرنى ئوخشىمىغان ئىككى نۇقتىدىن باھالايلىمىزكى، ئىككىسىنى بىر بىرى بىلەن ئارىلاش تۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ پىرىنسىپقا ئاساسەن مىللى قەھرىمانلارنى بېكىتكەندە، قوبلاي، ۋېن تىيەنشياڭ قاتارلىق بىر بىرىگە قارىمۇ - قارشى تارىخىي شەخسلەرنى باھالاشتىكى زىددىيەتلەر ئوڭايلا ھەل بولۇپ كېتىدۇ. يۈەن سۇلالىسىدىكى قوبلاي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى. فېوداللىق ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا ھەم ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن چېگرا رايون مۇناسىۋىتىگە ماس كېلىدىغان تەدبىر قوللىنىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دولەت بولۇپ تەرەققى قىلىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن، ئوبىيكتىپ جەھەتتە ناھايىتى ئاكتىپ رول ئوينىدى، لېكىن ئۇنىڭ سۈبېيكتىپ مۇددىئاسى ۋە مەقسىتى ئۆزىنىڭ ھو - كۈمرانلىغىنى قوغداش، ئۆزىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى، سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىش جەريانىدا ناھايىتى ئېچىنچىلىق ھەربى قىر -

غىنىچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىقنى يۇرگۈزۈپلا قالماي، بەلكى مىللى ئېزىش ھەم مىللى كەمسىتىش سىياسىتىنى مەجبۇرى يۇرگۈزدى. ئۇنىڭ ئېلىپ بارغىنى ئادالەتسىز ئۇرۇش بولۇپ، ئۇنى مىللى قەھرىمان دەپ ئاتاشقا بولمايتتى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىكى ھەربى ۋە خەلقلەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇرۇشى ھەققانىي ئۇرۇش، بۇ كۈرەشتە باشتىن - ئاياق چىڭ تۇرۇپ ھەم ئەڭ ئاخىرقى ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلغان ۋېن تىيەنشاڭ مىللى قەھرىمان بولۇشقا مۇناسىپ. ئوخشاشلا داۋلى، دۇشيۇ بىلەن دۇپېڭ ھەم مىللى قەھرىمان ئەمەس، پەقەت يۇي فېي بىلەن سى كېپالا ھەقىقى مىللى قەھرىمان.

×

×

×

مەملىكىتىمىز قەدىمدىن تارتىپلا كۆپ مىللەتلىك دولەت. نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرۈپ چىڭ دەۋرىگە كەلگەندىلا، جۇڭگونىڭ تەبىئىي رىتورىيىسى مۇقىملاشتى. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ھالدا سىڭىشىپ جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بولۇش تارىخى ئاخىرلاشتى. ھەر مىللەتنىڭ تارىخىدا شەكىللەنگەن شەرەپلىك ۋە تەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسى ھەم مىللى قەھرىمانلىقنىڭ شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قىممەتلىك تارىخىي مىراسى بولۇپ بىزنىڭ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىمىزغا، خۇلاسەلىشىشىمىزغا ۋە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

قەدىم دەۋرىدىن قېپقالغان تارىخىي ھۆججەت ۋە ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى خەنزۇ يازغۇچىلار يازغان. فېئودالىق ۋارىسلىق كۆز قارىشى ھەم چوڭ خەنزۇچىلىق ئىدىيىسىنىڭ كونتۇرۇللىغىغا ئۇچرىغانلىق سەۋىيىدىن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ھەركىتىگە دائىر خاتىرىلەر ناھايىتى ئاز بولغاندىمۇ، ئۇنىڭغا توھمەت قىلىنغان، بۇرمىلانغان سۆزلەر بىلەن تولغان. ئومۇمەن ئۇلارنىڭ ۋە تىنىمىز تارىخىدىكى توھپىسىنى جېنىنىڭ بېرىچە يوققا چىقارغان ۋە توۋەنلەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋە تەنپەرۋەرلىك بىلەن مىللى قەھرىمانلىقنى بايان قىلىش ۋە باھالاش تېخىمۇ بولمىغان. ئازاتلىقتىن كېيىن ئىلمىي خادىملار ماركسىزمنى يېتەكچى قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي پائالىيىتىگە قايتا باھا بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەھۋالدا ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. لېكىن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچىدىكى ۋە تەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسىنى ۋە مىللى قەھرىمانلىقنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز يەنىلا يېتەرسىز بولغانلىقتىن، كىشىلەرگە قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەردە ۋە تەنپەرۋەرلىك كەم ئىدى، مىللى قەھرىمان يوق ئىدى، دېگەن خاتا تۇيغۇ پەيدا قىلىپ قويۇلماقتادۇ. بۇ خىل ھالەت چوقۇم ئۆزگەرتىلىشى لازىم.

ئەمىلىيەتتە مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ-لارغا ئوخشاشلا بىزنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزگە سادىق، ئۇنى قىزغىن سۆيىدۇ. ئۇلار ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسىگە باي. مەسىلەن: شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى سىيانپىلارنىڭ ئاتاقلىق خەلق ناخشىسى «تۇرا ناخشىسى» سەددىچىن سىپىلىنىڭ شىمالىدىكى گۈزەل، باي رايونلارنىڭ مەنزىرىلىرىنى ناھايىتى جانلىق قىلىپ تەسۋىرلەپ، مەدھىيە ئوقۇپ، خەلقنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس قىسمى بولغان موڭغۇل يايلىغىغا بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنى قوزغىغان. بۇلى بەينىڭ شېئىرلىرىدا مەدھىيەلەنگەن رەڭگا - رەڭ بۇلۇت ئورۇۋالغان بەيدى قەلئەسى، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك تىيەنلاۋ تېغى، شاۋقۇن - سۈرەنلىك خۇاڭخې دەرياسى، ئۇزاققا سوزۇلۇپ مانەندەك كورۇندىغان چاڭجياڭ دەرياسى دىگەنگە ئوخشاش چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك مەزمۇنىغا ئىگە. مىلادى 10 - ، 12 - ئەسىرلەرنىڭ ئالدى - كەينىدە مەيدانغا كەلگەن قىرغىز مىللىتىنىڭ ئاتاقلىق تارىخىي داستانى «ماناس»، ماناس ئۇرۇقى - جەمەتىنىڭ نەچچە ئەۋلات ئوز مىللىتىنىڭ ھايات - ماماتىنى قوغداش ۋە موڭغۇللار، ماڭغۇشلار ھەم قالماقلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ۋە قۇل قىلىشىغا قارشى ئېلىپ بارغان باتۇرلارنى كۆرەشلىرىدىكى قەھرىمان ئىش ئىزلىرىنى بايان قىلغان. ماناسقا مەدھىيە ئوقۇش - ئەمىلىيەتتە پۈتكۈل قىرغىز مىللىتىنىڭ ئەمگەكچانلىقى، مېھماندوستلۇقى، يوقسۇللارنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدىغان ئالىجاناپ پەزىلىتى ۋە «تەندە جان بولسىلا، دۈشمەنگە زەربە بېرىمىز شۇ زامان» دەيدىغان، ئەركىنلىكنى جاندىن ئېزىز كۆرىدىغان، ئولسىمۇ تىز پۈكمەيدىغان قەيسەر خىسلىتى شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى «مولەن شېئىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرگە ئوخشاش ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ نۇرلىرى چاقناپ تۇراتتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ چاچىڭ يىللىرىدىكى خۇبېي، خۇنەننىڭ يۈنشۇن، باۋچىڭ رۇڭمىدىكى تۇجا مىللىتىدىن بولغان فىڭ جىنچىن، فىڭ يىنەن، تىيەن جۇشياۋ، گۇاڭشى تىيەنجۇدىكى جۇاڭ مىللىتىدىن بولغان ۋاسىنىڭ خانىمى ئاز سانلىق مىللەتنىڭ «يەرلىك قىسىملىرى» بىلەن «بو-رى قىسىملىرى»نى باشلاپ، جاڭسۇ، جېجياڭلاردىكى ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپلەردە ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، يۇداجاڭ، چى جىگۇاڭلارغا ئوخشاش ئالىجاناپ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئەگەر كۈچ چىقىرىپ بۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنى يىغىشقا توغرا كەلسە، كۆپلەپ تاپىلى بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ خەنزۇلارغا ئوخشاشلا ئەركىنلىكنى قىزغىن سۆيىدىغان، مىللى زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان روھقا باي. قەدىمدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى باشقا مىللەتلەرگە تاجاۋۇزچىلىق، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۇرۇشلىرىنى قىلغان. ئەمما، كۆپ ۋاقىتلاردا ئاز سانلىق

مىللەتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشقا ئۇچرىغان. شۇڭا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ باشقا مىللەتلەرگە، بولۇپمۇ، خەنزۇ سۇلالىلىرىنىڭ مىللى زۇلۇمى ۋە ھەربى تىلانى - تاراج قىلىشىغا قارشى كۈرەش خاتىرىلىرى تارىختا ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ۋەتەنمىزنىڭ چېگرا رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، چەت مەملىكەتلەر بىلەن چېگرىداش. ئەگەر چەت مەملىكەت مىللەتلىرىنىڭ تاجاۋۇزى يۈز بەرسە، ئۇلار ئالدى بىلەن زىيانغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا، ئۇلار ھامان ئەڭ بۇرۇن تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەش بايىرىقىنى كۆتىرىپ چىقىپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۈشمەنگە قارشى باتۇرلۇق كۈرەش قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. بۇنداق خاتىرىلەر سان - ساناقسىز. ئاشۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئەچىدىكى مىللى ئېزىش ۋە چەت مەملىكەت مىللەتلىرى - نىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشنىڭ ئوت يالقۇنى ئىسپاتىدە زور تۈركۈمدىكى ئاز سانلىق مىللەت قەھرىمانلىرى بارلىققا كەلدى. يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا، يەنە شەرقىي خەن دەۋرىدىكى چاڭ مىللىتى قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى جىن لىڭ، لىڭ چاڭ، لياڭمۇ، غەربىي جىڭ دەۋرىدىكى يى ئايىمى (ھازىرقى كۈنىمىز ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ) دىكى سەرگەردان خەلقلەر قوزغىلىڭىنىڭ ئاز سانلىق مىللەت داھىسى لى تې، جىن ئايىمى (ھازىرقى چاڭجياڭ ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلارغا توغرا كېلىدۇ) دىكى سەرگەردان خەلقلەر قوزغىلىڭىنىڭ ئاز سانلىق مىللەت داھىسى جاڭ چاڭ، شىمالىي ۋېي دەۋرىدىكى ئالتە قەلئەدىكى قوزغىلاڭنىڭ ھون سەرگەردىسى بولغان باجۇن، سۇڭ دەۋرىدىكى لى ئۇرۇغ جەمەتى سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ قۇل قىلىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى توساش ئۈچۈن ئەسكەر باشلاپ قوزغىلاڭ قىلغان جۇاڭ مىللەت داھىسى يى جىڭاۋ، مىڭ دەۋرىدىكى داتىڭ قىساڭدىكى قوزغىلاڭنىڭ ياۋ مىللەت داھىسى لىن شىۋېي، خۇدا - جۇي خۇجىڭ ئاڭ، چىڭ دەۋرىدىكى مياۋ مىللىتى قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى شى لياۋدىڭ، ئۇبايۇ، خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى دۇۋېنشىۋ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مىللى قەھرىمان بولۇشقا مۇناسىپ، بۇندىن باشقا، يەنە قايتىدىن تەتقىق قىلىپ باھالاشقا تېگىشلىك نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەت تارىخىي شەخسلەرى بار، ئۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرىنى مىللى قەھرىمان دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مىللى مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ بىر - بىرىدەك باراۋەرلىك پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىز زورۇر. تارىختىكى مىللى قەھرىمانلار بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىككە تەتقىق قىلىپ باھا بېرىش ئۆتكەنكى. مىللى مۇناسىۋەتلەرگە بىۋاسىتە بېرىپ تاقالغانلىقى ئۈچۈن، مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىم. ھەرگىزمۇ خەنزۇلارغا بىر خىل ئۆلچەم، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە بىر خىل ئۆلچەم بولماسلىقى، ئومۇمەن ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇ - لارغا ھۇجۇم قىلسا، ئۇنى بىراقلا تاجاۋۇزچىلىق، ئاسىيلىق دەپ ئەيىپلىمەسلىكىمىز،

خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ھۇجۇم قىلسا، ئۇنى پۈتۈنلەي ۋە تەن-پەرۋەرلىك، مىللى قەھرىمانلىق دەپ ئاتىمايلىغىمىز لازىم. بىز فېوداللىق ۋارىسلىق كوز قارىشى ھەم تارمىللىق تېجىلىك، بولۇپمۇ، چوڭ خەنزۇچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى ئۇزۇل-كېسىل تازىلىشىمىز، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ۋە ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنى، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەيدانىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، تارىخىي ماتېرىياللىرىمىزنى كوز قاراش بويىچە ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىز، ۋە تەن-پەرۋەرلىك ھەرىكىتى ۋە ئىدىيىسى بىلەن مىللى قەھرىمانلىققا تەۋە ئىش ئىزلار بولسا، مەيلى ئۇ قايسى مىللەتتە بارلىققا كەلگەن بولسۇن، ئوخشاش مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەنۋى بايلىغى دەپ قاراپ، تەنقىدىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندا، مىللىيىتىمىزنىڭ غۇرۇرى ۋە ئىشەنچىسىنى زور دەرىجىدە يۈكسەلدۈرگىلى، مىللى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتكىلى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىكى ھەر قايسى مىللەت پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆز كۈچىنى ۋە تىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا تەقدىم قىلىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

مويدىن تەرجىمىسى

(«مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى» 1982 - يىلى
3 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى)

بىلىم توغرىسىدا

△ ئىلىم - بىلىمدىن قۇدرەتلىك بولغان ھېچقانداق كۈچ يوق، ئىلىم - بىلىم بىلەن قوراللانغان كىشىلەر ھامان غالىپتۇر.

— گوركى

△ ئۆزىنىڭ بىلىمىدىن ئىلگىرى بىلىمىگە قوش بىلىمىمىزلىكتۇر.

— پىلاتون

△ نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋېلىشنىڭ ئاچقۇچى، نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىر يوللا ئۆگىنىۋېلىش خىيالىدا بولماسلىق.

— لوك

△ بىرەر ئىشنى ئۆگىنىۋېلىشتا ئەڭ مۇھىمى، ئۆگىتىدىغان كىشىنىڭ بولۇش - بولماسلىغى ئەمەس، بەلكى ئۆزەڭدە شۇنداق ئىش ۋە ئىرادىنىڭ بولۇش - بولماسلىغى.

— فابور

مەملىكىتىمىزنىڭ يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيانقى ئاساسىي قانۇنلىرىدا مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر تارىخىنى تەكشۈرۈش

لى رۇجۇڭ

مىللى مەسىلە ۋە ئاساسىي قانۇن

مەملىكىتىمىز كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت بولۇپ، مىللى مەسىلە ئەزەلدىن تارتىپ ئىنتايىن مۇھىم بىر مەسىلە بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ماقالىنىڭ مەقسىتى يېقىنقى زاماندا ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسى ھەركەت مەيدانغا كەلگەن ۋە ئاساسىي قانۇن بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى ئاساسىي قانۇنلاردىكى مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى مۇھاكىمە قىلىش؛ بۇ ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن بۇيانقى ھەرقايسى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مىللى مەسىلەگە بولغان قارىشى ۋە ئۇنى ھەل قىلىش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىش؛ پارتىيىمىزنىڭ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشقا دائىر نەزىرىيە ۋە سىياسەتلەرنىڭ تەرەققىيات ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت.

مەملىكىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسى ھەركىتى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قوزغالغان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ قالدى. مەملىكىتىمىزنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئاساسىي قانۇنى 1908 - يىلى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن 75 يىل بولدى، بۇ مەزگىلدە ئۈچ خىل ئوخشىمىغان كۈچنىڭ تەبىئىي بويىچە، ئۈچ خىل ئوخشىمىغان تىپتىكى ئاساسىي قانۇن - دىن يىگىرمىسى بارلىققا كەلگەن ئىدى. بىرىنچى خىلى، چىڭ سۇلالىسى، شىمالىي مىللەتلەر ئارىسىدىن باشلاپ تاكى جياڭجىيەشى گومىنداڭى تۈزگەن قورچاق قانۇنلار. بۇنىڭ ئىچىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى، شىمالىي مىللەتلەر ئارىسىدىن تۈزگەن جياڭجىيەشى گومىنداڭىنىڭ تۈت بولۇپ، جەمئىي 10 قىسىمدىن ئىبارەت. ئىككىنچى خىلى، جۇڭگو مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تۈزگەن بۇرژۇئا دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى، بۇ بىر قىسىم. ئۈچىنچى خىلى، ئىشچىلار سىنىپى رەھ

بەرلىك قىلغان، ئىشچى - دىخانىلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرى. بۇ سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئاساسىي قانۇنلار. بۇ 1949 - يىلى 9 - ئايدا تۈزۈلگەن «ئورتاق پۇرۇگىرامما» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، جەمى ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت. پۈتۈن مەملىكەت ئازات بولۇشتىن ئىلگىرى ئىنقىلاۋىي بازىلاردا بارلىققا كەلگەن توت قىسىم ئاساسىي قانۇنلار ۋە ئاساسىي قانۇن خاراكتېرىنى ئالغان ھۆججەتلەرمۇ مۇشۇ خىلغا كىرىدۇ. (شۇنى ئەسلىتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى، يۇقۇرىدا زىكرى قىلىنغان ئاساسىي قانۇنلارنىڭ بەزىلىرى رەسمىي ئېلان قىلىنغان، بەزىلىرى ئېلان قىلىنمىغان، بەزىلىرى رەسمىي ھۆججەت بولغان بولسا، بەزىلىرى لايىھە، بەزىلىرى ئاساسىي قانۇن ۋە بەزىلىرى بولسا، ئاساسىي قانۇندەك كۈچكە ئىگە بولغان ئاساسىي قانۇن خاراكتېرلىق ھۆججەتلەردىن ئىبارەت ئىدى).

مىللى مەسىلە بارلىق سىنىپلار ئۈچۈن ئوبېكتىپ مەۋجۇت. تارىختا ھەرقايسى سىنىپلار مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. لېكىن ھەرقايسىسىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتى ۋە تۇرۇۋاتقان تارىخىي شارائىتىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتا قوللانغان ئۇسۇلى ۋە سىياسىتى مۇقەررەر ئوخشاش بولمىدى. دولەتنىڭ تۈپ چوڭ قانۇنى، سىنىپ ۋە سىياسى پارىتىيە مەنپەئەتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك ھالدا مەركەزلەشكەنلىكىنىڭ گەۋدىلىنىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن يۇقۇرىدا زىكرى قىلىنغان ئۈچ خىل ئوخشىمىغان تىپتىكى ئاساسىي قانۇنلار ھەرقايسى سىنىپنىڭ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى پۇرۇگىرامما ۋە سىياسەتلىرىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنداقتا مىللى مەسىلە دېگەن نىمە؟ مەملىكىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زاماندىكى مىللى مەسىلىلىرى نىمىدىن ئىبارەت؟ مېنىڭچە، مىللى مەسىلىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، مىللى مەسىلە - مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەسىلىسى، يەنى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى باراۋەرسىزلىك، ئىتتىپاقسىزلىق مەسىلىسىدىن ئىبارەت. «ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، مىللى مەسىلىمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ھەرقايسى ئوخشىمىغان دەۋردە بىر بىرىگە ئوخشىمىغان سىنىپلار كۈرەش سەھنىسىدە بارلىققا كېلىدۇ، شۇنداقلا ھەرقايسى سىنىپلار ئۆز كوزقارمىشى بويىچە مىللى مەسىلىنى چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللى مەسىلە بىر بىرىگە ئوخشىمىغان دەۋردە ھەر خىل ئوخشىمىغان مەنپەئەتكە خىزمەت قىلىدۇ، جۈملىدىن ھەر خىل تۈس ئالىدۇ»^①. 1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن باشلاپ، جاھانگىرلىك، فېئودالىزىم، بىۋىروكرات كاپىتالىزىمنىڭ ئېزىشى ۋە ھوكۇمرانلىقى تۈپەيلىدىن، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىندى، مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەر -

① «ستالىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 27 - بەت.

نىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقى ۋە ئورنى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن «سىرتقا قارىتا، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش تەلۋى، ئىچكى جەھەتتە بولسا، مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەڭ - باراۋەر بولۇش تەلۋى تۇغۇلدى»^②. دىمەك، بۇ تا 1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر جۇڭگودىكى ھەرقايسى سىنىپلار مىللى مەسىلىدە دۇچكەلگەن ئاساسىي ۋەزىپە ئىدى.

1. چىڭ خاندانلىقى ئىككى ئاساسىي قانۇننىڭ ئەھۋالى

چىڭ خاندانلىق ھۆكۈمىتى گۇاڭشۈيىنىڭ 34 - يىلى يەنى 1908 - يىلى «پادىشا ھوزۇرىدا بېكىتىلگەن ئاساسىي قانۇن پۇروگرامما» سىنى جاكارلىدى، بۇ جۇڭگو تارىخىدا ئېلان قىلىنغان بىرىنچى قېتىملىق ئاساسىي قانۇن بولدى. ئەينى زاماندا بۇ «ئاساسىي قانۇن پۇروگرامما» سى بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ قارشى چىقىشى ئارقىسىدا، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تەرىپىدىن تۈكۈرۈپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى تەرەققىياتىنىڭ قىستىشى بىلەن چىڭ خاندانلىقى ئۆزى ھالاك بولۇش ئەرىپىسىدە شۈەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى، 1911 - يىلى «چوڭ 19 ماددىلىق ئاساسىي قانۇن» نى تۈزۈپ چىقتى. بۇ، خەلق ئاممىسى دائىم ئاتاپ كەلگەن «19 ماددا» دىن ئىبارەت. «پادىشا ھوزۇرىدا بېكىتىلگەن ئاساسىي قانۇن پۇروگرامما» سى ئومۇمەن، «پادىشانىڭ ئالى ھوقۇقى» ۋە «ئەمەلدارلار بىلەن خەلقلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى» دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىپ تاپقاپ، «پادىشانىڭ ئالى ھوقۇقى» دىگەن بەلگىلىمىدە «چىڭ ئىمپېرىيىسى مەڭگۈ ياشايدۇ، پادىشانىڭ ئورنى مۇقەددەس، ھېچقانداق دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرىمايدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. «ئەمەلدارلار ۋە خەلقلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى» دىگەن قىسمىدا، قانۇن يول قويغان چەكلىمە ئىچىدە «ئەمەلدارلار ۋە خەلقلەر» دا پەقەت مەلۇم ئەركىنلىك ۋە ھوقۇق بولىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، بۇ «ئەر - كىنلىك» ۋە «ھوقۇق» دىگەنلەرنى پادىشا زورۇر تاپقاندا، «بۇيرۇق چۈشۈرۈش، چەكلەش» ئۇسۇللىرى بىلەن تارتىۋالالايتتى.

«19 ماددا» نى چىڭ ھۆكۈمىتى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ مىللىتى ئاۋازىنىڭ تەھدىدى ئاستىدا، ئۈچ كۈن ئىچىدىلا ئالدىراپ - تىنەپ تۈزۈپ چىقىپ جاكارلىغان ئىدى. ئۇنىڭ يادروسى ۋە مۇھىم مەزمۇنى «پادىشا ھوزۇرىدا بېكىتىلگەن ئاساسىي قانۇن پۇروگرامما» سى بىلەن ئوپ - ئوخشاش بولۇپ، جېنىنىڭ بېرىچە پادىشانىڭ ھوقۇقىنى قوغداشتىن ئىبارەت.

بۇ ئىككى قىسىم ئاساسىي قانۇن شۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇكى، چىڭ خاندان

② «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، - بەت.

لىغىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى جۇڭگودىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ زىندانى ئىدى. ئۇ، تا ھالاك بولغانغا قەدەر ھەر مىللەت خەلقلەرگە قىلچە باراۋەرلىك، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە ھوقۇقى بەرمىگەن. ئۇ، پەقەت «قانۇن تۇرغۇزۇش» نامى بىلەن «ھاكىم مۇتلەقلىق»نى يولغا قويغان، خالاس.

2. «جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق قانۇن» دا مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر

شىنخەي ئىنقىلاۋى جۇڭگودا 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن فېودال ئىمپېرىيە تۈزۈمىگە خاتىمە بەردى. سۇن جۇڭسەن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرى نەنجىڭدا ۋاقىتلىق ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمەت قۇرۇپ، ئارقىدىنلا 1912 - يىلى «جۇڭخۇا مىنگونىڭ ۋاقىتلىق قانۇنى»نى تۈزۈپ چىقتى (توۋەندە قىسقارتىپ «ۋاقىتلىق قانۇن» دەپ ئاتايمىز). بۇ جۇڭگونىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تارىخىدا، بۇرژۇئا دېموكراتىك خاراكتېرىغا ئىگە بىر-دىن بىر ئاساسىي قانۇن بولۇپ، بەلگىلىك ئىلغار تارىخىي ئەھمىيىتىگە ئىگە. بۇ «ۋاقىتلىق قانۇن» نىڭ ئومۇمىي پروگراممىسىدا «جۇڭخۇا مىنگو خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك باراۋەر، ئېرقى، سىنىپ، دىن ئايرىمىسى بولمايدۇ» دېيىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، فېوداللىق تۈزۈمنىڭ خەلقلەردىكى «خوجايىن»، «قۇل»، «ئالى»، «پەس» دىگەن ئايرىملىقلار بىۋاسىتە ئىنكار قىلىنغان ھەمدە جۇڭگو تارىخىدا ھەممە مىللەت باراۋەر دىگەن سىياسى تەشەببۇس تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولدى.

«ۋاقىتلىق قانۇن» نىڭ 18 - ماددىسىدا، چېگرا رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەلۇم ساندىكى خادىملارنى سايلاپ چىقىپ كېڭەش ئەزاسى قىلىش، مەلۇم دەرىجىدە دولەتنى ئىدارە قىلىش باراۋەرلىك ھوقۇقى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. دەرۋەقە، بۇ «ۋاقىتلىق قانۇن» دا، يەنىلا جۇڭگو مىللى بۇرژۇئازىيەسىنىڭ چەكلىمىلىكى ئەكس ئەتكەن. ئۇنىڭدا بەلگىلەنگەن ھەرقايسى مىللەت خەلقلەرنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ھوقۇقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر، ئاتالمىش «جىددى زورۇرىيەت» ئاستىدا، لازىم تېپىلسا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ ياكى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. كېڭەش پالاتاسىنىڭ تەشكىللىنىشىدە بولسۇن، مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىللىنىشىدە بولسۇن، ھىچقايسىسىدا دېموكراتىيە دىگەن نەرسە يوق. مانا بۇلار ئۇلارنىڭ تۈپ خاراكتېرلىق ئاجىزلىغىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قانۇندا، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، فېودالىزىمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ۋەزىپىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان، شۇنداقلا بۇ توغرىدا بىرەر ماددىمۇ كىرگۈزۈلمىگەن، فېودال-

لېزىمغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا مۇكەممەل «پىروگىراھما» ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان، جۈملىدىن مەملىكەت ئىچىدىكى مەملىكىتىمىزنى ھەل قىلىش توغرىسىدىمۇ بىرەر كونكرېت سىياسەت بەلگىلەنمىگەن. ئەكسىچە، پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارىنى دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنىڭ ھۆكۈمەت قۇرۇلمىسىنى قولغا كەلتۈرۈش، «مىنگو» دىن ئىبارەت شەكىلنى ساقلاپ قېلىشقا مەركەزلەشتۈرۈش بىلەنلا قانائەتلىنگەن، شۇڭا، ئىچكى - تاشقى كۈچلەرنىڭ ئېغىر بېسىمى، بۇرژۇئازىيىنىڭ خەلقىتىن قورقۇپ، خەلق ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى توپەيلى شىنخەي ئىنقىلاۋى مەغلۇپ بولۇپ ئاتالمىش «ۋاقىتلىق قانۇن» بىرەتات بولۇش ئىناقىۋىتىدىن قېچىپ قۇتۇلالامىدى.

3. شىمالىي مەملىكەتلەردىن ھۆكۈمەتنىڭ بىر نەچچە قىسىم ئاساسىي قانۇننىڭ مەملىكىتىمىز توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلىرى

شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، يۈەن شىكەي ئىنقىلاپ مۇدلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، جاھانگىرلىك، فېودالىزىم، بېئوروكىرات كاپىتالىزىمدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ بىر گەۋدە قىلىنغان ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى تىكلەپ شىمالىي مەملىكەتلەردىن ھۆكۈمرانلىغىنى يۈرگۈزدى.

شىمالىي مەملىكەتلەردىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان 17 يىل جەريانىدا، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ، يۈەن شىكەي دەۋرىدە 1913 - يىلى 10 - ئايدا «تىيەن تەن قانۇن لايىھىسى» ۋە 1914 - يىلىدىكى «جۇڭخۇا مىنگو قانۇنى» نى، دۇۋەن چىرۇيىنىڭ 1925 - يىلى 12 - ئايدىكى «جۇڭخۇا مىنگو ئاساسىي قانۇن لايىھىسى» قاتارلىق بىر قانچە پەردە «قانۇن تۇرغۇزۇش» تىن ئىبارەت پەسكەش كومپىدىيە ئويىنىدى. «تىيەن تەن ئاساسىي قانۇن لايىھىسى» ئادەتتە «تىيەن تەن قانۇنى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ قانۇن تۈزۈلگەن مەزگىللەردە بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ مەلۇم تەسىر كۈچى بار ئىدى، بۇلايىمىنى تۈزۈش ئىشىغا قاتناشقان دولەتلىك پالاتا ئەزالىرىنىڭ ئىچىدە دېموكراتىك سىياسىغا ئېتىقات قىلىدىغان كىشىلەر بىر قەدەر كۆپرەك بولغاچقا، ئۇلار يۈەن شىكەينىڭ ھاكىم مۇتەلىق مۇستەبىت تۈزۈمىنى چەكلىمەسلىكەيدىغان بىر خىل قانۇننى تۈزۈشنى ئويلىۋېلىپ، «تىيەن تەن قانۇن لايىھىسى» نى تۈزۈشتە «ۋاقىتلىق قانۇن» دىكى خېلى كۆپ دېموكراتىك سىياسى مەزمۇن، جۈملىدىن مەملىكىتىمىز توغرىسىدىكى ماددىلارغا ۋارىسلىق قىلغان ئىدى، لېكىن كېيىن، يۈەن شىكەي قانۇنىنىڭ ئىچىدە زۇڭتۇڭنىڭ ھوقۇقىغا دائىر مەزمۇنلارنى كىرگۈزۈشكە جەننىنىڭ بىر نەچچە ئۇرغاندلىقتىن، خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن يۈەن شىكەي چەچاڭ

شىپ كېتىپ، دولەت پالاتاسىنى تارقىتىۋەتتى. ئەتىجىدە «تيەن تەن قانۇن لايىھەسى» تاختاۋېشىغا ئېلىپ قويۇلغان بولدى.

يۈەن شىكەينىڭ «جۇڭخۇا مىنگو قانۇنى»نى تۈزىتىشتىن مەقسىدى، خانلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈپ، ھاكىم مۇتلەق ھۆكۈمەت خانلىق تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت ئىدى. جەمى 10 باپ 68 ماددىدىن تەركىپ تاپقان قانۇننىڭ 16 ماددىسىنىڭ ھەممىسىدىلا چوڭ زۇڭتۇڭنىڭ ھوقۇقلىرى بەلگىلەنگەن. چوڭ زۇڭتۇڭنىڭ ھوقۇق دائىرىسى شۇ قەدەر كېڭەيتىلگەنكى، پادىشاھلىق ھاكىم مۇتلەق دەۋرىدىكى پادىشاھقا ئوخشاشلا ئىمىنى قىلىمەن دېسە، شۇنى شەرتسىز قىلالايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈلگەن. يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتى كېيىن تۈزۈپ چىققان «زۇڭتۇڭ سايلام قانۇنى»دا يەنىمۇ بىر قەدەر ئىلىرىلەپ زۇڭتۇڭ ھىچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، داۋاملىق زۇڭتۇڭلۇق قىلىدۇ، زۇڭتۇڭنىڭ ۋارىسى زۇڭتۇڭلۇق قىلىۋاتقان كىشى تەرىپىدىن كۆرسىتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شۇنداق قىلىپ، يۈەن شىكەي ئومۇرلۇك زۇڭتۇڭلۇق قىلغۇچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى زۇڭتۇڭلۇقنى بالىسىدىن بالىسىغا مىراس قال دۈرىدىغان زۇڭتۇڭ بولۇپ قالغان ئىدى. مۇنداق زۇڭتۇڭنىڭ ئىستىبدات پادىشاھىدىن ئىمە پەرقى بولسۇن. گەرچە «يۈەن شىكەي قانۇنى»دا خەلقلەرنىڭ ھوقۇقى توغرىسىدا 10 ماددا بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىر ماددىسىدا قانۇن يولغا قويغان دائىرە ئىچىدىلا بەھرىمەن بولۇشقا بولىدۇ، دەپ چەك قويۇلغان. زۇڭتۇڭ گەرچە قانۇن بىلەن ئوخشاش كۈچكە ئىگە بولغان پەرمان چۈشۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئاتالمىش «خەلق ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىگى» دېگەنلەر ئەمىلىيەتتە قۇرۇق سەپسەتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. لېكىن، يۈەن شىكەي بۇنىڭغىمۇ قانائەتلىنمەي، ئاخىرى خانلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىپ 83 كۈن پادىشا بولدى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئەيىپلىشى، نەپرەتلىنىشى بىلەن بۇ پادىشا ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرەلمەي، ئۆزى تۈزۈپ چىققان «جۇڭخۇا مىنگو قانۇنى» بىلەن بىللە ھالاك بولدى.

ساۋكۇننىڭ «جۇڭخۇا مىنگو ئاساسىي قانۇنى»، («ساۋكۇن قانۇنى» ياكى «پارەبېرىپ سايلىنىش قانۇنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ كونا جۇڭگو ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي جاكارلىغان بىرىنچى قېتىملىق ئاساسىي قانۇنى بولۇپ ھاسىللىنىدۇ. ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنى «يۈەن شىكەي قانۇنى» ۋە «تيەن تەن قانۇنى» دېگەنلەرنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسىدىنلا ئىبارەت. ئۇنىڭ بىر قاتار ماددىلىرىدا ئوخشاشلا زۇڭتۇڭنىڭ دولەت پالاتاسىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى كاپالەتلەندۈرۈلۈپ، ھىچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىگى زىكرى قىلىنغان. ساۋكۇننىڭ پارەبېرىپ سايلىنىش قانۇنى كىشىلەر نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن «ساۋكۇن ئاساسىي

قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، بىر يىل بولا - بولمايلا ئوزى بىلەن بىللە تارىخنىڭ ئەخلىت دوۋىسىگە چورۇپ تاشلاندى.

دۈەن چىرۇي «ۋاقىتلىق ئىجرائىيە ھۆكۈمىتى» تۈزۈپ چىققان «جۇڭخۇا مىنگو ئاساسىي قانۇن لاھىيىسى» نى مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىغا سۈنۈپ، قۇرۇلتاي تەستىقلىغاندىن كېيىن ئىجرا قىلماقچى ئىدى. لېكىن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن قۇرۇلتاينى ئاچالمىدى. شۇڭا، دۈەن چىرۇي رېژىسسورلۇق قىلغان شىمالىي مىللىتارىستلارنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا ئوينىغان قانۇن تۈزۈشتىن ئىبارەت بىر پەردە كومېدىيىسى ئاياقلاشماي تۇرۇپلا ئەمەلدىن قالىدى. ئىسمى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، جىسمى ئۆزگەرمىگەن ئاتالمىش «دولەت قانۇن لاھىيىسى» مۇشۇنىڭ بىلەن كېرەكسىز قەغەز دوۋىسىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، جېنىنىڭ بېرىچە جاھانگىرلارغا تايىنىدىغان شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقارغان ئاتالمىش قانۇنلىرى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئازاتلىغىنى ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، جۇڭگو جەمئىيىتىنى مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىدىن ئىبارەت جەھەننەمگە سۈرەپ كىرىپ، جۇڭگودىكى ھەممىلىك خەلقلەرنى جاھانگىرلىك، فېودال مىللىتارىزىمنىڭ ھۆكۈمرانلىغى، ئېزىشى ئاستىغا تېخىمۇ چۈشۈرۈپ قويدى.

4. جياڭجىيەنشى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قانۇنىدىكى مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلەملەر

مىللى مەسىلە جەھەتتە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى، چىڭخاندانلىغى ۋە شىمالىي مىللىتارىست ھۆكۈمەتلىرىنىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلدى، سىرتقى جەھەتتە، جاھانگىرلىككە تېخىمۇ بېقىنىدى. ئىچكى جەھەتتە، يېڭى مىللىتارىستلار كونا مىللىتارىستلارنىڭ ئورنىنى بېسىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۈستىدىن رەھىمسىزلىك بىلەن فاشىستلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈستىدىن ئىنتايىن ئەكسىيەتچى چوڭ خەنزۇچىلىقتىن ئىبارەت مىللى زۇلۇم ۋە مىللى ئاسىمىلاتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، سىياسى جەھەتتە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش» ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي تارتىۋالغان ئىدى. شۇنداقلا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى بىر قىسىم مىللىتارىست ۋە باشقا ئەكسىيەتچىلەرنى ئوز يېنىغا تارتىپ، ئۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ، مىللەتلەر ئارا ئۈچەنلىك پەيدا قىلىپ،

ھەر مىللەت خەلقىنى باستۇردى ۋە قىرغىن قىلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يىللىق-يىللىق شىۋىنى شىۋىغا، تالان - تاراج قىلدى. جىياڭ جىيېشى ئەكسىيەتچى گۇرۇھى جۇڭگۇدا كۆپ مىللەتنىڭ مەۋجۇتلىغىنى ئىنكار قىلىپ، خەنزۇلاردىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى «نەسىلداش ئۇرۇق» دەپ ئاتاپ كەلگەن ئىدى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خەنزۇلارنىڭ «نەسىلداش ئۇرۇق» لىرىنىڭ چوڭ-كىچىك تارمىقى دەپ ئەكسىيەتچى مەجبۇرى ئاسىمىلاتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىنى ئۆگىنىپ ئىشلىتىشنى مەجبۇرى تەلەپ قىلدى. ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئورۇن - ئادەت ۋە مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىمۇ ھەرخىل كەسىپتىلىدى، ھاقارەتلىنىدى، چەكلەندى. جىياڭجىيېشى ئاللىقاچانلا «جۇڭخۇا مىللىتى» نەسىلداش ئۇرۇق» تارماقلىرىنىڭ ئۆزۈڭىز قوشۇلۇشى بىلەن نوپۇسى تەدرىجىي كۆپەيگەن، بۇلار ھەممە يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى رايونلاردىكى «نەسىلداش ئۇرۇق» لار ئەسلى زاتى ئوخشاش بولمىسىمۇ، يەنىلا ئۆز ئارا ئىككىلىنىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بىر قانچە سېستىمىسىدىكى چوڭ - كىچىك «نەسىلداش ئۇرۇق» لارنىڭ تارمىقىدىن ئىبارەت، جۇڭخۇا مىللىتى (خەنزۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) تۆت ئەتراپتىكى بارلىق «نەسىلداش ئۇرۇق» لار بىرلىك شىپ، قەدىمقى مەدەنىيەتكە ئىگە بىر پۈتۈن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن. تۆت ئەتراپتىكى بارلىق «نەسىلداش ئۇرۇق» لار بولۇپمۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىكىلەر ئاللىقاچان ئاسىمىلاتسىيە بولۇپ بولدى» دەپ ئاشكارا جاكارلىغان ئىدى. مەۋجۇت ما-تىرىياللار شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، گومىنداڭ بۇ خىل ئەكسىيەتچى مىللى سىياسىتىنى تا بۈگۈنگە قەدەر ھىچقانداق ئۆزگەرتكىنى يوق.

جىياڭجىيېشىنىڭ ئەكسىيەتچى مىللى سىياسىتى ئۇنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا گەۋدىلەنگەن. ئۇ خەلق ئاممىسىنى ئالداپ، ئۆزىنىڭ ئىستىبداتلىق ھۆكۈمرانلىقىغا بىر خىل قانۇنلۇق تەۋەن كىلىپ-دۇرۇش ئۇچۇر-ئۇن، ئەك-سىياسىيەتچى ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەن 22 يىلدا ئىلگىر - كېيىن بولۇپ 4 قىسىم ئاساسىي قانۇن ۋە ئاساسىي قانۇن خاراكتېرلىق ھۆججەتلەرنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇلار 1928 - يىلدىكى «سىياسى پىروگرامما»، 1931 - يىلدىكى «جۇڭخۇا مىنگو ئاساسىي قانۇنى»، 1936 - يىلدىكى «جۇڭخۇا مىنگو ئاساسىي قانۇن لايىھىسى» (5 - ماي ئاساسىي قانۇن لايىھىسى)، 1946 - يىلدىكى «جۇڭخۇا مىنگو ئاساسىي قانۇنى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

«سىياسى پىروگرامما» جەمى 6 ماددىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا پەقەت بىرلا ئىشنى يەنى گومىنداڭ ئەڭ يۇقىرى رەھبەرلىك قىلغۇچى دىگەن بەلگىلىمە بەلگىلەنگەن. بۇنداق دىگەنلىك، جۇڭگودىكى بارلىق چوڭ ھوقۇققا گومىنداڭ ئىگە بولىدۇ دىگەنلىكتۇر. بۇ بىر پۈتۈن ماتىرىيالدا خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆ-

قۇقى توغرىسىدا بىر ئېغىز گەپنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ، شۇنداقلا مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىش توغرىسىدا بىرەر خەتنىمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

«قانۇن» ۋە «سىياسى گائۇلىك» دىگەنلەر ئوخشاش بولۇپ، ماھىيەتتە گومىنداڭنىڭ بىر پارتىيە ھۆكۈمرانلىق قىلىش قانۇنى، جياڭجىيېشنىڭ شەخسى مۇستەبىت قانۇندۇر. جياڭجىيېشنىڭ 8 باپ 89 ماددىغا بولۇنغان بۇ قانۇننى ئېچىپ كۆرىدىغان بولساق، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا، شۇنداقلا مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى، ئاپتونومىيە ھوقۇقى توغرىسىدا بىرەر مۇ ماددىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ نەزىرىدە ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرى ئۇلارنىڭ ئېزىدىغان، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان، ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئوبېكتىدىنلا ئىبارەت. شۇڭا، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك دىگەنلەردىن سوز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. جياڭجىيېشى «5-ماي قانۇن لايىھەسى»-نى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش باشلىنىش بىلەن چورۇپ تاشلىۋېتىپ 10 يىلدىن كېيىن 1946 - يىلى ئاران دىگەندە ئۆزگەرتىپ چىققان «جۇڭخۇا مىنگو ئاساسىي قانۇنى»نى كۆتىرىپ چىقىپ، قورچاق دولەت قۇرۇلتىيىدا تەستىقلىتىپ ئېلان قىلغان ئىدى. بۇ قورچاق ئاساسىي قانۇن جياڭجىيېشنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىگە، خەلققە قارشى ئەكسلىتىشقا ۋە فاشىستلىق ۋە مۇستەبىتلىك يۈرگۈزۈپ بارغان، ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بارىدىغان ۋە تەن ساتقۇچ قانۇندۇر. ئۇ جياڭجىيېشنىڭ ھاكىم مۇتلەق، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىغىنى يادرو قىلغان دولەت تۈزۈمىنى ئېتىراپ قىلدى. مەركەز بىلەن يەرلىكنىڭ مۇناسىۋىتىدە، ھەممە ھوقۇق مەركەزدە بولۇش، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردە ھېچقانداق ئاپتونومىيە ھوقۇقى بولماسلىقىنى يولغا قويدى، مىللى باراۋەرلىك ھەققىدە تېخىمۇ سوز ئاچقىلى بولمايتتى. قورچاق قانۇننىڭ 119 - ۋە 120 - ماددىلىرىدا موڭغۇل، زاڭزۇ رايونلىرىنىڭ تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى توغرىسىدا «قانۇندا بەلگىلەنگەن بەلگىلىمە» بويىچە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ، دىگەن بىر جۈملە سوز يېزىلغان. ئۇنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ھېچقانداق كونكرىت بەلگىلىمە بىلەن كاپالەتلىنىدۇرۇلمىگەن. موڭغۇل، زاڭزۇلاردىن باشقا 50 نەچچە ئاز سانلىق مىللەتلەر پۈتۈنلەي تىلغا ئېلىنمىغان. بۇ ئۇنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇتلىغىنى ئىنكار قىلغانلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قانداقتۇر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشى ئۈستىدە سوز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، پۇقرالارنىڭ ھوقۇق ئەركىنلىكى جەھەتتە، گەرچە قورچاق ئاساسىي قانۇندا مەخسۇس باپ ئاچقان بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باشقىلارنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغۇپ، ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۇچۇن، خەۋپ - خەتەردىن ساقلىنىش، جەمئىيەت تەرتىۋىنى قوغداش ياكى ئومۇم

نىڭ مەنپەئەتىنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرى كەلسە، خالىغان چاغدا قانۇن ئارقىلىق چەكلەشكە بولىدۇ، دەپ يېزىلغان. بۇنداق دىگەنلىك ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن گىراۋدانلارنىڭ ئەركىنلىك ھوقۇقىنى خەلقنىڭ ئۆزىگە قارشى تۇرىدىغان قانۇن ئورنىدا ئىشلىتىشكە، يەنە قانۇنى بۇيرۇق بىلەن ئۇنى ئىنكار قىلىشقا بولىدۇ، دەپ گەنلىكتىن ئىبارەت.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، جياڭ جېپىشىنىڭ تۈزۈپ چىققان يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان 9 خىل قورچاق ئاساسىي قانۇننىڭ ماھىيىتىنى مۇنداق بىر جۈملە سۆزگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: «خەلق ھوقۇقىسىز، ئۆزى ھاكىم مۇتلەق»، ياكى خەلق ھوقۇقىسىز، يەرلىك ھوقۇقىسىز (ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئەكسىچە، ھەممە ھوقۇق زۇڭتۇڭغا مەركەزلەشكەن، شەخس مۇستەبىتلىكتىن ئىبارەت. جياڭ جېپىشى ھۆكۈمرانلىق قىلغان پۈتكۈل دەۋردە، جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقلەر 3 چوڭ تاغنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى ئاستىدا تۇر-مۇش كەچۈردى. سىرتقى جەھەتتە، مىللىتىمىز باشتىن - ئاخىر مۇستەقىللىققا ئېرىشەلمىدى، ئىچكى جەھەتتە، ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ باشتىن - ئاخىر باراۋەرلىك، ئەركىنلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولالمىدى.

5. ئىنقىلاۋىي بازى ئاساسىي قانۇنى ۋە ئاساسىي قانۇن خاراكتېرلىق ھۆججەتلەردە مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلەمىلەر

پارتىيىمىز ئەزەلدىن بۇيان، مىللى مەسىلىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلاۋىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. «سىرتقى جەھەتتە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ئۇزۇل - كېسىل ئازات قىلىشنى تەلەپ قىلىش، ئىچكى جەھەتتە، مەملىكەت ئىچىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەر بولۇشنى تەلەپ قىلىش» جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ مىللى مەسىلە جەھەتتىكى مۇھىم ۋەزىپىسى، شۇنداقلا جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ شۇ دەۋردىكى مىللى پروگراممىسى بولدى، بۇ ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 3 چوڭ تاغنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش لازىم ئىدى. شۇڭا، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زاماندىكى مىللى مەسىلىسى — جۇڭگو ئىنقىلاۋىدىكى ئومۇمىي مەسىلىنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى بولۇپ قالدى. جۇڭگونىڭ يېقىنقى زاماندىكى مىللى مەسىلىسىنى پەقەت جۇڭگو ئىنقىلاۋى يولى ئارقىلىقلا ھەل قىلغىلى بولاتتى، پارتىيىمىز مۇشۇلارنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، بىر قاتار توغرا مىللى سىياسەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى، پارتىيىنىڭ مىللى پروگراممىسى ۋە سىياسىتى پارتىيىمىز شۇ دەۋرلەردە رەھبەرلىك قىلىپ تۈزۈپ چىققان 4 ئاساسىي قانۇن ۋە ئاساسىي قانۇن خاراكتېرلىق ھۆججەتلەر جىياڭشى

ئىنقىلاۋىي بازىدا ئېلان قىلىنىپ ئىجرا قىلىنغان «جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇن پروگراممىسى» ۋە «شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا چېگرا رايونىدا تۇزۇلگەن 3 قىسىم ئاساسىي قانۇن خاراكتېرلىق ھۆججەتلەر» دە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

1931 - يىلى 11 - ئايدا جياڭشىنىڭ رۇي جىن دىگەن يېرىدە چاقىرىلغان جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىدا تەستىقلانغان «جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇن پروگراممىسى» جۇڭگو تارىخىدا بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەقىقىي خەلق قانۇندۇر. ئۇنىڭدا جۇڭگونى جاھانگىرلىكنىڭ تالان - تاراج قىلىشىدىن ئۇزۇل - كېسىل ئازات قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ تامامەن ئەركىن ۋە مۇستەقىل بولىدىغانلىقى جاكالانغان. جۇڭگو تېرىتورىيىسى ئىچىدىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆزىنىڭ تېرىتورىيىلىك ئاپتونوم - يېشىنى قۇرىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن ھەمدە ئارقىدا قالغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جاھانگىرلىك، گومىنداڭ مىللىتارىستلىرى، ۋاڭ گۇڭ، لاما، توسى قاتارلىقلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى، ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، تولۇق ئەركىنلىككە، ئۆز ئۆزىگە خوجا بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشلىرىگە ياردەم بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىكى ۋە دىنغا قارشى تەشۋىق قىلىش ئەركىنلىكى، سىياسى بىلەن دىننى ئايرىش پىرىنسىپىنى قەتئىي يولغا قويۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللى مەدەنىيىتى ۋە مىللى تىل - يېزىقىنى تەرەققى قىلدۇرۇش قاتارلىق مەسىلىلەرمۇ بەلگىلەنگەن. دېمەك، بۇ جۇڭگونىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزۈش تارىخىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈش سىياسىتى، جۇملىدىن دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىكى، سىياسى بىلەن دىننى ئايرىشتەك پىرىنسىپلارنىڭ بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ئىدى.

1939 - يىلى شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا چېگرا رايونىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق كېڭەش يىغىنىدا تۈزۈلگەن «شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا چېگرا رايونىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە يۈرگۈزۈلىدىغان سىياسى پروگرامما»، 1941 - يىلى 2 - قېتىملىق كېڭەش يىغىنىدا تۈزۈلگەن «شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا چېگرا رايونىدا يۈرگۈزۈلىدىغان سىياسى پروگرامما»، 1946 - يىلى 3 - قېتىملىق كېڭەش يىغىنىدا تۈزۈلگەن «شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا چېگرا رايونى ئاساسىي قانۇن پىرىنسىپلىرى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت 3 قىسىم ئاساسىي قانۇن ھۆججەتلىرىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىدا ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇرۇشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش، قەتئىي ئىتتىپاقلىشىش، چېگرا رايونلاردا ئىنقىلاۋىي سەنمەنچۈيىنى،

يېڭى دېموكراتىيىنى ئۇزۇل - كېسىل ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ياپون جاھانگىرلىگىنى ۋە تىنىمىزدىن قەتئى قوغلاپ چىقىرىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى مۇنقەرزلىكتىن قۇت - قۇزۇش قەيت قىلىنغان. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، بۇ ئۈچ ھۆججەتتە ياپون جا - ھانگىرلىگىگە قارشى بىرلىكسەپ، ياپون جاھانگىرلىگىگە قارشى دولەت 1۱۰دەپمە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى، ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا ۋەتەن خائىنى، ئەكسىلەن قىلاپچىلارنى باستۇرۇش مەسىلىلىرى توغرىسىدا بىر قاتار تەپسىلىي بەلگىلىمىلەرنى بەلگىلەپ، ياپون جاھانگىرلىگىگە قارشى ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا غەلىبە قىلىشىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلدى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان 3 ھۆججەتتە: «مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپى ئا - ساس قىلىنىپ، ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «خەنزۇلار بىلەن سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «دىنىي ئېتىقات، مەدەنىيەت، ئورۇپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش، جۇملىدىن ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا يېقىندىن ياردەم بېرىش» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ سايلام ئىشلىرى توغرىسىدا يەنە مەخسۇس كۆنىكرىت بەلگىلىمىلەر بەلگىلىنىپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىجرا قىلىنىشى كاپالەتلىنىدۇرۇلگەن. 31 - يىلدىكى «سىياسى پىروگ - رامما»دا موڭغۇل، مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايونلاردا «مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قۇرۇش» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. بۇ بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، دىڭ بىيەن ناھىيىسىدە بىرىنچى بولۇپ، خۇيزۇ ئاپتونوم يېزىسى قۇرۇل - دى، يەنە چىڭ چۈەندە موڭغۇل خەلقلەرنىڭ تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ناھىيىسى بىرىنچى قېتىم قۇرۇلدى. 46 - يىلى «ئاساسىي قانۇن پىرىنسىپى»دا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايونلارنى مىللى رايونلارغا ئاجرىتىپ، مىللى ئاپتونومىيە ھاكىمىيىتىنى تەشكىللەپ، ئاساسىي قانۇن پىرىنسىپلىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، ئاپتونومىيە قانۇن بەلگىلىمىلىرىنى تۈزۈپ بېكىتىش دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن، بۇ بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن 46 - يىلى موڭغۇل، خۇيزۇلارنىڭ ئوز ئاپتونومىيە ئورگانلىرى تەسىس قىلىندى، ئىككىنچى يىلى يەنە موڭغۇل رايونىدا دولىتىمىز بويىچە بىرىنچى قېتىم ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئۆلكە دەرىجىلىك مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە رايونى - ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى. بۇ پارتىيىمىزنىڭ مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنىڭ كۆنىكرىت ئەمەلگە قويۇلۇشى، پارتىيىمىزنىڭ مەملىكەت ئىچىدە مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى بۈيۈك ئىجادىيىتىدۇر. شۇنداقلا، ئازات رايونلاردا ئېلىپ بېرىلغان پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتىكى بىر قېتىملىق كۆرەك بولدى.

6. يېڭى جۇڭگودىكى مىللى مەسىلە ۋە يېڭى جۇڭگونىڭ بىر نەچچە قىسىم ئاساسىي قانۇنلىرىدىكى مىللى مەسىلە توغرىسىدا بەلگىلىمىلەر

يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى. ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت تۈپتىن ئاغدۇرۇلۇپ، مىللى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلغانلىقتىن ھەر قايسى مىللەتلەر ئارا باراۋەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىشتىكى توسالغۇلار سۇيۇرۇپ تاشلىنىپ يوللار تۈزلەندى، لېكىن بۇ مىللى باراۋەرلىكنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھىساپتا تامامەن ئەمەلگە ئاشقانلىقى، مىللى مەسىلىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ھەل بولغانلىقى ئەمەس، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدىكى خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى تېخى ئۆزگەرتىلمىگەن ئىدى، مىللى ئايرىمچىلىق ۋە مىللى ماجرالارنىڭ تۈپ مەنبەسى تېخى ھەقىقىي سۇيۇرۇپ تاشلانمىغان ئىدى.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ غەلىبە مۇۋەپپەقىيىتى مۇستەھكەملەپ، سوتسىيالىزىم تۈزۈمىنى تىكلەپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ بىردەك باراۋەرلىكىنى ھەقىقىي ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يېڭى جۇڭگو دۇنياغا كېلىش ئەھۋالىدا ۋە قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىلگىر - كېيىن بولۇپ «جۇڭگو خەلق سىياسى كېڭەشلىكىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» ۋە 1954 -، 1975 -، 1978 - يىللىرى جەمئىي 3 قىسىم ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىندى.

«ئورتاق پروگرامما» دولەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ۋاقىتچە ئاساسىي قانۇنلۇق رولىنى ئوينىدى. ئۇنىڭدىكى مىللى مەسىلە جەھەتتىكى بەلگىلىمىلەر توغرىسىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى مىللەتلەرنىڭ ئىناق، دوستلۇق، ھەمكارلىق چوڭ ئائىلىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئورتاق دۇشمەنگە ۋە تاشقى جەھەتتىكى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش لازىم. مىللەتلەرنىڭ بۇ چوڭ ئائىلىسىدە بولسا، چوڭ مىللەتچىلىك ۋە تار مىللەتچىلىك خاھىشلىرىغا داۋاملىق قارشى تۇرۇش لازىم. ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىسى، قوراللىنىش ھوقۇقى ۋە دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلىنىدىغانلىقى ئېنىق بەلگىلىنىپ، ماددىلارغا كىرگۈزۈلدى» دېگەن ئىدى.

1954 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندا «مەملىكىتىمىز بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت»، «ھەر قايسى مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە رايونلىرىنىڭ ھەممىسى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى»، «ھەر قايسى

مىللەتلەر باپ - باراۋەر» دەپ ئېنىق ئېلان قىلىنغان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرلۇك ئەركىنلىكى ۋە ھوقۇقلىرى توغرىسىدا «ئورتاق پروگرامما» دىكىگە نىسبەتەن تېخىمۇ كۆڭلىرىگە بەلگىلىمىلەر كۆرسىتىلگەن ئىدى، ئاز سانلىق مىللەتلەر - نىڭ مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى تولۇق يۈرگۈزۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونومىيە ئورگانلارنىڭ تەشكىلىي پىرىنسىپى، تەشكىلىي شەكلى، ئاپتونومىيە ھوقۇقى، خىزمەت قىلىشتا تىل - يېزىق قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 6 ماددا، 9 پاراگرافتىن ئىبارەت مەخسۇس تەپسىلىي بەلگىلىمىلەر قەيت قىلىنغان. 1954 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، دولتىمىزدە ئىلگىر - كېيىن بولۇپ، ئۆلكە دەرىجىلىك 5 ئاپتونوم رايون، 29 ئاپتونوم ئوبلاست ۋە 74 ئاپتونوم ناھىيە قۇرۇلۇپ، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقى ۋە ئاپتونومىيە ھوقۇقى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. 1954 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ ئەجرا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئوخشاشمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، سوتسىيالىزىم دەۋرىگە ئىلگىر - كېيىن قەدەم قويۇش بىلەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى - ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، ھەمكارلىق سوتسىيالىستىك چوڭ ئائىلىسىگە ئايلىنىدى. شۇندىن باشلاپ، جۇڭگودا مىللى مەسىلە بىر يىپىڭى تارىخىي باسقۇچ - سوتسىيالىزىم باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

1975 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندا مىللى ئىتتىپاقلىق، مىللى باراۋەرلىك، مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قاتارلىق ئاساسىي پىرىنسىپلار يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئانا تىلىنى ئىشلىتىش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇش، ئۆزلىرىنىڭ ئورۇن - ئادەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ياكى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئەركىنلىك ھوقۇقلىرى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر چىقىرىۋېتىلگەندىن تاشقىرى، 1954 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلىنمىگەن مىللى ئاپتونومىيە ئورۇنلىرىنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرى توغرىسىدىكى 6 ماددا قىسقارتىلىپ 2 ماددىغا قالدۇرۇلغان. بۇنىڭ بىلەن ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە دائىر ئاساسىي مەزمۇنلار توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر چىقىرىپ تاشلانغان. شۇنداق قىلىپ، ئەمىلىيەتتە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەركىنلىك، مەنپەئەت ھوقۇقلىرى تارتىۋېلىنىپ، مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى ۋە مىللى باراۋەرلىك پىرىنسىپىدىن چەتنەپ كېتىلدى.

1978 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇن 1954 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ مىللى مەسىلە جەھەتتىكى نۇرغۇن مۇھىم بەلگىلىمىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا تولۇق بولمىدى. بۇ بىرىنچىدىن، 1954 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندىكى مىللى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرى «قانۇندا بەلگى

لەنگەن ھوقۇقىغا ئاساسەن، ئۆز يېرىنىڭ مالىيە - ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز باشقۇرىدۇ، «دولەتنىڭ ھەربىي ئىشلار تۈزۈمى ئاساسىدا ئۆز يېرىنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىك قىسىملىرىنى تەشكىللەيدۇ» دېگەنگە ئوخشاش مۇھىم بولغان ئاپتونومىيە ھوقۇقلىرى توغرىسىدا يېڭىلاشتىن بەلگىلىمىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلمىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، يېڭى ئەھۋاللارغا، تەجرىبىلەرگە ئاساسەن، سوتسىيالىزىم دەۋرىدە مەملىكىتىمىزدىكى مىللى مەسىلىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھەل قىلىش توغرىسىدا ھېچقانداق يېڭى سىياسەتلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلمىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

7. ھازىرقى باسقۇچتىكى مىللى مەسىلە ۋە 1982 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇندىكى مىللى مەسىلە توغرىسىدا بەلگىلىمىلەر

مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلار سىنىپ سۇپىتىدە يوقىتىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بىر مىللەت ئىككىنچى بىر مىللەتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان، مىللەتلەر ئارا دۈشمەنلىشىشتەك مۇناسىۋەتمۇ يوقىتىلدى. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇزۇندىن بېرى، مىللى مەسىلىدە ساقلىنىپ كەلگەن مىللى زۇلۇم، مىللى ئېكسپىلاتاتسىيىدىن ئىبارەت ئانتاگونىستىك زىددىيەت ھەل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخ قالدۇرۇپ كەتكەن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى ئەمىلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىك مەسىلىسى يەنىلا مىللى مەسىلىدىكى مۇھىم زىددىيەت بولۇپ قالدى، بۇ دولىتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مىللى مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا.

تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى مىللى مەسىلە دولىتىمىز سوتسىيالىزىم دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن تۈزۈپ چىقىلغان ئىككى قىسىم ئاساسىي قانۇندا (1975 - ، 1978 - يىللاردىكى ئاساسىي قانۇن) دېگەندەك ياخشى ھەل قىلىنىمىدى، پەقەت 1982 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇندا بىرىنچى قېتىم ئەتراپلىق، توغرا بەلگىلىمىلەر تۈزۈلۈپ چىقىلدى. 1982 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇن «ئورتاق پىروگرامما» ۋە 1954 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى توغرا پىرىنسىپ ۋە مۇھىم مەزمونلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە ئەمىلىيەتتىكى تەجرىبىلەرگە ئاساسەن نۇرغۇنلىغان مۇھىم يېڭى بەلگىلىمىلەرنى كىرگۈزدى، بۇ مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئاساسىي روھى: مىللەتلەر ئىتتىپاقلىغى، دو-لەتنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، دولىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسى-

ۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى كېڭەيتىش، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تېزلىتىش، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، مىللى باراۋەرلىك، مىللى ئىتتىپاقلىق، مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشىدىن ئىبارەت بۇ 4 ماددا 1982 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدۇر، شۇنداقلا پارتىيە ۋە دولەتنىڭ سوتسىيالىزىم باسقۇچىدا مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي سىياسىتىدۇر. ئۇنىڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشىدىن ئىبارەت بۇ بەلگىلىمە دولىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولدى.

يېڭى ئاساسىي قانۇننىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك مىللى مەسىلە توغرىسىدا بەلگىلىمىلەر كىرگۈزۈلگەن. «كىرىش قىسمى»، «ئومۇمىي پروگرامما» ۋە 3 - بابىغا نۇرغۇنلىغان يېڭى مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن. «كىرىش قىسمىدا»، «جۇڭگو دۇنيادا تارىخىي ئەڭ ئۇزۇن دولەتلەرنىڭ بىرى، جۇڭگونىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە ياراتقان. ئۇلار سانلىق ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىگە ئىگە»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەملىكىتىمىزدىكى ھەممە مىللەت خەلقى بىرلىكتە بەرپا قىلغان كۆپ مىللەتلىك دولەت، باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىق ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى ۋە بۇ مۇناسىۋەت داۋاملىق كۈچەيگۈسى» دەپ كۆرسىتىلگەن. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى ۋە رىيالىيىتىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئورنىنى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھازىرقى مىللى مۇناسىۋەتنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«ئومۇمىي پروگرامما» نىڭ 4 - ماددىسىدا «دولەت ئاز سانلىق مىللەتلەر - نىڭ قانۇنغا مۇۋاپىق ھوقۇقىغا ۋە مەنپەئەتىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى قوغدايدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ. ھەر قانداق مىللەتنى كەمسىتىش ۋە ئېزىش مەنئى قىلىنىدۇ. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىغىنى بۇزىدىغان، مىللى بولگۇنچىلىك قىلىدىغان ھەركەتلەرنى مەنئى قىلىنىدۇ»، «دولەت ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋە ئېھتىياجىغا قاراپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تېزلىتىشىگە ياردەم بېرىدۇ» دېگەن بىر قاتار مۇھىم بەلگىلىمىلەر بەلگىلەندى.

3 - بابتا، مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك مۇھىم يېڭى بەلگىلىمىلەر قوشۇلۇپ، مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقى

كېڭەيتىلدى، مەزمۇنى تولۇقلاندى: «مىللى ئاپتونوم رايونلاردىكى خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسى، ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم ناھىيىنىڭ ھاكىمى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان مىللەتنىڭ پۇقرالىرىدىن بولىدۇ. ئاپتونومىيە ئورگانلىرى دولەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، يەرلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە باشقۇرىدۇ. ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ئۆز جايىنىڭ مائارىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. دولەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن ياردەم بېرىپ، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ھەردەرىجىلىك كادىرلىرىنى تۇرلۇك ئىختىساسلىق كەسپىي خادىملىرىنى ۋە تېخنىك ئىشچىلارنى كۆپلەپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرىدۇ. بۇ بەلگىلىمىلەردە دولەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇشتىكى دېموكراتىك ھوقۇقىغا تولۇق ھۆرمەت قىلىنىدىغانلىقى ۋە كاپالەتلىك قىلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت روھ تولۇق گەۋدىلەنگەن.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇنلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، يېڭى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلىگەن مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جانىجان مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تۈپ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن شۇنداقلا، مەملىكىتىمىزنىڭ دولەت ئەھۋالى ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇنىڭدا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئىززەت - ئۆمىدى گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، سوتسىيالىزىم دەۋرىدە مەملىكىتىمىزدىكى مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ تامامەن توغرا بولغان ماركسىزىملىق پروگرامما ۋە سىياسەتلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇنى ئېيتىشقا ھەقلىقمىزكى، يېڭى ئاساسىي قانۇننىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئەگىشىپ، دولەتتىمىزدىكى مىللى مۇناسىۋەتتە تېخىمۇ چوڭ ياخشىلىنىش بارلىققا كېلىدۇ. مىللى ئىتتىپاقلىق تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىپ، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تەرەققى قىلىپ گۈللەپ ياشىشىدەك يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كېلىدۇ.

ئاخىرقى سۆز

دولەتتىمىزنىڭ يۈز يىلدىن بۇيانقى ئاساسىي قانۇنلىرىدىكى مىللى مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنى تارىخىي نۇقتىدىن تەكشۈرگىنىمىزدە، بىز قانداق بىر خۇلاسەگە كېلىشىمىز مۇمكىن؟ مېنىڭچە، ئاساسلىقى - توۋەندىكى 3 ماددىدىن ئىبارەت:

بىرىنچى، مىللى مەسىلە توغرىسىدا ئاساسىي قانۇنلاردا بەلگىلىگەن بەلگىلىمىلەرنىڭ يۈز يىللىق تارىخى بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، چىڭ خاندانلىقىدىن تارتىپ

شىمالىي مىللەت ئارىستلار ھاكىمىيىتى، جياڭجىيېشى گومىنداڭ ۋە تەن سالتقۇچ ھاكىمىيىتىگە قەدەر بۇلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىرلىككە تايىنىدىغان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار سىنىپى بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئېزىپ ئېكىسپلاتاتسىيە قىلغان، ئۇلار ئارىسىغا بولگۇنچىلىك سالغان باش جىنايەتچىلەر، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۇشمىنى، ئۇلارنىڭ يېقىنقى زاماندا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئازاتلىغىنى ۋە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ باراۋەرلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سۇڭجۇڭسەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىمۇ سىنىپ ۋە تارىخنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئاساسىي قانۇن پروگراممىسىدا مىللى مەسىلىنى ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويالىدى، پەقەت پۇرۇ - لېتارىيات تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىنلا، جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە جۇڭگو تارىخىدا مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ توغرا پروگراممىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، شۇنداقلا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ بۇ پروگراممىنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

جۇڭگو تارىخىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى بىرىنچى بولۇپ ھەقىقىي ئېتىراپ قىلغان، شۇنداقلا مىللەتلەرنى چوڭ - كىچىك، كۈچلۈك - ئاجىز دەپ ئايرىماي، ئۇلارنى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە دولەت تۇرمۇشى دائىرىسىدە بىردەك باراۋەرلىك سىياسەتتىن بەھرىمەن قىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىدۇر. ئەسلىرىدىن بېرى جەبرى - زۇلۇم دەستىدىن جېنىدىن جاق تويغان ئاز سانلىق مىللەت خەلقىلىرىنى قۇتقۇزۇپ، ئۇلارنى بۈگۈنكى كۈندە ۋەتىنىمىز چوڭ ئائىلىسىنىڭ باراۋەر ھوقۇقلۇق بىر ئەزاسىغا ئايلاندۇرغانمۇ يەنىلا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىدۇر. باشقىسىنى ئېيتمايلى، كونا جۇڭگودا مەملىكىتىمىزدە 50 نەچچە مىللەت بارلىغىنى كىم بىلسۇن؟ پەقەتلا ئازاتلىقتىن كېيىنلا كۆپلىگەن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ بارلىغى بىلىندى ۋە ئېتىراپ قىلىندى.

ئىككىنچى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى يېتەكچى ئىدىيىسىنىڭ نەزىرىيە ئاساسى ماركسىزىم - لېنىنىزىم. ئەكسىچە چىڭ خاندانلىقى ۋە شىمالىي مىللەت ئارىستلارنىڭ يۈرگۈزگىنى فېودال مۇستەبىتلىك ۋە فېودال بىۋىروگىراتىزىم، جاكجىيېشىنىڭ بولسا، فېودال فاشىزىم بولغاچقا، بۇلارنىڭ ھىچقايسىسى جۇڭگودىكى مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلالمايتتى. سۇڭجۇڭسەن ئەپەندىنىڭ سەنمىنچۇيىسىمۇ جۇڭگودىكى مىللى مەسىلىنى ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلالىدى. پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ماركسىزىم - لېنىنىزىم قورالىنى قولغا ئېلىشى بىلەن تەڭ جۇڭگودىكى مىللى مەسىلە ئىلمىي، تەڭداشسىز تارىخىي كۈچكە ئىگە نەزىرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھەل قىلىنىش يولىنى تاپتى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئازاتلىغى،

دولەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى توغرا نىشان، توغرايول ۋە توغرا ئۇسۇلغا ئىگە بولدى. ماركسىزم - لېنىنىزىمنىڭ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى تۇپ پىرىنسىپى مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقىلىقىدۇر. پارتىيىمىز بۇ ئومۇمىي قانۇنىيەتنى زىمىنى كەڭ، بايلىقى مول، نوپۇسى كۆپ، كۆپ مىللەتلىك، تارىخىي ئۇزۇن دولىتىمىزنىڭ كونكرېت ئەمىلىيىتى بىلەن ھەققى بىرلەشتۈرۈپ، ئىنقىلاپ تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر باسقۇچلىرىدا مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ توغرا فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. 10 يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق دەۋرىدە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ھىچنىمىدىن ئەيمەنمەي، قانۇننى ئاياق-ئاستى قىلىپ، پارتىيىنىڭ مىللى سىياسىتىنى خالىغانچە ئاياق - ئاستى قىلدى، مىللى خىزمەتلەرگە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈردى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاپ، پارتىيىنىڭ ماركسىزىملىق مىللى سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. مىللى خىزمەتلەرمۇ تەدرىجى ھالدا ساغلام تەرەققى قىلىش يولىغا چۈشتى. مەركىزىي كومىتېت 11 - نوۋەتلىك 6 - ئۆمۈمىي يىغىن قارارى، 12 - قۇرۇلتاي دوكلاتىدا، 32 يىلدىن بۇيانقى مىللى خىزمەتلەر ئىلمىي ئاساستا خۇلاسەلىنىپ، يېڭى دەۋردە مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەل فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرى بەلگىلەندى، شۇنداقلا يېڭى ئاساسىي قانۇندا ماددا شەكلىدە ئېنىق بەلگىلىمىلەر بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن مىللى خىزمەتلىرىمىزنى ياخشى يولغا قويۇش ئۈچۈن يېڭى خىزمەت پىروگراممىسىغا ئىگە بولدۇق.

ئۈچىنچى، دولىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئورتاق گۈللىنىش يولى ئەگرى - توقاي ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇر، شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ ھەر بىر ئالغا تاشلانغان قەدىمىزنىڭ ئىستىقبالى پارلاق، مەملىكىتىمىزدىكى 56 مىللەت 1840 - يىلدىن كېيىن تەدرىجى رەۋىشتە ئىچكى-تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ قىرىش-چېپىشىدىن ئىبارەت دەھشەتلىك زۇلۇمغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. ھەرقايسى مىللەت خەللىرى ئۆز ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈپ، باراۋەرلىككە ئىگە بولۇش يولىدا ئۇزۇن مۇددەت قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلىپ، سانسىز ئېغىرچىلىق، ئىنتايىن خەتەرلىك كۈنلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى، ئاخىرى يېڭى جۇڭگونىڭ دۇنياغا كېلىشى بىلەن تەڭ ھەرقايسى مىللەتلەر ئازاتلىققا ئېرىشىپ قەد كۆتەردى.

ئازاتلىقتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىل جەريانىدا، گەرچە ئەگرى - توقايلىق لار، ئارقىغا چېكىنىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى مىللەتلەردىمۇ كىراتىك ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشلەرنى غەلىبىلىك ئورۇنلاپ، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويدى ھەمدە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش سا-

ھەسەدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۇلۇق ھۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، بۈگۈن كىدەك باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋىتى بولغان، دەسلەپكى قەدەمدە گۈللەپ - ياشناۋاتقان سوتسىيالىستىك كۆپ مىللەتلىك بىر چوڭ ئائىلىنى شەكىللەندۈردى. تارىخنى ئەسلەپ يىراققا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، بىزدە يېڭى ئاساسىي قانۇن ۋە 12 - قۇرۇلتاي ھوججەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكى بار تۇرۇقلۇق، جۇڭخۇا ئېلىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ئاساستا ئورتاق تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشتىن ئىبارەت گۈزەل كېلەچىكىدە يەنە نىمە گۇمان قالسۇن؟

يېقىنقى يۈز يىللىق تارىختىن چىقىرىلغان خۇلاسە شۇنىڭدىن ئىبارەتتىكى، جۇڭگودىكى مىللى مەسىلىنى باشقا سىنىپلار ھەل قىلالامىغان، پەقەت پۇرولېتلار يات سىنىپلار ھەل قىلدى. باشقا پارتىيىلەر ھەل قىلالامىغان، پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيىلەر ھەل قىلدى. باشقا مەسىلەكلەر ھەل قىلالامىغان، پەقەت ماركسىزىم - لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىلا ھەل قىلدى، تارىخنى ھورەتلەيدىغان بارلىق سەمىمى كىشىلەر جۇڭگودىكى مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىش جەھەتتە، ئىلگىر - كېيىن بولسۇن ھەممىسى جۇڭگودىكى مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىش جەھەتتە، پارتىيىمىزنىڭ ماركسىزىم - لېنىنىزىملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە مىللى سىياسىتىنىڭ ئاساسىدا تۇرغۇسى.

خالىق ساقى تەرجىمىسى

بىلىم توغرىسىدا

△ توغرا يول شۇكى، ئەجداتلىرىڭ ئىشلىگەنلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلىۋېلىش، ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق ئىلگىرىلەش.

— لىۋ. تولستوي

△ سىلەر ئەجداتلاردىن ئۆگىنىشىڭلار كېرەك، ئىنسانىيەت ئېرىشكەن ئەڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلەرنى ئىگەللەۋېلىشىڭلار كېرەك ھەمدە شۇ ئاساستا يېڭىلىق يارىتىشىڭلار كېرەك.

— كالېنىن

△ ھەرقانداق بىلىملىك كىشى، نەتىجە ياراتقان كىشى توپلاش ئىشىغا ئىنتايىن كوڭۇل بولۇپ كەلگەن، بىلىم دىگەن توپلىنىپ مول بولىدۇ، تەجەربىە دىگەنمۇ توپلىنىپ مول بولىدۇ، بىز ھەممە ئىشنى كۆز ئالدىمىزدىن غىلپال قىلىپ ئۆتكۈزۈۋەتسەك بولمايدۇ.

— دېڭ تو

سەنئەتنىڭ ئىستېتىك تەربىيىۋى رولى ھەققىدە

مەھمەت ئىمىن

بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە كىشىلەرگە ئىستېتىك (گۈزەللىك) تەربىيىسى بېرىش كوممۇنىستىك تەربىيىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. كىشىلەرگە گۈزەللىك تەربىيىسى بېرىشتە سەنئەتنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئالغان مەسئۇلىيىتى ئىنتايىن ئېغىر. سەنئەت خىلمۇ - خىل گۈزەل، جانلىق بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى باي، رەڭمۇ - رەڭ زىيالىي ھايات مەزمۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ۋە كىشىلىك تۇرمۇشىدىكى بارلىق گۈزەل شەيئىلەرنى ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئالچا ئالچاقى ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى مەدھىيىلەپ، كونا جەمئىيەتتىن قېپى قالغان بارلىق قالاچ، چىرىك، يىرگىنچىلىك شەيئىلەرنى پاش قىلىپ ۋە ئۇنى قامچىلاپ كىشىلەرنىڭ ساغلام ئىستېتىك كوزقاراشلىرىنىڭ يېتىلىشىگە، ئوسۇشىگە ياردەم بېرىدۇ. ئەگەردە سەنئەت بۇ ۋەزىپىدىن چەتنىسە، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ رولى ۋە قىممىتى بولمايدۇ.

ھىكايە - رومان، شېئىر، دىرامما، ئوپېرا، كىنو، گۈزەل - سەنئەت، ھەيكەل تاراشلىق، مۇزىكا - ئۇسۇل، سېرىك..... قاتارلىقلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ سەنئەت دەپ ئاتايدۇ. سەنئەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان بۇ تۈرلىرىنىڭ شەكىللىرى ئىنتايىن باي ۋە رەڭگا - رەڭ بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئۆز كىتاپخانىلىرى ۋە تاماشىبىنلىرى بار، بۇلار بىرىنىڭ ئورنىنى بىرى باسالايدۇ. بۇلار تۇرمۇشنى، تۇرمۇش ۋەقەلىكىلىرىنى، كىشىلەرنىڭ ئاڭ - چۈشەنچىلىرىنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئەكس ئەتتۈرۈپ، مۇئەييەن ئىستېتىك غايىنى ۋە مەقسەتنى ئالغا سۈرىدۇ. سەنئەت ئەسەرلىرى تۈر - مۇشنى، تۇرمۇش ۋەقەلىكىلىرىنى، كىشىلەرنىڭ ئاڭ - چۈشەنچىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەننىڭ باشقا تارماقلىرىدىن پەرق قىلىدۇ. سەنئەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئوبرازچانلىقىدۇر. سەنئەت ئەسەرلىرى بىلەن تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەننىڭ باشقا تارماقلىرىنى سېلىشتۇرغاندا بۇ پەرقنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرگەنلىكى بولىدۇ. مەسىلەن، تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەننىڭ باشقا تارماقلىرىغا ئائىت ئىلمىي ما -

قاللارنى ئوقۇغاندا كىشىلەر ئۇنىڭ روشەن، توغرا نۇقتىسىنى زەرەرسىز؛ توالۇق، كۈچلۈك بولغان نەزىرىيىنى ئاساسلىرى (دەلىللىرى) ۋە پۇختا، ئەتراپلىق بولغان دەلىللەشلىرىدىن قايىل بولىدۇ، لېكىن ئۇ كىشىلەرنى ھىسسىيات جەھەتتىن ھايانغا سالالمايدۇ، بىر پارچە ياخشى رومان كىشىنى ئۇيقۇدىن، تاماقتىن ۋاز كەچ-تۇرىدۇ، بىر پارچە ياخشى رەسىم كىشىنى ئۆزىگە قاتتىق مەپتۇن قىلىدۇ، بىر پەدە مۇڭلۇق ساز كىشىنىڭ روھىغا ئەڭ تۇپلىك تەسىر قىلىدۇ. ئىلمىي ئەسەرلەر بىلەن سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ كۈچلۈك پەرقى ھەققىدە رۇس خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي دېموكراتى بىلىنىشى: «پەن مەنتىقى چۈشەنچىلەر بىلەن پىكىر يۈر-گۈزسە، سەنئەت ئوبرازلار ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ» دىگەن ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن جەمىيەت ھاياتىنى، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى، ھىسسىيات ۋە ئارزۇ - ئۈمىتلىرىنى مەلۇم سىنىپ ياكى ئىلغار گۇرۇھ نۇقتىسىنى زىددىن جانلىق ئوبرازلار ۋە كارتىنلاردا بەدىئىي تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەسەرلەر سەنئەت ئەسەرلىرى دىيىلىدۇ.

ھاياتنى، ھايات ۋەقەلىكلىرىنى ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئومۇمەن سەنئەتنىڭ بارچە تۈرلىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان خۇسۇسىيەتتۇر. لېكىن سەنئەتنىڭ تۈرلۈك تارماقلىرى ئۆز ئالدىغا قويغان ۋەزىپىنى بېجىرىشتە تۈرلۈك ۋاسىتىلاردىن پايدىلىنىدۇ، مەسىلەن: بەدىئىي ئەدەبىيات تىل ۋاسىتىسى بىلەن خاراكتىر ۋە مەنزىرە ياراتسا، مۇزىكا تۈرلۈك - تۈرلۈك تاۋۇش ۋە ئاھاڭلاردىن؛ ھەيكەلتاراش مەرمەر، ھەرخىل تاش ۋە باشقا ماددى ۋاسىتىلاردىن پايدىلىنىپ مەزمۇنلۇق ئوبرازلار ۋە بەدىئىي كۆرۈنۈشلەرنى يارىتىدۇ. سەنئەت ئۇستىلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان بۇخىلمۇ - خىل سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ كىشىلىك جەمىيەتتىكى ئىجتىمائىي تەربىيىۋى رولى ئىنتايىن يۈكسەكتۇر. رۇس خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي دېموكراتى چېرنىشۋىسكى بەدىئىي ئەدەبىياتنى «ھايات دەرسلىگى» دەپ ئاتىغان ئىدى. چۈنكى ئىلغار بەدىئىي ئەدەبىيات كىشىلەرگە پەقەت تۇرمۇش ھەققىدە بىلىم بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى قانداق ياشاش كېرەكلىكىنىمۇ ئۆگىتىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ پىكىرلىرىدە يۈكسەك ئاڭ پەيدا بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. سەنئەتكار ھاياتنى ۋە ھايات ۋەقەلىكلىرىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇ ھاياتنىڭ نۇسخىسىنى كۆچۈرۈپلا قويماس، بەلكى ئۇنىڭغا ئۆزى مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي كۈچ نۇقتىسىنى زىددىن قاراپ مەلۇم غايە ۋە مەقسەتنى ئىپادە قىلىدۇ. تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرىنى ۋە ھەرخىل ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان كۆرۈنۈشلەرنى ئۆزىنىڭ شۇ غايە ۋە مەقسەتلىرىگە ئۇيغۇن ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سەنئەتكار تەرىپىدىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ھايات ۋەقەلىكلىرى قانچىلىك كەڭ، قانچىلىك چوڭقۇر ۋە قانچىلىك توغرا بولسا، ئۇ كىتاپخان ۋە تاماشىبىنلاردا شۇنچىلىك كەڭ، باي ۋە ئومۇمىي تە-

سەۋۋر ھەمدە گۈزەل ئىستېتىك ھىسسىيات پەيدا قىلىدۇ. تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرىنىڭ سەنئەت ئەسەرلىرىدە قانچىلىك كەڭ، چوڭقۇر ۋە توغرا ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى، سەنئەتكارنىڭ ئىجتىمائىي مەۋقەسىگە، دۇنيا قارىشىغا، ھايات تەجرىبىسىگە ۋە بەدىئىي ماھارىتىگە باغلىق بولىدۇ، ئەگەردە سەنئەتكار بۇ شەرتلەرنى ھازىرلاپ، شۇ ئاساستا ھايات ۋەقەلىكلىرىنى ھەققانىي يوسۇندا، ھاياتنىڭ ئۆزى قانداق بولسا، شۇ بويىچە چوڭقۇر، كەڭ ۋە توغرا ھالدا ئەكس ئەتتۈرسە، بۇنداق ئەسەرنىڭ كىتاپخانلارغا ۋە تاماشىبىنلارغا بېرىدىغان ئىستېتىك تەرىپىي رولى شۇنچىلىك كەڭ، چوڭقۇر ۋە ئومۇمىي بولىدۇ. سەنئەت ئەسەرلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئېلىپ بارىدىغان ئىستېتىك زوقلىنىش پائالىيىتى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتلىرىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇ خىل تەسىر كۆرسىتىش شەكىلىسىز، شۇنداقلا ئىنتايىن چوڭقۇر بولىدۇ؛ ئۇ كىشىلەرنى بىلىندۈرمەي ئۇن - تۇنسۇز ئۆزگەرتىۋېتىدۇ، شۇنداقلا بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتكىلى بولمايدۇ. «پولات قانداق تاۋلاندى» رومانىنىڭ ئاپتورى نىكولاي ئوستروۋسكىي ياشلىق دەۋرىدە قەيسەر كوكۇيۇن بىلەن قەھرىمان سىپارتاكا قاتتىق ئىخلاس قىلغان. شۇڭا ئۇ، ئۇلاردىن تەربىيە ۋە تەسىر ئېلىپ، ئۆزىنىڭ كۈرەش سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاساس قىلىپ، پاۋىل كورچاگىننىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازىنى ئىجتاھاتلىق بىلەن يارىتىپ، بۇ كوممۇنىزم جەڭچىسىنىڭ شانلىق ئوبرازىنى پۇرولېتارىياتنىڭ ياش ئەۋلاتلىرىنىڭ كۈرەش جەريانىدىكى يول باشلىغۇچىسى ۋە ئىنقىلاپ مۇساپىسىدىكى تۇنجى ھەمراھىغا ئايلاندۇرغان ئىدى. ئاتاقلىق پۇرولېتارىيات ئىنقىلاپچىسى گىتورگى دېمىتروۋ: «مەن تېخى بىر ئىشچى، شۇنداقلا بۇلغارىيىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركەتلىرىدە ئەندىلا بىرنەچچە قەدەم باسقان چېغىمدا نىمە قىلىش كېرەك؟» رومانى ماڭا ئىنتايىن چوڭقۇر، قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. مەن يەنە شۇنىمۇ ئېيتىشىم كېرەككى، مەيلى ئۇنىڭدىن ئاۋال ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن بولسۇن، ھېچقانداق بىر ئەدەبىي ئەسەر مېنىڭ ئىنقىلاۋىي جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىمگە ن. گ. چېرىنىشىۋىسكىنىڭ بۇ رومانىدەك كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئەمەس»^① دېگەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئەدەبىي جەھەتتىكى ئىستېتىك زوقلىنىشنىڭ سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئىجتىمائىي رولىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يازغۇچىلار، شائىرلار، دېراما تورگلار، مۇزىكانتلار، رەسساملار، ھەيكەلتاراشلار، ئاكتىيورلار ۋە باشقا سەنئەتكارلار ئۆز ئەسەرلىرىنى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت، گۈزەل تىل، يېقىملىق ئوبرازلار بىلەن ياراتقانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەرلەرنىڭ كىتاپخان، تاماشىبىنلارنىڭ ئېڭىغا تەسىر قىلىشى، ئۇلارنىڭ چۈشەنچىلىرىنى، نەزەر دائىرىلىرىنى كېڭەيتىشىگە ياردەمدە بولۇشى،

① ماكسيم گوركى: «رۇسىيە ئەدەبىيات تارىخى» 2 - قىسىم، خەنزۇچە نەشرى، 902 - بەت.

ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيە، ئىستېتىك جەھەتلەردىن تەربىيىلىنىشىگە ياردەمدە بولۇشى ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەتتۇر. ماركس: ئىنسانىيەت «گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ياشايدۇ» دەيدۇ. مەيلى تەبىئەت دۇنياسىدا بولسۇن، مەيلى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بولسۇن، ئومۇمەن خىلمۇ - خىل گۈزەل بولغان شەيئىلەر مەۋجۇت. سەنئەتكار مۇئەييەن ئىستېتىك كوز قاراشقا ئاساسەن بۇگۈزەل شەيئىلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تاللاپ، ئومۇملاشتۇرۇپ ۋە قايتا ئىشلەپ گۈزەل، جانلىق بەدىئىي ئوبراز يارىتىدۇ، بۇ سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى پېرسۇناژلارنىڭ ھەركىتى تەقدىرى، خىلمۇ - خىل جانلىق تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتلىرىدا مۇقەررەر يوسۇندا كۈچلۈك ئىنكاس پەيدا قىلىپ، گۈزەل ياكى سەت، ياخشى ياكى يامان، يېقىملىق ياكى نەپرەتلىك بولغان ھىس - تۇيغۇ قوزغايدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە كىتاپخان، تاماشىبىنلار كەيپىيات جەھەتتە خوشاللىققا ئېرىشىدۇ ياكى ئۇنىڭدىن تەربىيە - ساۋاق ئالىدۇ. سەنئەت ئۇستىلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان مۇنەۋۋەر سەنئەت ئەسەرلىرى كىشىلەرنىڭ رىيالىلىقنى ئىستېتىك جەھەتتىن بىلىشىدىكى مۇھىم شەكىل بولۇپ، بۇ ئارقىلىق كىشىلەر تۈرەۋىشتىكى ھەق - ناھەق، گۈزەل - سەت، ياخشى - يامان ھادىسە ۋە شەيئىلەرگە ھۆكۈم قىلىش قابىلىيەتلىرىنى ئۆستۈرىدۇ. رىيال تۇرمۇشتىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىدە گۈزەل شەيئىلەردىن مەلۇم دەرىجىدە لەززەتلىنىش ئىقتىدارى بولغان بولىدۇ. مەسىلەن، گورىكى: «كىشىلەرنىڭ ھەممىسى سەنئەتكاردۇر، ئۇلار مەيلى قانداق جايدا بولمىسۇن ئومۇمەن گۈزەللىكنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئېلىپ كىرىشنى ئارزۇ قىلىدۇ» دەيدۇ. كىشىلەرنىڭ گۈزەللىكتىن بەھرىمەن بولۇش قابىلىيەتلىرىدە يۇقۇرى - تۆۋەن، كۈچلۈك - ئاجىز ۋە نىسبى بولۇش تەك پەرقلەر بولىدۇ، كىشىلەرنىڭ گۈزەللىكتىن بەھرىمەن بولۇش قابىلىيەتلىرىنى، خاراكتىرلىرىنى، سەنئەت ھەۋەسلىرىنى ۋە ساغلام ئىستېتىك قاراشلىرىنى تەربىيىلەشتە سەنئەت ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. مۇنەۋۋەر سەنئەت ئەسەرلىرى كىشىلەرگە نىمىنىڭ ھەقىقىي نىمىنىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى، نىمىنىڭ ياخشى، نىمىنىڭ يامان ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىش بىلەن بىللە يەنە نىمىنىڭ گۈزەل، نىمىنىڭ سەت ئىكەنلىكىنىمۇ ئېيتىپ بېرىدۇ.

ئىدىيە ھەر قانداق سەنئەت ئەسەرنىڭ جېنى. بىر پارچە سەنئەت ئەسەرىدە ئىپادە قىلىنغان ئىدىيىۋى مەزمۇن، رىيال تۇرمۇشتىن ئېلىنغان ئوبرازلارغا، ۋەقەلىكلەرگە سىڭگەن بولىدۇ. چۈنكى، سەنئەتكار ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيە بىلەن ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن شەيئىلەر باشتىن - ئاخىر بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا بىر پارچە سەنئەت ئەسەرىنى ئوقۇغان - كۆرگەن ۋاقىتتىكى ھىسسىيات بىلەن بىر پارچە سىياسىي دوكلاتنى ئاڭلىغان ۋاقىتتىكى ھىسسىيات ئوخشاش بولمايدۇ. سەنئەت ئەسەرىنى كۆرگۈچىلەر ئەسەرنى كۆرۈشكە باش

لىغاندىن تارتىپلا بىرخىل ھوزۇلنىشقا ۋە خوشاللىققا ئېرىشىدۇياكى بولمىسا ئەسەر-
دىكى ئوبرازلار كورگۇچىلارنى بىرخىل جەلپ قىلىش كۇچى بىلەن ئۆزىگە مەپتۇن
قىلىۋالىدۇ. بۇ ئوبرازلار كىتاپخانلارنىڭ ھىسسىياتلىرىدا ئەكس سادا پەيدا قىل-
غاندىن كېيىنلا، كىتاپخانلار قايتا ئويلاش، مۇلاھىزە قىلىش، ئەسلىش ئارقىسىدا
ئۆزلىرى سەزمەيلا ئىدىيە جەھەتتە بەلگىلىك تەربىيىگە ئىگە بولىدۇ.
كىتاپخاننىڭ ئىدىيە جەھەتتە مۇنداق تەربىيىگە ئىگە بولۇشى، پەقەت ئەسەر-
دىن ئالغان ئىستېتىك لەززەت ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشقان بولىدۇ. سەنئەتكار ئى-
جات قىلغان سەنئەت ئەسىرىنىڭ ئىستېتىك تەربىيىۋى رولىغا ھەرگىز سەل قارىغى-
لى بولمايدۇ، سەنئەت ئەسىرىدىكى ئاپتورنىڭ ئىستېتىك غايىسىگە سەل قارايدى-
غان ۋە ئۇنى «ئابىستىراكت»، «قۇرۇق» نەرسە دەپ ھىساپلايدىغان كوز قاراشلارنىڭ
ھەممىسى ئۇچىغا چىققان بىلىمىزلىك ۋە نادانلىقنىڭ ئىپادىسى، بىر پارچە ھۇ-
نەر سەنئەت ئەسىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ئاپتورنىڭ ئىستېتىك غايىسى
«ئابىستىراكت»، «قۇرۇق» نەرسە بولماستىن، بەلكى ئۇ، مۇئەييەن تۇرمۇش مەزمۇنى-
نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كىشىلەرنىڭ ھايات ۋەقەلىكلىرىنى ئىستېتىك جەھەتتىن
بىلىشكە ياردەم بېرىدىغان مەنىۋى كۇچتۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، گۈزەل
نەرسىلەر ئومۇمەن چىن، ساپ نەرسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، مۇنەۋۋەرسەن-
ئەت ئەسىرىنىڭ كۈچلۈك بەدىئى تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە بولالمىدىكى ھەم-
دە ۋاقىتنىڭ سىنىغىدىن ئوتۇش ئارقىلىق ئۆزلۈكسىز تۈردە كىشىلەرگە بەدىئى لەززەت
بېرىلىشىدىكى تۈپكى سەۋەپ، ئۇنىڭ گۈزەل شەكلى ۋە يۈكسەك بەدىئى ماھارەت
بىلەن بەلگىلىك دەۋر ئىجتىمائى ھاياتىنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى جانلىق سۈرەتلەپ،
ئۇنى باي، چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە قىلغانلىغىدا. شۇڭا جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئاڭلىق
ئەزاسى، تەربىيىچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار، خىزمەتچىلەر خەلقىمىزنىڭ ئىسىل سەنئەت
مىراسلىرىدىكى ئىلغار تىرادىتسىيىلىرىنى ۋە ھازىرقى زامان سەنئىتىنىڭ تەربى-
يىۋى ئەھمىيىتى بولغان نەمۇنىلىرىنى ئوقۇتۇش قوللانمىلىرى ۋە ھەر خىل ۋاس-
تىلار ئارقىلىق كىشىلەرگە تونۇشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئۆز لەشتۈرۈۋېلىشىلىرىغا ياردەم
بېرىشلىرى كېرەك. چۈنكى سەنئەتنىڭ قايسى تۈرى بولمىسۇن كىشىلەرنى تەربى-
يىلەشتە پەۋقۇلئاددە ئۈنۈملۈك رول ئوينايدىغان مۇھىم ۋاستە.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، جەمئىيەت ئەزالىرىنى تەربىيىلەشتىكى ئاساسىي ۋەزىپە،
ئۇلارنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت قۇرۇشقا بەجانبىل قاتنىشىدىغان، ئىلىم - پەن
ئاساسلىرىنى ئىگەللىگەن، كىشىلىك تۈرەۋىشىغا ماركىسىزىملىق كوز قاراش بىلەن
قارايدىغان، كوممۇنىستىك ئەخلاقىي - پەزىلەت بىلەن قوراللانغان كىشىلەردىن
قىلىپ چىقىش. بۇنداق ئېغىر ۋە مۇشەققەتلىك ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن
پۈتۈن جەمئىيەت بۇ ئىشقا كوڭۇل بولۇشى ۋە خىزمەت قىلىشى كېرەك.

كىشىلەرگە ئىستېتىك (گۈزەللىك) تەربىيىسى بېرىش ئاساسەن سەنئەت ۋاسىتىسى بىلەن بولىدۇ، سەنئەتنىڭ ئىستېتىك كۈچى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا جەمئىيەتتىكى، تەبىئەتتىكى ھەر خىل مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋە كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەۋزەللىكلىرى روشەنلەشتۈرۈلىدۇ، ۋە تەنگە، خەلققە سادىق بولۇش، ئەمگەككە سوتسىيالىستىك مۇناسىۋەتتە بولۇش، ئەمگەكچىلەرگە مۇھەببەت بىلەن قاراش، مەرتىلىك، قەھرىمانلىق، جەسۇرلۇق، دوست-لۇق، كەمتەرلىك، راستچىلىق، سەمىمىيلىك، جەمئىيەت تەرتىۋى ۋە كوللىكتىپ ئىنتىزامغا ئاڭلىق رىئايە قىلىش، خەلقنىڭ مال - مۈلكىگە كۆيۈنۈش ۋە ئۇنى ئاسراش، مۇھاپىزەت قىلىش قاتارلىق گۈزەل ئەخلاقىي - پەزىلەتلەر يېتىشتۈرۈلىدۇ ھەم ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى گۈزەل ۋە ئالىجاناپ نەرسىلەرنى، ۋە تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى، تەبىئىي بايلىقلىرىنى، ۋە تەبىئىي باي، قۇدرەتلىك قىلىش ئۈچۈن باتۇر-لۇق بىلەن كۈرەش قىلىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى قىزغىن سۆيۈش تۇيغۇلىرى شەكىللەندۈرۈلىدۇ.

ئەگەر تەشۋىقاتچىلار، ئاخباراتچىلار، تەربىيىچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار سەنئەت ئەسەرلىرى ئارقىلىق كىشىلەرنى ئىستېتىك جەھەتتىن ئىنچىكىلىك بىلەن تەربىيەلەشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى دەپ بىلسە، ئۇ ھالدا شەك-شۈبھە يوقكى، بۇ ئىشتا پارلاق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مۇھىم بىر سەنئەت ئەسىرىنى جەمئىيەت ئەزالىرىغا كۆرسەتكىنىمىزدە ياكى بىلدۈرگىنىمىزدە ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئاجايىپ جانلىق تۇرمۇش مەنزىرىسى پەيدا بولىدۇ، شۇنىڭ دەك ئەسەردە ئالاھىدە كوڭۇل قويۇپ تەسۋىرلەنگەن ئەخلاقلىق، چىداملىق، ئەمگەكچان، غەيرەتلىك، سادىق، تېتىك، روھلۇق، خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى جېنىدىن ئېزىز كۆرىدىغان، قانائەتچان، راستچىل، سەمىمىي، كەمتەر ئوبرازلارغا قارىتا ھىسداشلىق قىلىش، ئۇلارنى ياخشى كۆرۈشتەك روھىي كەيپىيات پەيدا بولىدۇ؛ شەخسسىيەتچى، ئالدامچى، ھورۇن، ئىككى يۈزلىمچى، خوشامەتچى، تاماخور، قارانىيەت، سۈيىقەستچىلەرگە قارىتا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرۈش، ئۇلارنى يامان كۆرۈش كەيپىياتى پەيدا بولىدۇ، بۇلار ئارقىلىق كىشىلەر ھايات بىلىملىرىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ بولمىغۇر ئىددىيىلىرىنى ئۆزگەرتىدۇ.

سەنئەت ئۇستازلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان سەنئەت ئەسەرلىرىدە تۇرمۇشنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلىرى تەسۋىرلەنگەن بولماستىن، بەلكى ھاياتنىڭ زور ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ماھىيەتلىك تەرەپلىرى "رىيال ھاياتتىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئاساسىي غولى ۋە مېغىزى" تەسۋىرلەنگەن بولىدۇ، ئۇ قان ۋە گۆش بىلەن ئىدىيىنى تويۇندۇرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، بۇ ياكى ئۇ خىل ئىدىيىنى تەشەببۇس قىلىشتا تولۇمۇ بەك ئومۇمىي ۋە تولۇمۇ ئۇنۇملۇك ۋاستە ھېساپلىنىدۇ.

سەنئەتكار ئومۇمەن گۈزەل دەپ بىلگەن شەيئىلەرنى، ئوبرازلارنى كوڭۇل قويۇپ ئالاھىدە ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەيدۇ؛ يامان، سەت، رەزىل دەپ بىلگەن شەيئى ياكى ئوبرازلارنى پاش قىلىدۇ، قامچىلايدۇ، سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى ئوبرازلارغا سەنئەتكارنىڭ مۇھەببەت - نەپرەتى سىڭگەن بولىدۇ، سەنئەتكار بۇ ئوبرازلارنى ئىستېتىك (گۈزەللىك) قانۇنىيەتلىرى بويىچە ياراتقان بولىدۇ، مۇنداق سەنئەت ئەسەرلىرىنى كىشىلەرگە تونۇشتۇرغاندا ياكى كۆرسەتكەندە كىشىلەرنىڭ ھىسسىيات ياكى مەۋقەسىدە ۋەقەلىكلەرنىڭ تەرەققىياتىغا، ئۆزگىرىشىگە ۋە تىپىك ئوبرازلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئەگىشىپ ئۆزلىكىنى تۈردە ئۆزگىرىش بولىدۇ. بەزى ئوبرازلار كىشىلەرنىڭ مۇھەببىتىگە، ھۆرمىتىگە، ياخشى كۆرۈشىگە سازاۋەر بولسا؛ بەزى ئوبرازلار ئۇلارنىڭ نەپرەتىنى، ئۆچمەنلىكىنى، غەزىۋىنى قوزغايدۇ، بەزىدە باش قەھرىمانلارنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن چەكسىز خوشال بولسا، بەزىدە بۇ باش قەھرىماننىڭ خەۋەپ - خەتەرگە ۋە ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن قاتتىق قايغۇرىدۇ ۋە ئەندىشە قىلىدۇ ياكى بۇ باش قەھرىماننىڭ بەختسىزلىكى، پاجىئەلىك تەقدىرى ئۈچۈن كۆز يېشى قىلىپ، ئۇنىڭغا چوڭقۇر ھىسداشلىق قىلىدۇ؛ بەزىدە قارا كوڭۇل، ۋىجدانسىز، ياۋۇز تەبىئەتلىك سەلبى ئوبرازلار جازاغا تارتىلسا ۋە قاتتىق كۈلكە ئاستىغا ئېلىنسا ئۇنىڭغا چەكسىز خوشال بولىدۇ. سەنئەت ئەسەرنىڭ ئىنسان بالىسىغا بېرىدىغان مۇنداق ئىستېتىك مەنىۋى قۇۋۋىتىنى باشقا ھەرقانداق ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋى ئەسەرلەر بېرەلمەيدۇ.

سەنئەتتىكى ئىستېتىك ھىسسىيات تىپىك ئوبرازلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ، ئاپتور خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ ئىجابىي ئوبرازلارنى يارىتىپ، ئۇنى گۈزەل، نەپىس قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ ھەمدە ئۇنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش غايىسى ۋە ئىستېتىك غايىسىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى قىلىدۇ، سەنئەتكارنىڭ تۇرمۇش غايىسى بىلەن ئىستېتىك غايىسىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى بولغان بۇ تىپىك ئوبرازلار كىشىلەرنىڭ يۈرگىگە تەسىر قىلىدىغان بەدىي قۇۋۋەت بىلەن كىشىلەرنى ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان شارائىتىنى ئۆزگەرتىش ۋە ھاياتنى قايتا قۇرۇشتەك گۈزەل غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ.

بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، بەزى ئەسەرلەردە ئالاھىدە كوڭۇل قويۇپ، ئېتىۋار بىلەن تەسۋىرلەنگەن سەلبى ۋەقەلەر، سەلبىي ئوبرازلار، مەسىلەن، گوگولنىڭ «رېۋىزور» ناملىق كومېدىيىسىدىكى پېرسوناژلارمۇ گۈزەل ھىساپلىنمايدۇ؟ بۇ پېرسوناژلارمۇ بىزنىڭ ئىستېتىك ھىسسىياتىمىزنى قوزغىمايدۇ؟ دېيىلىشى مۇمكىن. بۇ پېرسوناژلار ۋە سەلبى ۋەقەلەرنىڭ ئۆزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، گۈزەل ئەمەس، ئەۋەتتە. لېكىن ئاپتور مۇنداق ئەسەرلەردە ھەممۇ ئەيىن ئىستېتىك غايىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. مەسىلەن، گوگول ئۆزىنىڭ

ئۆلەس كومېدىيىسى «رېۋىزور» ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىپ «كومېدىيەمدە قەدىرلىگىدەك پېرسوناژلارنىڭ تېپىلمىغىنى ئۈچۈن ئەپۇ سورايمەن، ئەمما كومېدىيەمدە باشتىن - ئاخىر كىتاپخان ۋە تاماشىبىنلار بىلەن كورۇشۇپ تۇرىدىغان، قەدىرلەشكە بولىدىغان بىرگىنە كىشى بار، قەدىرلەشكە بولىدىغان بۇ قىممەتلىك كىشى بولسا «كۆلكە» بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ پارلاق پەزىلەتلىرىدىن ئورغۇپ چىققان» دەيدۇ. بۇشۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، يازغۇچى تۇرمۇشتىكى سەلبىي ھادىسىلەرنى ھامان يەنە گۈزەل غايىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ يازىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئۇنى يېزىشتىن مەقسىدى، ئۇنىڭغا تەنقىدىي باھا بېرىش، خەلقنىڭ ئۈچمەنلىگىنى قوزغاش، يامان كۆرسىتىش، ئۇنىڭدىن ۋاز كەچتۈرۈش شۇيول بىلەن خەلقنى گۈزەللىككە باشلاشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇپاكتىلار ئاساسىدا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىلغار، گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى مۇئەييەن دائىرە ئىچىدە خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىگە تەسىر قىلىدىغان ۋە يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىر خىل كۈچلۈك مەنىۋى قورال، تۇرمۇش دەرسلىگىدۇر، ئىنقىلاپ دەرسلىگىدۇر.

بىز يۇقۇرىدا سەنئەت ئەسەرلىرى ئارقىلىق جەمىيەت ئەزالىرىغا ئىستېتىك تەربىيە بېرىشنىڭ ئەھمىيىتى، رولى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. بۇ مەسىلىنى يولداشلارنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇھاكىمە قىلىپ كورۇشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

ھەقىقەت توغرىسىدا

△ ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىش — ئەقىل - پاراسەتكە ئېرىشىشنىڭ بىرىنچى قەدىمىدۇر. — گېرتسېن

△ ھەقىقەت شۇنداق قۇدرەتكە ئىگىكى، سىز ئۇنىڭغا قانچىكى ھۇجۇم قىلىسىڭىز، سىزنىڭ ھۇجۇمىڭىز ئۇنى شۇنچە تولۇقلايدۇ، شۇنچە ئىسپاتلايدۇ. — گالىلى

△ بىر كىشىنىڭ كۆزلىگەن نىشانىسى قانچىكى ئالجاناپ بولسا، شۇ كىشىنىڭ تالانتى شۇنچە تېز راۋاج تاپىدۇ ھەمدە جەمىيەتكە شۇنچە كۆپ مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ؛ مەن ئىشىنىمەنكى، بۇمۇ بىر ھەقىقەت. — گوركى

△ ئۆز تىرىشچانلىغى ئارقىلىق بىلىگەن يېرىم ھەقىقەت، خەق نىمەدەسە شۇنى دەپ بىلىگەن پۈتۈن ھەقىقەتتىن ياخشىراق. — رومان. رولان

△ كىچىك ئىشلاردا ھەقىقەتكە يېنىكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان كىشىلەرگە چوڭ ئىشلاردىمۇ ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ.

— ئېپىنىشتېين

سەنئەتتىكى مۇھەببەت مەسلىسى ھەققىدە

ھابىل مەخسۇت

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 12 - قۇرۇلتىيىدا يۈكسەك دەرىجىدە ماددى مەدەنىيەت يارىتىش ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرگە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش لازىملىقىنى قايتىدىن تەكىتلىدى. مەنىۋى مەدەنىيەت سوتسىيالىزىمىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئىكەنلىكىنى ئىنتايىن روشەن ھالدا كۆرسەتتى. سەنئەتنىڭ جۇملىسىگە كىرىدىغان رەسساملىق، نەققاشچىلىق، ئارخىتىكتۇرا، مۇزىكا ۋە ئۇسۇل قاتارلىقلار بولسا، ئىجتىمائى ئاڭ ساھەسىگە تەئەللۇق مەسىلە بولۇپ، ئومۇمەن ئالغاندا مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولۇپ سانىلىدۇ.

سەنئەت، ئىجتىمائى ھايات كۆرىشى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەرخىل تەرەپلىرىنى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەينەك، ئۇنىڭ بىلەن جەمىيەت ۋە تۇرمۇش تەرەققىيات جەريانىلىرىدىكى زىددىيەت كۆرىشى ھالەتلىرىنى ئوبرازلىق، تىپىك ۋە جانلىق بايان قىلىپ، كىشىلەرنى ھامان قەتئى ھالدا ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە دەۋەت قىلىدۇ.

جەمىيەتتىمىزدە كىشىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىكى ئىلغار ھەركەتلىرىنى تەشۋىرلەپ، كىشىلەرنىڭ كوممۇنىستىك غايە، كوممۇنىستىك ئەخلاق، سوتسىيالىستىك ئاڭ، يوقۇرى ئىجابى ھىسسىيات - تۇيغۇلىرىنى قوزغىتىپ، يۈكسەك ئىرادىدە ھەركەتلىرىگە ئىلھام بېرىشتە سەنئەتنىڭ تۇتقان ئورنى بەكمۇ مۇھىمدۇر. ھاياتلىقنىڭ ئىگىسى، تۇرمۇشنى ئۈزلۈكسىز ئالغا تەرەققى قىلدۇرغۇچى، جەمىيەتتە ھەممە ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى ياراتقۇچى ئادەمدۇر. ئادەمنىڭ بىلىش جەريانى ۋە ئۇنىڭ مېجەز - خاراكتىر، قابىلىيەت - ماھارەت قاتارلىق ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئادەمنىڭ پىسخىكىسىغا مەنسۇپ. كىشىنىڭ بۇنداق روھىي ھالەت جەريانىلىرىنى ئەينەن چۈشىنىش ۋە توغرا ئەكس ئەتتۈرۈش مەقسەت قىلىنغاندا «پىسخولوگىيە» ئىلمىنى ئاز - تولا تەتقىق قىلىش زورۇر ۋە ئەھمىيەتلىك.

پىسخولوگىيە دىگەن نام گرىكچە پىسخى (روھ، جان) ۋە لىوگوسى (سوز، ئىلىم) دىگەن ئىككى سوزدىن تۈزۈلگەن. پىسخولوگىيە سوزىنىڭ ئۇيغۇرچە مەنىسى روھ ئىلمى دىمەكتۇر. ئەمما پىسخولوگىيە دىگەن بۇ نام پەننىڭ تېمىسىنى ۋە ئۇنىڭ نىمە ئۈستىدە بەھىس قىلىشىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. پىسخولوگىيە — پىسخىكا (روھىي ھالەت) ھەققىدىكى، روھىي ھالەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىش قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى پەندۇر.

پىسخىك (روھى) ھادىسىلەرنىڭ يىغىندىسى پىسخىكا دىگەن سوز بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. سەزگۈ، ئىدراك، تەسەۋۋۇر، پىكىر، ھىسسىي ئىنتىلىشلەر ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ھەممىسى پىسخىك ھادىسىلەرگە كىرىدۇ. شەخسنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى ياكى ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرى دەپ ئاتالغان نەرسىلەر: ئادەمنىڭ مەجەزى، خاراكتىرى (پېل - ئىقتىدارى) قابىلىيەت ۋە ھەۋەسىلەرى ھەم پىسخىكا دائىرىسىگە كىرىدۇ. پىسخىكا ئۆزىگە ئالاھىدە بىر ئالەم ئەمەس. ئۇ — ئورگانىك ھاياتنىڭ يۈكسەك فورمىلىرىغا ئائىت خۇسۇسىيەت بولۇپ، پەقەت ھايۋان ۋە ئادەملەرگىلا خاستۇر. ھايۋان ۋە ئادەم ئوسۇملۇكلەردىن پەرق قىلغان ھالدا، يالغۇز ئورگانىك ھاياتقىلا ئىگە بولۇپ قالماي، بەلكى شۇنىڭ بىلەن بىرگە پىسخىك ھاياتقا ھەم ئىگىدۇر. لېكىن مەلۇمكى، ھايۋانلارنىڭ پىسخىك ھاياتى ئادەمنىڭ پىسخىك ھاياتىغا قارىغاندا، ساددىراق ۋە ئاددىراق بولىدۇ.

ئادەم پىسخىكىسى ھايۋانلار پىسخىكىسىدىن تامامەن پەرق قىلىدۇ. ئادەم پىسخىك ھاياتىنىڭ يۈكسەك فورمىسىغا — ئاڭغا ئىگىدۇر، ئادەم ئاڭلىق زاتتۇر.

پىسخىكىنىڭ تۈرلۈك - تۈمەن شەكىلدە پەيدا بولۇشى، تەرەققى قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشى پىسخىك ھاياتنىڭ ئۆبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىگە مۇۋاپىق بولىدۇ. پىسخولوگىيىنىڭ ۋەزىپىسى — پىسخىك ھاياتنىڭ ئۆبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى ۋە پىسخىكىنىڭ تەرەققى قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت. پىسخىكا بىلەن ئاڭ دىگەن مەنىلەرنىڭ نىمە ئىكەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئادەم ئورگانىزىمىدا پىسخىك جەريانلار بىلەن فىزىيولوگىيىلىك جەريانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش مەسىلىسى ھەققىدە ھەرخىل قاراش كۆرىنىپ بار.

دېلېكتىپلىق ماتېرىيالنىمۇ نۇقتىئىيەزىرىدىن قارىغاندا، پىسخىكا يۈكسەك دەرىجىدە تەشكىل تاپقان ماددىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ماتېرىيىنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى ئۆبېكتىپ ۋەقەلىكنى ئالاھىدە بىر يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈش قابىلىيىتىدىن ئىبارەت. پىسخىكا توغرىسىدا بېرىلگەن بۇ تەبىر، پىسخىكا ماددىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ئۆبېكتىپ ۋەقەلىكنى ئالاھىدە بىر رە-

ۋېشتە ئەكس ئەتتۈرۈش قابىلىيىتىدىن ئىبارەت دېگەننى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەكس ئېتىش سەزگۈلەردە، خاتىرىدە، تەپەككۇردا ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاشلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

«ئومۇمەن، ئاڭ بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. پۈتۈن ماتېرىيالىزىمنىڭ ئومۇمى قائىدىسى ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت» دېگەن لېنىننىڭ ئىلمىي تەرىپى ئادەمنى ئۆزۈل - كېسىل قايىل قىلىدۇ.

×

×

×

جەمىيەت ۋە تۇرمۇشتا ھەر ۋاقىت ۋە ھەر قەدەمدە يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھا- دىسىلەرنى چۈشىنىش، ئۇ ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى بىلىپ ئۇنىڭغا توغرا قاراش ۋە توغرا پوزىتسىيىدە بولۇش ناھايىتى تەس ۋە مۇرەككەپ ئىش. ھادىسىنى، ۋە- قەلىمنى كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ تۇرۇپ، ئادەم كەلتۈرۈپ چىقارغان روھىي مەسىلى- لەرنى ئەينەن چۈشىنىش ۋە توغرا باھا بېرىش مۇشكۈل ئىش. ئىجتىمائىي ھادىسە ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ۋەقەلىكنى ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسى ياكى پىسخىك جەريانلىرى يۈزىسىدىن كۆزىتىش ئىنتايىن ئەھمىيەتلىكتۇر، شۇ- نىڭ ئۈچۈن پىسخىكىنى بىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور.

دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىمغا ئاساسلانغاندا، پىسخولوگىيىنى ئۈگىنىش بىزگە ۋەقەلىكنىڭ پۈتۈن سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە خاس بولغان چوڭ بىر ساھەسى «پىسخىك ھايات» ھەققىدە بىلىم بېرىدۇ.

بارلىق تەلىم - تەربىيىچىلەر، دوختۇرلار، قانۇنچىلار، سوتچىلار، ئىشلەپ- چىقارغۇچىلار ۋە تەشكىلاتچىلار ئەمىلىي ئىشلىرىدا پىسخولوگىيىدىن خەۋەردار بو- لۇشى پايدىلىق. بۇ ھەقتە تولۇق نەزىرىيىۋى بىلىم ۋە ئەمىلىي تەجرىبىگە ئىگە بولالمىغاندىلا، ئۆز ئىشلىرىنى روشەن ھالدا ئىشەنچلىك نەتىجىگە ئېرىشتۈرەلەيدۇ. ئوقۇتۇش خادىملىرىنىڭ ۋەزىپىسى ئوقۇغۇچىلارنى ئەخلاىي، ئەقلىي ۋە جىسمانى جەھەتتە ئەتراپلىق تەربىيەلەش، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ پىسخىكىسىنى يۈكسەلدۈرۈپ، ئۇلارنى تولۇق كامالەتكە يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. ئۇلۇغ رۇس پە- داگوۋى ۋە پىسخولوگىك. ك. د. ئوشنىكى: «ئەگەر پىداگوگ ئادەمنى ھەر جەھەتتىن تەربىيەلىمەكچى بولسا، ئۇ ئاۋال شۇ ئادەمنى ھەر جەھەتتىن بىلىۋېلىشى لازىم» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

دوختۇرلار ھەر خىل روھىي كېسەللەرنى ۋە باشقا كېسەللەر تۈپەيلىدىن تاغۇلغان روھىي ھالەتلەرنى توغرا ئىگەللىۋالغاندىلا، كېسەلگە روھىي تەسىر كۆرسىتىش ۋاسىتىلىرىنى توغرا تاللاپ، ئىشەندۈرۈش، مەسلىھەت بېرىش قاتارلىق ئىشلارنى دەل ئىشلىتىپ ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلالايدۇ.

سوت ئىشلىرىدا، سوراقچىلار جاۋاپكارنىڭ، گۇۋاچىلارنىڭ سوزلىرى ۋە پىسخىك ھالىتىگە چوڭقۇر نەزەر سېلىپ، سوتلانغۇچىنىڭ ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەينەن ئىگەللىگەندە، خىزمەتنىڭ ئاسان ۋە ئادىل ھەل قىلىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلۇپلا قالماي، جاۋاپكارنى تەربىيەلەپ ئۆزگەرتىش ۋە باشقىلارغا ئىجابى تەسىر كۆرسىتىشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ئەدەبىياتچىلار ۋە بارلىق سەنئەتكارلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت ئىشلىرىدا پىسخولوگىيە ئىلمىنىڭ ئەھمىيىتى مىسلىسىزدۇر. ھەر بىر سەنئەت خادىملىرىدىن — ئارتىست، مۇزىكانت، رەسسام، نەققاش، ھەيكەلتاراش، ئارخىتىكتور ۋە باشقىلار، بولۇپمۇ يازغۇچىلاردىن ئۆز ئىجادىيەتلىرى بىلەن كىشىلەرگە ياكى تاماشىبىنلارغا ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ قانداق تەسەۋۋۇر قىلىشى، قانداق پىكىر يۈرگۈزۈشى ۋە قانداق ھىسسىي كەچۈرمىشلىرىنى تېگى — تەكتىدىن چۈشىنىش ئىنتايىن زورۇر.

سەنئەت ئەرباپلىرى ئوبراز يارىتىشتا بىرەر بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن گەۋدەلەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن سەنئەتكار ئوبرازنىڭ قانداق ئېلېمېنتلاردىن ۋە قايسى تەرىقىدە يارىتىلىشى ئۈستىدە باش قاتۇرىدۇ.

شۇڭا، ۋەقەلىككە قاتناشقۇچى باش قەھرىمان ۋە شەخسلەرنىڭ خاراكتېرى، ھەس، كەيپىياتلىرىنى بىلىۋېلىشقا، ئۇلارنى روھىي جەھەتتىن بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا ماھىر بولۇش ھەربىر ئەدەبىياتچى ۋە سەنئەتكارلار ئۈچۈن زورۇر. بۇنداق ئاساستا تۈزۈلگەن رىيال ئەدەبىيات ۋە سەنئەت كىشىلىرىمىزنىڭ ئېڭىنى، ئۇلاردىكى غايىنى — سىياسى سەۋىيە ۋە يۈكسەك مەنىۋى سۈپەتلىرىنى بەرپا قىلىشقا ۋە ئالغا قاراپ تەرەققى قىلىشقا ياردەم قىلالايدۇ. شۇنداقلا، كىشىلەرنىڭ ئېڭىنى قانداق ئۆزگەرتىش مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، كىشىلەردە يۈكسەك مەنىۋى پەزىلەتلىرىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ.

×

×

×

ئەدەبىيات — سەنئەت ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن ئالدى بىلەن ئادەملەرنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئاڭدا چوڭقۇر ھىسسىيات قوزغايدۇ. ئۇنداق ھىسسىي قوزغىلىشنىڭ تېزلىكى، كۈچلۈكلىكى، تۇرغۇنلىقى، ھىسسىي ئىنتىلىشلارنىڭ جەسۇرانلىقى ۋە جۇشقۇنلىقى ئەدەبىيات — سەنئەتنىڭ بەدىلىگىگە ۋە مەزمۇندارلىقىغا باغلىق بولىدۇ.

ھىسسىيات دېگەنمىز — ئىنسان پىسخىك جەريانلىرىنىڭ مۇھىم ۋە جانلىق تەركىۋىي قىسمى. كەيپىيات، قىزىقىش (ئىنتىراس) روھلىنىش، روھسىزلىنىش، تە-

ئەججۇپلىنىش، ھەيران قېلىش، كوللىكتىۋىزىملىق، دوستلۇق، ئار - نومۇس، ۋىجدان، ۋە تەنپەرۋەرلىك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھىسسىياتقا مىسال بولالايدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا يۈز بېرىدىغان ئىشقى - مۇھەببەت بولسا، ھىسسىياتنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، بۇ ئىنسان بالىسىدا ئومۇمىي ئۇچرايدىغان ۋە ھەر بىر ياشلىق باھارىدا باشتىن كەچۈرۈلىدىغان ئالاھىدە پىسخىك ھالەتتۇر. ئىشقى - مۇھەببەت ھىسسىياتنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ.

ياشلىقتا ئوغۇل - قىزلار ئوتتۇرىسىدا ئىشقى - مۇھەببەت پەيدا بولىدۇ. بۇ بىر جۈپ ئىشقى ئوتى تەڭلا قوزغىلىشى مۇمكىن ياكى بىرىسىدە بالدۇر قوزغىلىپ، ئىككىنچىسىدە كېيىنرەك قوزغىلىشىمۇ مۇمكىن. ئىشقى - مۇھەببەتنىڭ ئىچىدە چىن مۇھەببەت بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ساختا مۇھەببەتمۇ بولىدۇ. مۇھەببەت باشلىنىپ تەرەققى قىلىپ كۈچىيىدۇ. ئادەمنىڭ پۈتكۈل ئومۇرىدە داۋام قىلىپ خۇددى چولپان يۇلتۇزغا ئوخشاش ئۈچمەي يېنىپ تۇرىدۇ. بەزىلىرى ساماندىك تېز تۇتىشىپ تېزلا كۈلگە ئايلىنىدۇ. بىر جۈپ مۇھەببەتنىڭ بىر قۇتۇبى لاۋىلىداپ يانسا، يەنە بىر قۇتۇبى سۇسلىشىپ، بىر مەزگىلدىن كېيىن يەنە قايتا يېنىشى مۇمكىن. مۇھەببەتتىن ئىبارەت بۇ ھىسسىياتنىڭ باشلىنىشى تەرەققى قىلىپ كامالەتكە يېتىشى ياكى پەسىيىپ يوقىلىشىدا قانۇنىيەت بولىدۇ.

ھىسسىيات - ئادەمنىڭ ئوبېكتىپ شەيئىگە بولغان بىر خىل پوزىتسىيىسى، ھىسسىياتنى ئوبېكتىپ شەيئى قوزغايدۇ. ھىسسىيات شەيئىگە قارىتا ئادەمنىڭ ياخشى كۆرۈش ياكى يامان كۆرۈش خاھىشىدىن ئىبارەت. ئادەمنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق كېلىدىغان نەرسىلەر ئاكتىپ پوزىتسىيە قوزغىتىپ، خوشاللىق بىلەن رازى بولۇشى ۋە ياخشى كۆرۈشىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئادەمنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدىغان ياكى زىت كېلىدىغان نەرسىلەر بىر ئادەمدە پاسسىپ پوزىتسىيە پەيدا قىلىپ، ئۇ يىرگىنىش، نەپرەتلىنىش، غەزەپلىنىشتەك ھىسسىياتلارنى قوزغايدۇ.

يازغۇچىلار ۋە سەنئەتكارلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجادى ئەسەرلىرىدە مۇھەببەتتىن ئىبارەت بۇ ئالى ھىسسىياتنى سىمۋول قىلىپ، ئۇنى چۈرىدىگەن ھالدا ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ۋە بۇ ۋەقەلىكنىڭ ئەتراپلىق ئىچكى باغلىنىشلىرىنى ئېچىپ، مۇھەببەتكە گىرىپتار بولغان قەھرىماننىڭ ئۆز جانانىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى قەتئىي ئىرادىلىق كۈرەشلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنساننىڭ تۈمەننىڭ خىل شەكىلدىكى باشقا پىسخىك جەريانلىرىنى تەسۋىرلەپ كىتاپخانلارنىڭ ياكى تاما - شېئىنلارنىڭ روھىدا يۈكسەك تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ.

قوزغىتىلغان ھىسسىياتلار خۇسۇسىيىتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىغا قاراپ بىر بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ھىسسىياتنىڭ قوزغىلىشىدا تېزلىكنىڭ بولۇشى - بولماسلىغى

ھىسسىياتنى پەيدا قىلغۇچى مەنبەلەرگە باغلىق بولىدۇ. خوشاللىق ۋە خاپىلىقنىڭ دىلدا بىر مەزگىل ساقلىنىپ قېلىش ھالىتى كەيپىيات دەپ ئاتىلىدۇ. ھىسسىياتلارنىڭمۇ كۈچى بولىدۇ. ھىسسىياتنىڭ كۈچى شۇ ھىسسىياتنى شەخسنىڭ نەقەدەر قىزىقىش بىلەن كەچۈرۈۋاتقانلىقى بىلەنمۇ بەلگىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مۇھەببەت ھىسسىياتلىرى جەرياندا ئەقلىي جەريانلار سېزىلەرلىك ھالدا ئىشتىراك قىلىدۇ. ھىسسىي قوزغىلىشنىڭ مەلۇم بىر دەرىجىسىدە ئەقلىي جەريان كورۇنەرلىك ھالدا كۈچىيىدۇ. تەسەۋۋۇرلار روشەنلىشىدۇ. تەپەككۇر جەريانلىرى ناھايىتى جىددىيلىشىدۇ. لېكىن بەزى كۈچلۈك ھىسسىي كەچۈرمىلەر ۋاقتىدا ئەقلىي جەريانلار چەكلىنىشكە ئۇچراپ، پاراسەت سۇسلىشىپ ئەقىل قاچىدۇ، ئادەم ئۆز ھىسسىياتلىرىنى باشقۇرالماسلىقىغا قالدۇرۇلغاندا پەيدا بولغۇچى تەسەۋۋۇرلار، پىكىر قىلىش لار تورمۇزلىنىپ قېلىپ، پىكىردىكى مەنتىقى باغلىنىش لار بۇزۇلىدۇ ياكى تامامەن يوقىلىدۇ. تەپەككۇرنىڭ تەنقىدىي پائالىيىتى سۇسلىشىدۇ ياكى پۈتۈنلەي توختاپ قالىدۇ. كىشى ھىسسىياتىنىڭ مانا شۇنداق جىددى ۋە كەسكىن ھالىتىدە ئادەم قاتتىق ھايانغا چۈشۈپ قېلىپ، مەسلىشىز ھودۇقۇپ بولمىغۇر ئىشلارنى قىلىپ قويدۇ - دە، مەنتىقىغە سىغمايدىغان سۈبېكتىپ خاتا خۇلاسەلەرنى چىقىرىپ، مۇھەببەت يولىدىكى ناھايىتى ئاددىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلالماسلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالىدۇ. ئۆز ئەتراپىدىكى ۋەزىيەتنى ئاڭقىرالمايدۇ، ئۇنىڭ قۇلغىغا گەپ كىرمەي قالىدۇ.

ئەسەرلەردىكى ئىشقى - مۇھەببەت تىراگېدىيىلىرى كۆپىنچە مانا شۇنداق پىسخىكىدىن كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر كۈچلۈك ھىسسىياتلارنى بىزنىڭ ئېڭىمىز باشقۇرۇپ تۇرسا، بۇنداق ھىسسىياتلار بىزنىڭ پىرىنسىپلىرىمىز تۈپەيلى تۇغۇلغان بولسا، بۇنداق كۈچلۈك ھىسسىياتلار روشەن ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ياش قەھرىمان دۇڭ سۇنرۇينىڭ ۋەتەن ئازاتلىقى ئۈچۈن بولغان بىر جەڭنىڭ ھەل قىلغۇچ پەيتىدە ئاڭلىق ھالدا ئۆزىنى قۇربان قىلغانلىق ۋەقەلىكى بۇنىڭغا جانلىق مىسال بولىدۇ. ھىسسىيات قانچە كۈچلۈك بولسا، تۇيغۇ ئىگىسىنىڭ ھەركىتى، تاشقى ئىپادىلىرىدە كەسكىن ۋە روشەن كورۇنىدۇ. مۇھەببەتكە كۈچلۈك ئىنتىلىگەن ھەركەتلەر جەسۇرانە ئىرادىلىك ھەركەت بولۇپ، چوڭ توسالغۇلارنى غالىبىيەت بېگىشتانامايەن بولىدۇ.

سۈت قاينىغاندا كۆۋۈكلىنىپ تاشىدۇ، بۇ بىر قانۇنىيەت. «مۇھەببەت ھىسسىيەسى» دىن ئىبارەت ئادەمنىڭ بۇ پىسخىك جەريانىنىڭمۇ قانۇنىيىتى بولىدۇ. مۇھەببەت ئەسلىدە ئويۇن ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي ھايات ۋە كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ھادىسە، شۇنىڭ بىلەن ئىنساننىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا بولىدىغان روھىي ھالەت. «باشتا ئوتتەك قىزغىن، گۈلدەك خۇشپۇراقلىق، ئۆزئارا ھەسەلدەك تاتلىق

ئىدۇق. ئاخىرى مېنى تاشلىۋەتتى. سەۋبۇنى بىلەلمەي، كۈزۈمنى باغلاپ قىرىق چوگىلىتىپ قويۇۋەتكەندەك گاڭگىراپ قالدىم، دەپ مەستانىلىقنى بايان قىلىدىغانلارمۇ بار. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋبۇنى نىمە ئۈچۈن بىلگىلى بولىمىسۇن؟ پەقەت روشەن بىلىدۇ. بىلىش ئۈچۈن، ھىسسىياتنىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى بىلىش ۋە چۈشىنىش مۇھىمدۇر. ھىسسىيات كىشىلەرنىڭ تاشقى ئالەمگە، نەرسە ۋە ھادىسىلەرگە ھەمدە ئۆز ئۆزىگە بولغان مۇناسىۋىتىدىن تۇيغۇنى ئېيتىمىز. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ھىسسىيات كىشىنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىۋاتقان نەرسىگە، ئۆزىنىڭ قىلىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتلىرىگە ۋە كۆزلىگەن مەقسەت - مۇددىسىغا بولغان مۇناسىۋەتلىرىدىن كېلىپ چىقىدىغان تۇيغۇدۇر.

ھىسسىياتلار ئوبېكتىپ ئىجتىمائىي ئەھمىيەتنى جەھەتتە ئىجىبابىي ۋە سەلبىي بولىدۇ. ھىسسىياتقا ئىجتىمائىي نۇقتىنىنەزەردىن باھا بەرگەندە، بىز ئۈچۈن ئەڭ مۇھىمى، يۈكسەك غايىۋىلىك ۋە پىرىنسىپاللىققا ئاساسلىنىشتۇر. بارلىق سەنئەتتە تەسۋىرلەنگەن مۇھەببەت ھىسسىياتلار بىزنىڭ ئېھتىياجلىرىمىز، مەنپەئەتلىرىمىز بىلەن مەلۇم دەرىجىدە باغلانغانلىقى ئۈچۈن بىزدە ھەر خىل تۇيغۇلار تۇغدۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھىسسىياتلار بىر تەرەپتىن بىزنىڭ ئېھتىياجىمىزدا ئەكس ئېتىۋاتقان نەرسىلەر سەۋەپلىك تۇغۇلسا، يەنە بىر تەرەپتىن بىزنىڭ ئېھتىياجلىرىمىز سەۋەبىدىن تۇغۇلىدۇ.

قېشنىڭ ئەسلى قارادۇر، ئوسما قويغىنىڭ يالغان،
مەن ساڭا كويۇپ قالدىم سېنىڭ كويغىنىڭ يالغان.

بۇ قوشاقنىڭ خەلقنىڭ ئىچىدە تارىختىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋىيىسى، ئۇنىڭدىكى چىن رىئالىيلىق بىرىنچى ئورۇندا تۇرسا، يەنە بىر تەرەپى مۇھەببەتتىكى پىسخىك جەرياننىڭ ھەقىقىي ئەينەن ئىپادە قىلىنغانلىقىدىندۇر. بۇقوشاقنى ئېيتقۇچىنىڭ ئېڭىدا، مۇھەببەت ئوبېكتىنىڭ قېشنىڭ ئەسلى قارا بولغانلىقىدىن ئىبارەت گۈزەللىك ئەكس ئەتكەنلىكىنى كۆرسەتسە ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرگە گۈزەلگە بولغان ئېھتىياج ۋە ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن ئىككىنچى تەرەپنىڭ ئېڭىدا بۇنداق تۇيغۇ ۋە ئىنتىلىشلارنىڭ ئېھتىياج سۈپىتىدە شەكىللەنمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ.

ھىسسىياتنى تۇغدۇرىدىغان سەۋەپلەر — ھىسسىياتنىڭ مەنبەلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆپ ھاللاردا بىزنىڭ ھىسسىي كەچۈرمىشلىرىمىزنىڭ مەزمۇنى بىرەر نەرسىگە بولغان ئىنتىلىشلىرىمىز بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئىنتىلىشلار بولسا، ھەمىشە ئېھتىياجنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لېكىن ھىسسىياتلار، ئېھتىياجىلار سەۋبۇندىن پەيدا بولۇش

تۇپەيلى، ھىسسىياتلار ئىنتىلىشلار بىلەن قوشۇلۇپ، بىرلا تۇيغۇ سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ. بۇنداق ھاللاردا ھىسسىياتلار ئادەتتە قايتا ئىنتىلىشلارنى تۇغدۇرىدۇ. ياكى مەۋجۇت ئىنتىلىشلارنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىسسىياتلارنىڭ ئۆزى ھەم ئاكتىپ تۇيغۇلار بولۇپ قالىدۇ. ھىسسىياتلارنىڭ يۈزلىنىش ئاكتىپلىغى پەقەت شىددەتلىك ئىنتىلىشلاردا نامايەن بولىدۇ. شۇنداق ھىسسىياتلارمۇ بولىدۇكى، بۇ-نىڭدا ئىنتىلىشلار ناھايىتى سۇس بولىدۇ ياكى تامامەن ھەركىتى بولمايدۇ. بۇ خىل پاسسىپ ھىسسىياتلار ھەركەتسىز بولۇپ، پەقەت سۆز بىلەنلا چەكلىنىپ، قۇرۇق ئاھ-ۋاھلار بىلەن تۈگەيدۇ ياكى ئانچە-مۇنچە كۆز يېشى توكۇشتىن نەپرى بارمايدۇ.

كىشىنىڭ ھاياتى پائالىيەتچانلىغىنى ئاشۇرىدىغان، غەيرەتنى ئارتتۇرىدىغان ھىسسىياتلارمۇ بولىدۇ. يەنە ئارتۇقچە خوشال بولۇش، قاتتىق غەزەپلىنىشلەر بۇ-نىڭغا مىسال بولىدۇ. غەم-قايغۇ، مەيۈسلۈك، ئەپسۇسلىنىش قاتارلىق كىشىنىڭ ھاياتى پائالىيەتلىرىنى پەسەيتىدىغان ھىسلارمۇ بولىدۇ. ئوبېكتىپ دۇنيا ۋە ئۇ-نىڭدىكى ھاياتلىق كۆرىشى، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى رەڭگا-رەڭ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئېڭىدىكى ئىنكاسمۇ، جۈملىدىن، ھىسسىياتمۇ تۈمەن-مىڭ خىل شەكىلدە پەيدا بولىدۇ. زادى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدىغىنى شۇكى، ئادەمنىڭ بارلىق پىس-خىك جەريانى ۋە ھادىسىلىرى مۇتلەق يەككا-يىگانە بولماي، ئۆزئارا زىچ ئىچ-كى باغلىنىشلىق بولىدۇ. يۈكسەك قىممەتكە ۋە يۇقۇرى ئىززەتكە ئىگە بولغان ئە-سەرلەر ھەرگىز رىئالىيلىقتىن يىراقلاشقان بولمايدۇ، بەلكى ئۇ ئەسەر ھەقىقىي رىئالىيلىققا بەك يېقىن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنداق ئەسەر زور قايىل قىلىش كۈ-چىگە ئىگە بولالايدۇ.

بەزى ئەسەرلەردە مۇھەببەتنى نۇقتا قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئاچماقچى بولغان بولسىمۇ، مۇھەببەتتىن ئىبارەت مەسىلىنىڭ تۇغۇلۇ-شى، تەرەققى قىلىشى ياكى يوقىلىشىنى سۈبېكتىپ ئوي بويىچە بىر تەرەپ قىلغان-لىق سەۋىيىدىن يەنى رىئالىيلىقتىن خېلىلا يىراق بولغانلىقتىن، ۋەقە بىلەن تەس-ۋىردىكى تۇيغۇ-ھەركەتلەر جىپسىلاشمايدۇ. ئەقەللىي ۋەزىپىنى تولۇق ئادا قىلال-مىغانلىق سەۋىيىدىن تۇغۇلغان قانائەتلىنەلمەسلىك تۇيغۇ بىلەن ۋىجدانى ئازاپتىن تۇغۇلىدىغان كەيپىياتنى پىسخىكىلىق پەرقلەندۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلىدۇ.

×

×

×

ھىسسىياتنىڭ مۇھەببەتتىن باشقىچە ئىپادىلىنىدىغان شەكىللىرى كۆپ، تەئەج-جۇپلىنىش ۋە ھەيران قېلىش، بىرەر نەرسىنى كۆرۈش ۋە بىلىشكە قىزىقىش، ئىشەنچە

ۋە شۇبھىلىنىش ھەسلىتىرى ئىقلىي ھەسلاردۇر ئادەملەر ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان جەمىيەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەخلاقىي پىرىنسىپلارنى ئادا قىلىشلىرى ياكى بۇزۇلۇشلىرى سەۋەپلىك، ئادەملەردە بولىدىغان ھەسسىياتلار مەنىۋى ياكى ئەخلاقىي ھەسلاردۇر. بۇ پىرىنسىپلار ۋە شۇنىڭدەك ئادەت كۈچى قاتارىغا كىرىپ قالغان ئەخلاقىي نورملار ۋە قائىدىلەر نىمىلەرنى «ياخشى»، «يامان» نىمىلەرنى «ئادالەتلىك» ۋە «ئادالەتسىزلىك» نىمىنى «ھەق» ۋە «ناھەق» دەپ ھەس ساپلاش كېرەكلىكىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ.

ئەخلاق ئۇستۇرۇلمىغا — ئىدىئولوگىيە ساھەسىگە كىرىدىغان ھادىسىدۇر. كىشىلەرنىڭ ئەخلاق نورمىلىرى، قائىدىلىرى ۋە قاراشلىرى تارىخىي تۈرمۇش داۋامىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن ۋە بازىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ تەرەققى قىلىلىپ كەلگەن. سىنىپىي جەمىيەتتە ئەخلاق سىنىپىلىككە ئىگە. كوممۇنىستىك ئەخلاق يۈكسەك ئەخلاق بولۇپ، بۇرژۇئازچە ئەخلاقتىن تامامەن پەرقلىقتۇر، كوممۇنىزىمنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ ئاساسىدۇر.

بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمىيەتىمىزدە كوللىكتىۋىزىملىق ھىسسىي، ئورتاقلىق، دوستلۇق ھىسسىي، ئار. نومۇس، ۋىجدان ھىسسىي ئىستېتىك ھەسلىلەر، ۋە تەنپەرۋەرلىك ھەسلىلىرى كىشىلەردە مەۋجۇتتۇر. بۇنداق ھەسلارنىڭ ھەممىسى مۇھەببەت ھىسسىياتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولىدۇ.

سەنئەتكارلار ۋە يازغۇچىلار ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە ئىجتىمائىي ھايات ۋە تۇرمۇشتىكى ۋەقەلىكلەرنى بايان قىلىشتا، ئومۇمەن ھەسسىياتقا، جۈملىدىن، كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇھەببەت تۇيغۇلارغا توغرا — ئادىل مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمۇش سەنئەت تارىخىدىمۇ شۇنداق بولۇپ كەلگەن.

كىلاسسىك تارىخىي ئەسەر «غېرىپ — سەنەم» دىراممىسىنىڭ ھازىر مۇقەددىر — قىممەتكە ئىگە بولۇشى، ئۇنىڭ يۈكسەك بەدىئىيلىكى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرگە زامانىمىزغا يارىشارىيال بولۇشىدىندۇر.

بۇ تارىخىي ئەسەردە، غېرىپ بىلەن سەنەمدىن ئىبارەت بۇ بىر جۈپ ياشنىڭ ساپ مۇھەببىتىنى چۈرىدىگەن ھالدا، جەمىيەتتىكى ئۆتكۈرسىنىپىي كۈرەشنى، گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇك مۇناسىۋىتىنى، ھەق بىلەن ناھەق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى، ئادالەتلىك بىلەن ئادالەتسىزلىك توقۇنۇشلىرىنى، مەرتلىك بىلەن نامەرتلىك ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن ئېلىشىشنى، چىن ھەقىقەتنىڭ ئىگىلىشى مۇمكىنلىكى، ئۇنىڭ سۇنماسلىغىنى، چىن دوستلۇق بىلەن رەزىللىك ئارىسىدىكى شەددەتلىك جەڭنى، چوڭ غەلىبە بىلەن ئاخىرلاشقان كۈچلۈك ئىرادىلىك ھەركەتلەرنى جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق تەسۋىرلەيدۇ.

ئەسەردىكى بارلىق ئىجابى ۋە سەلبى ئادەملەرنىڭ پىسخىك ھالەتلىرى ئەبىي ۋە قانۇنىيەتلىك ھالدا ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر شۇنىڭ ئۈچۈن تاما- شىپىنلارنىڭ ئېڭىدا يۈكسەك تەسىر قوزغاش ئىقتىدارىغا ئىگە، بۇنداق ئەسەر، ئارتىستلارنىڭ روھىدا چوڭقۇر ئورۇن ئالدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، رولنى ئىنتايىن يۇقۇرى سۈپەت بىلەن ئورۇنلاشقا ئىپلىپ بىارىدۇ. بەزى ياش سەنئەتكار ۋە يازغۇچىلىرىمىزنىڭ سەنئەتتىكى «مۇھەببەت مەسىلىسى» گە، پىسخولوگىيىلىك مەسىلىگە ئاڭلىق قارىشى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ۋەقەلىكتىكى كەچۈرمىلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان شەخسنىڭ پىسخىكىسىنى توغرا ئىپادىلەش- تىكى نۇقسا نلار، ئەسەرنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە جانلىق بولۇپ چىقالماسلىقىغا سەۋەپ بولىدۇ. بىزنىڭ پىسخىك ھاياتىمىزدا ھىسسىياتلار ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. بىزنىڭ ئەقلىي جەريانلىرىمىزدا، دۇنيانى بىلىشكە قەتئىي ئىنتىلىشىمىزدا ھىسلار چوڭ رول ئوينايدۇ. بىزنىڭ ھىسلىرىمىز پۇتۇن پائالىيەتلەرگە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇ- نىمۇ نەزەردە تۇتۇشىمىز كېرەككى، خاتىرجەمسىزلىك، تەشۋىش، غەمكىنلىك، مە- يۇسلۇك، ئۆز كۈچىگە ئىشەنمەسلىك، قورقۇنچاقلىق قاتارلىق سەلبى ھىسلار پائا- لىيەتنى پەسەيتىدۇ. ئىجابى ھىسلار ھەممە ئەقلىي جەريانلاردا ۋە ئىرادىلىك ھەرى- كەت جەريانلىرىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئەگەر ھىسسىيات بولمىسا، بىزنىڭ ئويلاش، ئەسلىش، تەپەككۈر قىلىشلىرىمىز جانسىز ۋە نۇرسىز بولۇپ، سۇس ئوتۇپ كەتكەن بولاتتى. ھىسلار فانتازىيىگە مەدەت بېرىپ فانتازىيىلىك ئوبرازلارنى يارقىنلاش- تۇرىدۇ، ھىسلار ئادەمنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى ئاكتىپلاشتۇرىدىغان ئۇچقۇن- دۇر ۋە گۈلخان دۇر. كىشىلەرنىڭ ئىجادىي ئىشلىرىدا ھىسلار ئىشتىراك قىلىدۇ. ئى- جاتكارلاردا ياخشىغا مۇھەببەت، يامانغا نەپرەتنىڭ بار بولۇشى بىرەر نەرسىنى يارىتىش ۋە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چوڭ ئىلھام بېرىدۇ.

ماركس، ئېنگېلس، لېنىنلار كۈرەشچى ۋە ئىجاتچى شەخسلەرگە خاس بولغان زور قىزىقىش بىلەن ئىشلىيەلەيدىغان ئۇلۇغ ھىسلار ئىگىسىدۇر. جەمىيەتتىكى يۈكسەك ئىجابى ھىسلارنى تەربىيىلەپ ئۆستۈرۈش، ياش- بو- غۇنلارنىڭ ساپ ھىسسىياتلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرىدىغان جانلىق ئەسەرلەرنى يارىتىشتا، ھىسسىياتنى چۈشىنىشى ۋە ئۇنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈش ناھايىتى مۇھىم بىر مەسىلىدۇر.

بوۋاق يېشىغا تولۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئۆز تىلى بىلەن سۆزلەشكە باشلاپ ئىككى ياشقا يەتمەي ئۆز ئانا تىلىدا خېلىلا توغرا سۆزلەيدىغان تەرەپكە قاراپ تەرەققى قىلىدۇ. بۇ ئاجايىپ تەقلىتچىنىڭ چۈچۈك سۆزىدە، تىلنىڭ گىرامماتى- كىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ھەتتا لوگىكىلىق بەلگىلەر ۋە خېلىلا ئىپتىق بولىدۇ.

بۇنىڭ سەۋىيىسى شۇكى، ئاناتلىنىڭ ئۆزىدە تىل قانۇنىيەتلىرى روشەن مەۋجۇتلىققا ئىگە. مەكتەپتىن ئىبارەت كەڭ تەربىيە شارائىتىدا تىل قائىدىلىرىنى ئۈگىنىپ بىلىش بىر قەدەر تەرەققى قىلىپ، ئۇنىڭ تىلى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە، كامالەتكە يېتىشكە قاراپ ماڭىدۇ.

ياش سەنئەتكارلارنىڭ، جۈملىدىن، يازغۇچىلارنىڭ يازغان دەسلەپكى ئەسەرلىرىدىمۇ ھاياتلىق گەۋدىلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ۋەقەلىكنى ئوبرازنى بىۋاسىتە تۇرمۇشتىن ئالىدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزى ياكى تۇرمۇشتىكى ۋەقەلىكلەرنىڭ ئۆزى چىن رىئالىقتىن ئىبارەتتۇر.

ۋەقەلىكتىكى ئادەملەرنىڭ پىسخىكىسى تۇرمۇشتا تەبىئىي ھالدا ئەكس ئېتىدۇ. لېكىن سەنئەت ئىجادىيەت ئىشلىرىدا يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۈچۈن پىسخولوگىيە ئىلمى بىلەن تونۇشۇشنىڭ ئەھمىيىتى، كىچىك بالا ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ گىرامما-تىكا ۋە تىل قائىدىلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىلىشنىڭ ئەھمىيىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

ياش سەنئەتكارلار ۋە ياش يازغۇچىلارنىڭ تىرىشىپ پىسخولوگىيە ئۈگىنىشى ئىنتايىن زورۇردۇر.

ۋاقىت توغرىسىدا

△ سىز ئومۇرنى قەدىرلەيسىز؟ ئۇنداق بولسا ۋاقىتنى ئىسراپ قىلماڭ، چۈنكى ۋاقىت ئومۇرنى ھاسىل قىلغۇچى ماتېرىيال دۇر.

— فرانكىلىن

△ ئومۇر ۋاقىتنى بىرلىك قىلىدۇ، باشقىلارنىڭ ۋاقىتىنى ئىسراپ قىلغانلىق — ئۇنىڭ ئومۇرىگە زىيانكەشلىك قىلغانلىق بولىدۇ؛ ئۆزىنىڭ ۋاقىتىنى ئىسراپ قىلغانلىق ئۆزىنى ئاستا — ئاستا ئۆلتۈرگەنلىك بولىدۇ.

— لۇشۇن

△ ئەڭ ياخشىسى كۈن پاتقاندىن كېيىن خام — خىياللارغا چۆكۈپ كەت-مەي، قىزىل قۇياش كۆتىرىلگەن ھامان ئىشلەشكە كىرىشىش كېرەك.

— شې جۇپزەي

△ ۋاقىتنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش — ۋاقىتنى تېجەپ قالغانلىق بولىدۇ.

— بېكون

△ سەن ۋاقىتنى تاشلاپ قويساڭ، ۋاقىتمۇ سېنى تاشلاپ قويدۇ.

— شېكسپېر

ئەپەندى لەتپىلىرىنىڭ مەنتىقىلىق كۈچى

شىرىن قۇربان

ئەپەندى لەتپىلىرى ئۆزىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى، ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنىڭ روشەنلىكى، ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ زىچلىقى، شەكلىنىڭ رەڭگا - رەڭلىكى، بەدى تۈزۈلۈشىنىڭ گۈزەللىكى، تىلىنىڭ جانلىق، ئاممىباپ ۋە يۇمۇرلىقى، ئوخشىتىشلارنىڭ جايىدا ۋە قىزىقارلىقى جەھەتتە كىشىلەرنى جەلپ قىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى لوگىكىلىق تەپەككۇر (مەنتىق كۈچى) نىڭ كۈچلۈكلىكى بىلەن كىشىلەرنى جەلپ قىلىش ۋە قايىل قىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

ئەپەندى لەتپىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرسەك، ئۇنىڭدا ئومۇمىيۈزلۈك بولغان مۇنداق بىر ئەھۋالنى كۆرەلەيمىز:

ھەرقانداق مەيدان ياكى سورۇندا، كىشىلەر ئەپەندىدىن سوئال سورايدۇ، ئەپەندىم جاۋاپ بېرىدۇ. كىشىلەرنىڭ مەيلى ئىجتىمائى زور مەسىلىلەر توغرىسىدا بولسۇن، ياكى تۇرمۇشتىكى ئاددى مەسىلىلەر توغرىسىدا بولسۇن، سورىغانلىكى ھەر قانداق سوئالى ئالدىدا ئەپەندىم قىلچىمۇ تەمىرەپ قالمايدۇ، بەلكى كۈچلۈك ھەجۋى، چوڭقۇر يۇمۇر ۋە ئۆتكۈر كۈلكە ئارقىلىق دەل جايىدا جاۋاپ قايتۇرىدۇ. بولۇپمۇ، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغان — پادىشا، خان، ھاكىم، ۋەزىر، بەگ، قازى... قاتارلىقلار ئەپەندىمنى مەسخىرە قىلىش، گەپتە چۈشۈرۈش مەقسىد بىلەن ئەپەندىدىن سوئال سورايدۇ. نەتىجىدە، ئۇلار ئويلىغىنىنىڭ ئەكسىچە، ئەپەندىمىنىڭ ئۆتكۈر تىلى ئالدىدا لام - جىم دىيەلمەي مات بولۇشىدۇ، ئەپەندىم مەنۇن ھالدا ئۆز يولىغا راۋان بولىدۇ.

ئەپەندىم نىمە ئۈچۈن گەپتە چۈشمەيدۇ؟ ئۇنىڭدا نىمە سىر بار؟ بۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلىشقا ۋە جاۋاپ بېرىشكە تېگىشلىك مەسىلە.

بىزنىڭچە، ئەپەندىم ھەقىقەتەنلا غەيرى سىرىق. ئەگەر سىر بار دىيىلسە، ئۇ مەنتىقىلىق كۈچىنىڭ سىرىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئەپەندىم تەپەككۇرنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە تولۇق ئەمەل قىلغان، لو-

گىمكىنىڭ غايەت زور قايىل قىلىش كۈچىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان، شۇنىڭ ئۇ-
چۇنمۇ ئەپەندى لەتىپىلىرى ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

بىزگە مەلۇم، تەپەككۇر ئوبېكتىپ رىيالىتىنىڭ كىشى ئېڭىدا ئەكس ئېتىشى،
تەپەككۇرمۇ خۇددى ئۆزى ئەكس ئەتتۈرگەن ئوبېكتىپ دۇنياغا ئوخشاشلا قانۇنىيەت-
لىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى ئوبېكتىپ دۇنيا قانۇنىيەتلىرىنىڭ كىشى
ئېڭىدا ئەكس ئېتىشىدۇر. ئوبېكتىپ رىيالىتىنى سادىقلىق بىلەن ئەينەن ئەكس
ئەتتۈرۈش دىمەك، توغرا، ئېنىق پىكىر قىلىشتۇر. توغرا پىكىر قىلىش دىگىنىمىز-
بايان قىلىنغان پىكىر ئېنىق بولۇش، زىددىيەتسىز بولۇش، ئىزچىل بولۇش، يې-
تەرلىك ئاساسقا ئىگە بولۇش دىگەنلىك. ھالبۇكى، تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي قا-
نۇنىيەتلىرى توغرا پىكىر قىلىشنىڭ زورۇر شەرتى. بۇ قائىدە - قانۇنىيەتلەر تە-
پەككۇر شەكىللىرى بولغان - ئۇقۇم، ھۆكۈم، خۇلاسە (جۈملىدىن، ئىسپات، رەد-
دىيە) قاتارلىقلاردا ئومۇميۈزلۈك رول ئوينايدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، تەپەككۇر
قائىدە - قانۇنىيەتلىرى ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق
زامانلار مابەينىدە ئۇقۇم، ھۆكۈملەردىن توغرا پايدىلىنىش، توغرا خۇلاسەلەش،
توغرا ئىسپاتلاش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ۋە يەكۈنلىنىشى،
باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تەپەككۇر قائىدە - قانۇنىيەتلىرى ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىش
ئەمىلىيىتىدىن كەلگەن، شۇ جەرياندا ئىسپاتلانغان. ئۇ يەنە كېلىپ ئىنسانلارنىڭ
پىكىر قىلىش ئەمىلىيىتى جەريانىدا ئىنسانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، كىشىلەر-
نىڭ پىكىر قىلىش پائالىيىتىگە قارىتا تىزگىنلەش رولىنى ئوينايدۇ. قىسقىسى،
ئۇ توغرا پىكىر قىلىشنىڭ قېلىپى. ئۇنىڭغا ھەرگىز خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ.
ئەگەر خىلاپلىق قىلىنىدىكەن، مۇقەررەر ھالدا لوگىكىلىق خاتالىق سادىر بولى-
دۇ - دە، ھەقىقىي ئىشەنچلىك يەكۈنگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ.

لوگىكا ئىلمى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەپەندى لەتىپىلىرىدىكى ئەپەندىنىڭ
جاۋاپلىرى پۇت تەرەپ تۇرالايدۇ، لېكىن كۆپلىگەن سوئال سورىغۇچىلارنىڭ سو-
ئاللىرى مەنتىقىغە خىلاپ. چۈنكى، ئۇلار لوگىكىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە
ئائىلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا خىلاپلىق قىلىدۇ. ئەپەندىم كۆپ ھاللاردا سوئال سو-
رىغۇچىلارنىڭ مۇشۇ ئاجىزلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، «ئۆز گۆشىنى ئوز يېغىدا قو-
رۇش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارغا ئۇنۇملۇك جاۋاپ قايتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن،
لوگىكىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى ئالدىدا سوئال سورىغۇچىلار مات بولىدۇ.

تۆۋەندىكى مىساللار بۇ نۇقتىنى ئېنىق ئىسپاتلايدۇ:

«ئەپەندىم كۆل بويىدا ئولتۇرغىنىدا پادىشا ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— ئەپەندىم، پەمىڭىز بولسا، مۇنۇ سوئالغا جاۋاپ بېرىڭا، مۇشۇ كۆلنىڭ

سۈيى قانچە چىلەك چىقىدۇ؟

— ئەگەر چىلەكنىڭ چوڭلۇقى كولچىلىك بولسا، كولنىڭ سۈيى بىر چىلەك چىقىدۇ. ئەگەر چىلەكنىڭ چوڭلۇقى كولنىڭ يېرىمچىلىك بولسا، كولنىڭ سۈيى ئىككى چىلەك چىقىدۇ..... دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم.

مۇشۇنداق تەس سوئالغا ئەپەندىم نىمىدىگەن جايدا جاۋاپ بەرگەن — ھە! ئەسلىدە ئەقىللىق ئەپەندىم قايتۇرما سوراق ئۇسۇلنى قوللىنىپ، كول بىلەن چىلەكنىڭ ھەجىمىنى ھەمدە بۇ ئىككى ھەجىم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئېنىقلاشتىن ئىبارەت قىيىن مەسىلىنى پادىشانىڭ ئۆزىگە ھاۋالە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشانى جاۋاپ بېرىشكە ئامالسىز قالدۇرۇپ، بۇ سوئالغا جاۋاپ بېرىش تەك قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلىدۇ. دېمەك، ئەپەندىم بۇ مىسالدا لوگىكىدىكى «شەرتلىك ھوكۇم» ئۇسۇلنى قوللىنىپ، كول بىلەن چىلەكنىڭ ھەجىمىنى زورۇرى ۋە يېتەرلىك شەرت قىلىپ: «ئەگەر سىز چىلەك بىلەن كولنىڭ ھەجىمىنى دەپ بەرسەڭىز، مەنمۇ كولنىڭ سۈيىنىڭ قانچە چىلەك چىقىدىغانلىقىنى دەپ بېرەلەيمەن. ئەگەر سىز چىلەك بىلەن كولنىڭ ھەجىمىنى دەپ بېرەلمىسىڭىز، مەنمۇ سوئالىڭىزغا جاۋاپ بېرىشكە ئامالسىز قالىمەن» دېگەن.

دېمەك، ئەپەندىم بۇ يەردە تەپەككۇرنىڭ قائىدە — قانۇنىيەتلىرىدىن ناھايىتى جايدا پايدىلىنىپ، نەتىجىدە لوگىكىدىن ساۋادى بولمىغان پادىشانى مات قىلغان.

يەنە مۇنۇمىسالغا قارايلى:

«بىركىشى ئەپەندىمدىن سورايتتۇ:

— ئەپەندىم، ئاڭلىغۇچى چوڭمۇ، سىزمۇ؟»

ئۇقۇمى ئېنىق بولمىغان، ئادەمنى تەڭلىككە سالىدىغان مۇشۇنداق قىيىن سوئالغا قانداقمۇ جاۋاپ بەرگىلى بولسۇن؟

قاراڭ، ئەقىللىق ئەپەندىمنىڭ جاۋابىغا:

— «ئىككى يىل بۇرۇن ئاكام مەندىن ئىككى ياش چوڭ ئىدى، بۇيىل ئىككىمىز تەڭلىشىپ قالدۇق».

ئەپەندىمنىڭ جاۋابى ئەسلىدە مەنتىقىغە ئۇيغۇن ئەمەس، ئەمما ئۇقۇمى ئېنىق بولمىغان، ئەڭ ئەقەللىسى ئەقىلغا سىغمايدىغان ئاشۇنداق سوئالغا ئاشۇنداق جاۋاپ قايتۇرماي نىمە ئامال؟

ئەپەندىم بۇ يەردە سوئال سورىغۇچىغا سوئالنىڭ مۇنداق خاتا، ئۇنداق خاتا دېمەي، ئەكسىچە سەن سوئالنى ئاشۇنداق سورىغان ئىكەنسەن، ئۇنداق سوئالغا مۇنداق جاۋاپ، دەپ سوئال سورىغۇچىنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغان، ئەپەندىمنىڭ ئۆتكۈر جاۋابى ئالدىدا سوئال سورىغۇچى نىمە دېيەلسۇن؟ چۈنكى ئۇنىڭ سوئالىدا ئۇقۇم ئېنىق ئەمەس، ناۋادا ئۇ ئەپەندىمدىن: «سىلەر ئىككى بالىدىن قايسى

سىڭلار چوڭ، قايسىڭلار كىچىك؟» ياكى «ئاكاڭنىڭ بويى ئىگىزمۇ، سېنىڭمۇ؟» دەپ سورىغان بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا جەزمەن ئەپەندىمىنىڭ ئېنىق جاۋابىغا ئېرىشەتتى ئەمەسمۇ؟!

يەنە بىر مىسال:

«سەپەرگە چىققان بىر مۇساپىر سودىگەر شەھەر سارايلىرىدىن بىرىدە قونۇپتۇ. ساراينىڭ بىر توخۇ ۋە ئىككى تۇخۇم پىشۇرۇپ بېرىپتۇ. ئەتىسى سودىگەر يولغا چىقىش ئالدىدا ساراينىڭ:

— قايتىشىمىدۇمۇ مۇشۇ ساراينى چۈشمەن، شۇ چاغدا ھىساپلىشارمىز، — دەپ كېتىپ قاپتۇ.

ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھىلىقى مۇساپىر قايتىپ كېلىپ، يەنە شۇ ساراينىڭ چۈشۈپتۇ، ساراينىڭ بۇ قېتىمىمۇ ئۇنى توخۇ گوشى ۋە تۇخۇم بىلەن كۈتۈۋاپتۇ. ئەتىسى سودىگەر ساراينىڭ سورايتۇ:

— بەرگەن تامىغىڭىزنىڭ ھەققى ئۈچۈن نەچچە تولەيمەن؟

ساراينىڭ ئۇياق — بۇياق ھىساپلاپ كورۇپ:

ئىككى يۈز تەڭگە بەرسىڭىز بولىدۇ! — دەپتۇ.

— ئىككى توخۇ بىلەن توت تۇخۇم ئىككى يۈز تەڭگە بولامدۇ؟ — دەپتۇ سو-

دىگەر ھەيران بولۇپ.

— ئەلۋەتتە، شۇنداق بولىدۇ! — دەپتۇ ساراينىڭ، — ئوزىڭىز ئويلاپ كورۇڭ،

بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇن يىگەن توخۇ تىرىك بولىدىغان بولسا، ھەريىلى ئات-

مىش — يەتمىش تۇخۇم تۇغاتتى، تۇخۇمنى باسۇرساق ھىچبولمىغاندا، قىرىق — ئەل-

لىك چۈجە چىقاتتى. شۇنداق بولۇۋەرسە، ئۈچ يىل دىگەندە پۈتۈن ئەتراپنى توخۇ

بېسىپ كېتەتتى. ھىساپلاپ كورۇڭ، تېخى مەن ئىنساپ بىلەن ئاران ئىككى يۈز

سوملا سورىدىم

سودىگەر بىلەن ساراينىڭ كېلىشەلمەي قازىغا بېرىشىپتۇ. ساراينىڭ قازىغا

ئاستا ئىشارەت قىلىپ: «مېنىڭ پايدامغا ھۆكۈم قىلساڭ، ئالدىدىن پارەڭمۇ ئاز

بولمايدۇ، دىگەن مەنىنى ئۇقتۇرۇپتۇ.

قازى سودىگەردىن سورايتۇ:

— سىز توخۇنى يېيىشتىن ئاۋال نەرقىنى سوزلەشكەنمۇ؟

— ياق، توخۇدىگەننىڭ نەرقى ھەممىگە مەلۇم بولغاندىن كېيىن سوراپ

نېمە قىلاتتىم، — دەپتۇ سودىگەر.

— ئۇنداقتا، سىز قانچا قايتىپ كېلىشىڭىزنى ساراينىڭ ئۇقتۇرغانمۇ؟

— ياق!

— يا توخۇنىڭ نەرقىنى سوزلەشمىگەن بولسىڭىز، يا قايتىپ كېلىدىغان

مۇددىتىڭىزنى ئېيتىپ قويىمىسىڭىز؛ توخۇ تىرىك بولغان بولسا، ھە، يەنە تېخى تۇ-
خۇم تۇغۇپ چۈجە چىقارغان بولسا، ئۇنداقتا، ئۇنىڭ نەرقى ئىككى يۈز تەڭگىدىن
مۇ ئېشىپ كېتىدۇ. ھېلىمۇ سارايۋەن ئىنساپلىق ئىكەن. ئىككى يۈز تەڭگە تولەك!
دەپ ھوكۇم چىقىرىپتۇ قازى.

سودىگەر قازىدىن نارازى بولۇپ، ئەپەندىمنى ئىزلەپتۇ ۋە بولغان ۋەقەنى
سوزلەپ بېرىپتۇ. ئەپەندىم قازىخانغا كېلىپ، بۇ دەۋانى قايتا سوراپ، باشقىدىن
ھوكۇم چىقىرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. قازى ئىلاجىسىز ماقۇل بولۇپ، ئۈچ كۈندىن
كېيىن قايتا سوراق قىلماقچى بولپتۇ.

بەلگىلەنگەن كۈنى ئەپەندىم قازىخانغا كېچىكىپ قاپتۇ. قازى ئەپەندىمنىڭ
يولىغا قاراپ، تاقىتى تاق بولۇپ تۇرغىنىدا، ئەپەندىم كىرىپ كەپتۇ.
— ئەپەندىم، نېمىشقا ۋاقتىدا كەلمىدىڭىز؟ ئادەمنى شۇنچىمۇ ساقلىتامسىز؟
دەپ ئاچچىغلاپتۇ قازى.

— رەنجىمىسىلە، تەخسىر، — دەپتۇ ئەپەندىم، — خۇشىنىمىز بىلەن ئوتاق
بۇغداي تەرمەكچى ئىدۇق، يەرنىڭ ئوسسى كېلىشىپ قاپتىكەن، ئۇرۇقلۇق بۇغداينى
قورۇپ بېرىمەن دەپ كېچىكىپ قالدىم.

يالغان گەپ قىلماڭ دەپ كۈلۈپتۇ قازى، — قورۇلغان ئۇرۇقمۇ ئۈنەمدۇ؟
— بەللى، — دەپتۇ ئەپەندىم، — قورۇلغان ئۇرۇقنىڭ ئۇنۇشىگە ئىشەنمەي
سىزكەن، ئەمەسە نېمىشقا پىشۇرۇلغان توخۇ تۇخۇم تۇغىدۇ دەپ ھوكۇم چىقاردىڭىز؟
قازى كوپچىلىك ئالدىدا شەرمەندە بولۇپ، قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كېتىپتۇ
ۋە ئىلاجىسىز ئاۋال چىقارغان ھوكۇمنى بىكار قىلىپتۇ. مۇساپىر سودىگەر ئەپەن-
دىمگە كوپ رەھمەتلەر ئېيتىشىپتۇ.

ئەقىللىق ئەپەندىم بۇيەردە سېلىشتۇرما خۇلاسە شەكلىدىن ئۇنۇملۇك پايدى-
لىنىپ، سارايۋەن ۋە قازىنىڭ ئولۇك توخۇنى تىرىك توخۇ قىلىشتىن ئىبارەت ئۇ-
قۇمنى ئوغرىلىقچە ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، ئالماشتۇرۇۋېتىش ئارقىلىق بىچارە سودى-
گەرنى قاقتى — سوقتى قىلىشتەك ھېلىسىنى ئېچىپ تاشلىغان. مۇساپىر سودىگەر ئۇ-
چۇن ناھايىتى ئوبدان ئادۋوكات بولۇپ، ئۇنى بالا — قازادىن قۇتقۇزۇپ قالغان.

ئەپەندىم بۇيەردە ئايرىم — ئايرىم تۇرغاندا ساختا ۋە خاتا بولغان «پىشۇ-
رۇلغان توخۇ تۇخۇم تۇغىدۇ» دېگەن ھوكۇم بىلەن «قورۇلغان ئۇرۇق ئۈنەمدۇ» دېگەن
ئىككى ھوكۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن شەرتلىك — تايىنىشلىق مۇناسىۋەتنى مەن-
تىقى ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، لوگىكىلىق شەرتلىك ھوكۇم ئۇسۇلى بىلەن ئۇنىڭ
ھوكۇمنىڭ ناھەق ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، شەرمەندە قىلغان.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئەپەندى لەتىپىلىرىدە سوئال سورىغۇچىلارنىڭ
سوئالىدا ئۇقۇم ئېنىق بولماسلىق ۋە ئۇقۇمنى ئوغرىلىقچە ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، ئال-

ماشتۇرۇۋېتىش، ھۆكۈم مۇۋاپىق بولماسلىقتەك لوگىكىلىق خاتالىقلار ناھايىتى كۆپ. ئەپەندىم لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىدە چىڭ تۇرۇپ ۋە ئۇنى قورال قىلىپ، بىر تەرەپتىن سوئال سورىغۇچىلارنىڭ سوئالىدىكى لوگىكىلىق خاتالىقلارنى كۆرسىتىپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن مەسىلىنىڭ مېغىزىنى يېشىپ بېرىشتىن ئىبارەت ھالقىلىق مەسىلىنى سوئال سورىغۇچىنىڭ ئۆزىگە ئىتتىرىپ قويىدۇ، نەتىجىدە ئۆزى ئاكتىپ ئورۇندا تۇرۇپ، سوئال سورىغۇچىلارنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇپ مات قىلىدۇ ياكى كىشىنى چوڭ قۇر ئويغا سالىدۇ.

ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن بىز شۇنى چۈشىنىۋالمايمىزكى، ھەر قانداق بىر ساھەدە ئۇقۇملارنى ئېنىقلىۋېلىشنىڭ زورۇرلىقىنى، شۇنداقلا ئۇقۇملارنى ھەقىقەتەن ئېنىق، توغرا ئىگەللىۋېلىش زور نەزىرىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى زور ئەمىلىي ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

ئەگەر ئۇقۇم ئېنىق بولمىسا ياكى ئۇقۇم قەستەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلسە ياكى ئالماشتۇرۇۋېتىلسە، ھۆكۈم توغرا بولماي قالىدۇ - دە، ئوبېكتىپ رىئالىتىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگىلى بولمايدۇ.

ئۇقۇملارنى ئېنىقلىۋېلىش دىگەنلىك — ئۇقۇمنىڭ مېغىزى بىلەن ھەجىمىنى ئېنىقلاۋېلىشقا قارىتىلغان. يەنى شۇ ئوبېكتىن ئورتاق، ماھىيەتلىك بەلگىلىرى — شۇ ئوبېكتىنى ئوبېكتىپ قىلىپ تۇرغان، شۇنداقلا شۇ ئوبېكتىنى باشقا ئوبېكتىلار - دىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرغان بەلگىلىرىنى ئېنىقلاش بىلەن شۇ ئۇقۇمدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئوبېكتىن ئېلىپ چىقىرىش (ياكى مىقدارى) نى ئېنىقلاش كېرەك دىگەنلىك. يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ بىرىنچىسىدە، «كول» بىلەن «چىلەك» ھەجىمى جەھەتتىن ئېنىق ئەمەس، ئىككىنچىسىدە («سىز چوڭمۇ، ئاكاڭىزمۇ؟») مەسىلىنىڭ ئۆزى ئېنىق ئەمەس. قالغان مىساللاردىمۇ ئۇقۇم ئېنىق ئەمەس ياكى ئۇقۇم ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن.

ئۇقۇملارنى ئېنىق، توغرا ئىگەللىۋېلىش — پىكىر يۈرگۈزۈشتە، ئۆگىنىشتە، ئىلمىي تەتقىقاتتا، مۇھاكىمە - مۇنازىرىدە، توغرا نەتىجىگە ئېرىشىشتە ئاساسىي مۇھىم شەرت، ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە. ئەگەر ئۇقۇم ئېنىق بولمىسا، توغرا نەتىجىگە ئېرىشىش مۇمكىن بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئەمىلىي پائالىيەتلەردە ناھايىتى زور قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، ئۇقۇملارنى ئېنىقلىۋېلىش، ئۇقۇملاردىن توغرا پايدىلىنىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا

خەمەت تومۇر

مەملىكىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىن، بىر تۈركۈم تىلچىلار يېتىشىپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىلى، جۈملىدىن، ئۇيغۇر گىرامماتىكىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى ۋە بارماقتا. بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى بويىچە ئاز بولمىغان مەخسۇس ئەسەر، دەرسلىك ۋە ئىلمىي ماقالىلار بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز تۈركۈملىرى، ئاساسلىق گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلار ۋە بىر مۇنچە گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بويىچە خېلى بىرلىككە كەلگەن ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيەتتىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىلمىي خۇلاسىلار ھاسىل بولدى. دېمەك، بۇ جەھەتتىكى نەتىجىلەر خېلى زور ۋە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك.

بىراق، ئۇيغۇر تىلى بويىچە ھازىرغىچە بارلىققا كەلگەن گىرامماتىكا كىتابلىرىنى ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ دەسلەپ قەدەمدىكى نەتىجىسى ھىساپلاشقىلا بولىدۇ. شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بىز تېخى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مول ۋە خىلمۇ - خىل گىرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى بىر قەدەر تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەم بۇ قائىدىلەرنى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق سېستىمىسى بويىچە تەھلىل قىلىپ، بىر قەدەر توغرا ۋە تەپسىلىي ئىزاھلاپ بەرگەن، قىسقىسى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوبېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر پۈتۈن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئاساسەن ئەكس ئەتتۈرگەن بىر قەدەر نوپۇزلۇق بىر گىرامماتىكا كىتابىغا ئىگە ئەمەسمىز. ئەگەر بىز كىشىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ھالىتىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشىنىپ، ئۇنىڭ بايلىقىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىشىغا ياردەم بېرىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنى بېسىتىش ۋە قېلىپلاشتۇرۇشتا مۇشۇنداق بىر گىرامماتىكا كىتابىنىڭ قانچىلىك زورۇر كەلگىنىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى ئۈستىدىكى بىر تەتقىقاتنىڭ يەنىلا ئېغىر ۋەزىپىلەرگە دۇچ كېلىپ تۇرغانلىقىنى ھېس قىلىمەن بۇ ماقالىدا تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغاشنى مەقسەت

قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ئۈستىدىلا ئۆزەمنىڭ ھىس قىلغانلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچى.

1. ھازىرقى گىرامماتىكا كىتاپلىرىمىزدا ساقلىنىۋاتقان ھۆھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى پېلىنىڭ بايان رايى (بەزى كىتاپلاردا «خەۋەر رايى» ياكى «ئېنىق مەيىل» دىيىلىدۇ) غا تەۋە بولغان گىرامماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ تەھلىلىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېلىلارنىڭ بايان رايى ئىنتايىن مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇرەككەپ بىر كاتېگورىيە. بىزنىڭ تەكشۈرۈشمىزچە، پېلىنىڭ بۇ كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى 35 خىلغا يېتىپ بارىدۇ*. ئەگەر «يازماق» پېلىنى مىسال قىلىپ، ھەر خىلىنىڭ 3 - شەخس تۇرىنى كۆرسەتسەك، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

يازىدۇ،	يازىدىكەن،	يازغىدەك،	يازار،
يېزىۋاتىدۇ،	يېزىۋېتىپتۇ،	يېزىۋاتقىدەك،	يېزىۋاتقاندا،
يازماقچى،	يازماقچى ئىكەن،	يازماقچىدەك،	يازماقچىدۇر،
يازدى،	يېزىپتۇ،	يېزىپتۇدەك،	يازغانىمىدۇ،
يازغان،	يازغان ئىكەن،	يازغانىمىش،	يازغاندا،
يازغان ئىدى،	يازغان ئىكەندۇق،	يازغان ئىكەنمىش،	يازغان بولغىدى،
يازاتتى،	يازىدىغان ئىكەن،	يېزىۋاتقان ئىكەنمىش،	يېزىۋاتقان بولغىدى،
يازماقچى ئىدى،	يازماقچى ئىكەندۇق،	يازماقچى ئىكەنمىش،	يازماقچى بولغىدى،

لېكىن ھازىرقى گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا پېلىنىڭ بايان رايى كاتېگورىيىسى بىۋاسىتە زامان كاتېگورىيىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، دەپ ھىساپلىنىپ، يۇقۇرىدىكى پېلى شەكىللىرىنىڭ ئازلا بىر قىسمى بايان قىلىنماقتا. بىز بۇ يەردە بىرقانچە گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا زامان كاتېگورىيىسىنىڭ قانداق تەھلىل قىلىنغانلىغىنى كۆرۈپ باقايلى:

بىرىنچى تەھلىل ①

ھازىرقى زامان: يېزىۋاتىدۇ، تۇرىدۇ، يازماقتا

كېلىدىغان زامان —

ئېنىق كېلىدىغان زامان: يازىدۇ

گۇمان كېلىدىغان زامان: يازار

مەقسەت كېلىدىغان زامان: يازماقچى

شەرتلىك كېلىدىغان زامان: يازاتتى

ئۆتكەن زامان —

* ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىداش شەكىللەردىن بىرىلا ھىساپقا ئېلىندى.

ئېنىق ئۆتكەن زامان: يازدى
ئۇزاق ئۆتكەن زامان: يازاتتى، يازىدىكەن، يازغان ئىكەن

② ئىككىنچى تەھلىل

ھازىرقى زامان خەۋەر رايى: يېزىۋاتىدۇ، يازماقتا
ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى —

ئېنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى: يازدى
ئۆتكەن زامان ھىكايە خەۋەر رايى: يېزىپتىكەن
ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى: يازاتتى
ئۆتكەن زامان شۈپەيت خەۋەر رايى: يېزىۋاتاتتى
ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى: يازغان ئىدى، يازغان ئىكەن،
يېزىپتىمىش

ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر رايى: يېزىۋىدى
كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى —

ئېنىق كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى: يازىدۇ
ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى: يازار
كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر رايى: يازماقچى، يازماقچى
ئىدى، يازماقچى ئىكەن

③ ئۈچىنچى تەھلىل

ئۆتكەن زامان: يازدى
پۈتكەن ئۆتكەن زامان: يازغان
ئۇزاق ئۆتكەن زامان: يازغان ئىدى (يازغان ئىكەن، يازغانمىش، يازغاندۇر)
بايان (سۈبېكتىپ) ئۆتكەن زامان: يېزىپتۇ، (يېزىپتىمىش، يېزىپتىكەن)
يېقىن ئۆتكەن زامان: يېزىۋىدى
تەكرار ئۇزاق ئۆتكەن زامان: يازاتتى
ئۆتكەن ھازىرقى زامان: يېزىۋاتاتتى، يېزىۋاتقان ئىدى
تەكرار ئۆتكەن زامان: يازىدىغان
ھازىرقى زامان — كېلەر زامان: يازىدۇ، يازماقچى، يازماقچى ئىدى.

④ تۆتىنچى تەھلىل

ئېنىق ئۆتكەن زامان: يازدى
نەتىجە ئۆتكەن زامان: يازغان
بايان ئۆتكەن زامان: يېزىپتۇ
شۈپەيت ھازىرقى زامان: يېزىۋاتىدۇ

سوزۇلما ھازىرقى زامان: يازماقتا
ئېنىق كېلەر زامان: يازىدۇ
تايىنىسىز كېلەر زامان: يازار
مەقسەت كېلەر زامان: يازماقچى

بەشىنچى تەھلىل ⑤

ھازىرقى زامان —

ھازىرقى زامان داۋام پېيلى: يېزىۋاتىدۇ
ھازىرقى كەلگۈسى زامان پېيلى: يازىدۇ

ئۆتكەن زامان —

ئېنىق ئۆتكەن زامان پېيلى: يازدى
ئۇزاق ئۆتكەن زامان پېيلى: يازغان، يازغان ئىدى
يېقىن ئۆتكەن زامان پېيلى: يېزىۋىدى
ئۆتكەن زامان ھىكايە پېيلى: يېزىپتۇ
ئۆتكەن زامان تەكرار پېيلى: يازاتتى
ئۆتكەن زامان شۇ پەيت پېيلى: يېزىۋاتاتتى، يېزىۋاتقان ئىدى
كەلگۈسى زامان —

بىرىنچى كەلگۈسى زامان پېيلى: يازار
ئىككىنچى كەلگۈسى زامان پېيلى: يازىدۇ

ئالتىنچى تەھلىل ⑥

غەيرى ئۆتكەن زامان —

ھازىرقى كەلگۈسى زامان: يازىدۇ
تايىنىسىز كەلگۈسى زامان: يازار

ئۆتكەن زامان —

ئېنىق ئۆتكەن زامان: يازدى
بۇرۇن ئۆتكەن زامان: يازغان
تەكرار ئۆتكەن زامان: يازاتتى
ئاڭلاتما ئۆتكەن زامان: يېزىپتۇ

كورۇپ تۇرۇپتىمىزكى، بۇ تەھلىللەرنىڭ ئەڭ تولۇق بولغىنىمۇ يۇقۇرىدىكى
35 خىل شەكىلنىڭ ئاران 17 خىلىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالالىغان. بەزىلىرى پەقەت
8 خىل ياكى 6 - 7 خىل بىلەنلا چەكلەنگەن.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، زامان كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن مۇشۇ بىر قىسىم پېيىل
شەكىللىرىنىڭ تەھلىللىنىدىمۇ تىل ئەمىلىيىتىگە ياكى مەسىلىنىڭ ماھىيىتىگە ئۇي

غۇن بولمىغان جايلار كۆپ. مەسىلەن، «يازىدۇ» شەكلى بەزى كىتاپلاردا «كېلەر زامان» دەپ تەھلىل قىلىنغان، لېكىن ئەمىلىيەتتە بۇ شەكىل كېلەر زامانغا تەئەللىق ھەركەتلەرنى بىلدۈرۈش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى زامانغا تەئەللىق بولغان دائىملىق ئادەت ياكى خۇسۇسىيەت خاراكتېرلىق ھەركەتلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ئۇ ھازىر مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. ئۇ خەتنى ناھايىتى چىرايلىق يازىدۇ). پېلىنىڭ «يېزىپتۇ» شەكلى بىرمۇنچە كىتاپلاردا «ھىكايە ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىنغان. ئېھتىمال، بۇ يەردە چۈچەكلەردىكى ئۆتكەن زامانغا تەئەللىق ھەركەتلەرنىڭ تولراق مۇشۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىشى نەزەردە تۇتۇلغان بولسا كېرەك. لېكىن بۇ ھال بۇ پېل شەكلىنىڭ «ھىكايە ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىنىشىغا ئاساس بولالمايدۇ. چۈنكى، بۇ شەكىل چۈچەكلەردىلا ئەمەس، بەلكى «ئەخمەت ماقالا يېزىپتۇ»، «سائەت توشۇپتۇ»، «قازان قايناپتۇ» شەكىللىرىدە جانلىق تىلدىمۇ ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ چۈچەك ياكى ھىكايە بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چۈچەكلەردە يالغۇز «يېزىپتۇ» شەكىللا ئەمەس، بەلكى «يېزىپتىكەن»، «يازىدىكەن»، «يازغىدەك»، «يازغان ئىكەن» شەكىللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. «يېزىپتۇ» شەكلىنىڭ تەھلىل قىلىنىش پىرىنسىپى بويىچە بۇلارنىمۇ «ھىكايە پالان زامان» دەپ تەھلىل قىلىشقا توغرا كەلمەمدۇ؟ رولى شەكىل، بۇ تەھلىل بۇ پېل شەكلىنىڭ ماھىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس؛ پېلىنىڭ «يازغان ئىدى» شەكلى بەزى كىتاپلاردا «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ، بەزى كىتاپلاردا بولسا «ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى» دەپ تەھلىل قىلىنغان. لېكىن ئەمىلىيەتتە، بۇ شەكىل ئۇزاق ئۆتكەن زامان ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى يېقىن ئۆتكەن زامان ئۇچۇنمۇ قوللىنىۋېرىدۇ (مەسىلەن: ئۇ تېخى يېڭىلا قايتىپ كەلگەن ئىدى، ئەخمەت چاقىرىپ چىقىپ كەتتى. بىر ۋاقىرىغان ئىدىم، ھەممىسى جىملا بولۇپ قالدى) ھەم ھەر قانداق چاغدا ئېنىق مەنا بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ پېل شەكلىنى «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىشمۇ، «ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى» دەپ تەھلىل قىلىشمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ؛ بەزى كىتاپلاردا «يازغان ئىدى» شەكلى «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ «يېزىۋىدى» شەكلى «يېقىن ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىنغان. ۋاھالەنكى، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئىككى خىل شەكىل مۇتلەق تۈپ ئەھۋال ئاستىدا مەنىداش قوللىنىلىدۇ. (م: خەت يازغان ئىدىم، جاۋاپ بەرمىدى = خەت يېزىۋىدىم، جاۋاپ بەرمىدى. سورىغان ئىدى، ئېيتىپ بەردى = سورىۋېدى ئېيتىپ بەردى). دېمەك، بۇ يەردە مەنىداش ئىككى خىل شەكىل قارىمۇ - قارشى ئىككى خىل ئۆتكەن زامانغا ئايرىۋېتىلگەن؛ بەزى كىتاپلاردا «يازغان ئىدى» شەكلى «ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى» دەپ، «يېزىۋىدى» شەكلى بولسا، «ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى

خەۋەر رايى» دەپ تەھلىل قىلىنغان. دېمەك، بۇ يەردىمۇ مەنىداش ئىككى خىل شەكىل ئىككى خىل ئۆتكەن زامانغا ئايرىۋېتىلگەن. «يېزىۋاتىدۇ» بىلەن «ياز-ماقتا» شەكلى مەنا جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، كېيىنكىسى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. لېكىن بەزى كىتاپلاردا بۇ ئىككى خىل شەكىلنىڭ ئالدىنقىسى «شۇ پەيت ھازىرقى زامان» دەپ كېيىنكىسى «سۇ-زۇلما ھازىرقى زامان» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىۋېتىلگەن؛ بەزى كىتاپلاردا «مەقسەت كېلەر زامانغا تەقەللۇق بولغان» يازماقچىمەن» شەكلى بىلەن مەقسەت ئۆتكەن زامانغا تەقەللۇق بولغان «يازماقچى ئىدىم» شەكلى «مەقسەت كېلەر زامان» دېگەن بىرلا تۈرگە ئايرىپ قويۇلغان ۋەھاكازا.

2. تىلىمىزدا پېلىننىڭ «يازىسكەن» (يازسا ئىكەن) شەكلى ئارقىلىق تىلەك رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن: شۇ يىغىنغا مەنمۇ قاتناشسام ئىكەن. ماڭا مۇندىن كېيىنمۇ مۇشۇنداق ياردەم قىلىپ تۇرسىڭىز ئىكەن): «يازسىدى» (يازسا ئىدى) شەكلى ئارقىلىق ئارزۇ رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن: ساماۋارىم بولسىدى، چايلىرى قايناپ تۇرسىدى. بىر چىنە چايىنى ئىچكىچە، يارىم ئويناپ تۇرسىدى): «يازىمىغىدى» (يازىمىغاي ئىدى) شەكلى ئارقىلىق ئەنسىرەش رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن: ئۇلار يېتىپ كەلگىچە ماشىنا مېڭىپ كەتمىگىدى. سەن شۇ سائەت بىلەن بەك ئېيتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويىمىغىدىڭ): «يازىسچۇ» شەكلى ئارقىلىق ئەپسۇس رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن: تونۇگۇنكى دوكلاتنى مەنمۇ ئاڭلىسامچۇ! يازغاندىن كېيىن تۈزۈكرەك يازىسچۇ!): «يازسا كېرەك»، «يازىدىغان ئوخشايدۇ»، «يازىدىغان چىغى» شەكىللىرى ئارقىلىق ئۆبەكتىپ مولچەر رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن: ئۇلار بۈگۈن كەلسە كېرەك III كېلىدىغان ئوخشايدۇ III كېلىدىغان چىغى) ۋاھاكازا. لېكىن گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا پېلىننىڭ بۇ شەكىللىرى رايى، تۈرى، سۈپىتىدە پېلىننىڭ رايى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ.

3. پېلىننىڭ «سا، سە» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان شەخىسلىك شەكلى تىلىمىزدا توۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. (1) بېقىندى جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، پەرەز قىلىنغان ئىش - ھەركەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ئەخمەت كەلسە، يىغىننى باشلايمىز. توپغا بارساڭ، تويۇپ بار، كىم تىرىشسا، شۇ ئالغا باسىدۇ. سەن نەگە بارساڭ، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن): (2) «مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ، بېقىندى جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، باش جۈملىدىكى ئىشقا قارشى كەلسىمۇ، لېكىن توسقۇن بولالمايدىغان ياكى بولالمىغان ئىش - ھەركەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: سەن كەلمەسەڭمۇ مەجلىسىنى ئېچىۋېرىمىز. شۇنچە توسساممۇ ئۇنىماي كېتىپ قالدى): (3) بېقىندى جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، باش جۈملىدىكى ئىش - ھالەتكە دۇچ كەلگەن ئىش - ھەركەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن:

بىرىكىم دەرىزىنى چەكتى، قارىسام. ئەخمەت ئىكەن. قوغۇن تېرىساق ئوخشىمىدى؛ (4) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، باش جۈملىسىدە سوئال ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن پىكىرنىڭ ئاساسىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: مەن ئۇلارنىڭ ئويىنى بىلىمىسەم، قانداق بارىمەن؟ جانان ناز ئۇيقۇدا يېتىپ نىچۇك تولغانمىس، ئاشىغى كۈتۈپ تۇرسا ئېچىپ يورۇق رۇجەكلەرنى. <ل مۇتەللىپ>)؛ (5) ئاددى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، تەكلىپ، ياكى ئارزۇ تەرىقىسىدە ئېيتىلغان ئىش - ھەر - كەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: خەلقارا ئولچەم بىرلىكلىرى خەلقاراپچە ئاتالسا..... تەنتەربىيە ئاتالغۇلىرى ئومۇمەن رۇسچىدىن ئېلىنغان پېتى قوللىنىلسا <ئا ئابباس>. بۇ مېنىڭ مەيلىمچە بولسا، چىقىمىسام يار قاشىدىن، خەلقى - ئالەم ئالدىدا پەرۋانە بولسام باشىدىن).

لېكىن، گىرامماتىكا كىتاپلىرىمىزنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك پېلىنىڭ بۇ شەكلى «شەرت رايى» دەپلا تەھلىل قىلىنماقتا. روشەنكى، بۇ تەھلىل پەقەت ئۇنىڭ بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ شەرتى سۈپىتىدە پەرەز قىلىنغان ئىش - ھەركەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن چاغدىكى مەنىسىگىلا توغرا كېلىدۇ. قالغانلىرىنى، بولۇپمۇ، (3)، (4)، (5) مەنىدە كەلگەنلىرىنى «شەرت رايى» غا كىرگۈزۈش ناھايىتى تەس.

4. پېلىنىڭ «يازغانلىق»، «يازىدىغانلىق»، «يېزىۋاتقانلىق» شەكىللىرى بىر تەرەپتىن پېلىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن پېلى خەۋەرلىك جۈملىلەرنى ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئاددى جۈملىنىڭ بىر بولۇشى قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: «بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ ئېچىلغانلىقى ياخشى بولدى» دېگەن جۈملىدە، ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى «بۇ قېتىمقى يىغىن ئېچىلىدى» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ «ئەخمەتنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن؟» دېگەن جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى «ئەخمەت كېلىدۇ» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ «ئەخمەتنىڭ كېلىدىغانلىقىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟» دېگەن جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى «ئەخمەت كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بەزىدە پېلىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئورنىدا، سۈپەتداش شەكىللىرىنىڭ ئوزى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: «بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ ئېچىلغىنى ياخشى بولدى»، «ئەخمەتنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن؟»، «ئەخمەتنىڭ كېلىۋاتقىنىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئەھۋاللار پېلىنىڭ بۇ شەكىللىرىنى پېلىنىڭ ھەركەتنامى شەكىللىرى قاتارىدا «ئۆتكەن زامان ھەركەتنامى»، «ھازىرقى زامان - كېلەر زامان ھەركەتنامى»، «ھا -

زىرىقى زامان ھەركەتنامى» دەپ تەھلىل قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

لېكىن پېيىلىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گىرامماتىكا كىتاپلىرىنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك پېيىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى سۈپىتىدە مەخسۇس بايان قىلىنمايدۇ. ئەمىر نەچىپ بىر جايدا ئۇلارنى «ئىككىنچى دەرىجىلىك ھەركەتنامى» دەپ ئاتىغان^⑦، بەلكى پەقەت كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ بىر خىل ۋاسىتىسى سۈپىتىدەلا تىلغا ئېلىنىدۇ^⑧، ۋاھالەنكى، پېيىلىنىڭ بۇ شەكىللىرىنى كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى دەپ ھىساپلاش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچىدىن، پېيىلىنىڭ بۇ شەكىللىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار گەرچە جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى جۈملە ھىساپلاشقا بولمايدۇ. «ئۇ قاسىمىنىڭ بارمايدىغانلىقىنى ئېيتتى» دىگەن جۈملىدىكى «قاسىمىنىڭ بارمايدىغانلىقى» دىگەن قۇرۇلما نە گىرامماتىكىلىق ئىگىگە، نە گىرامماتىكىلىق خەۋەرگە ئىگە بولمىسا، ئۇنى قانداقسىگە «جۈملە» دەپ ھىساپلاشقا بولىسۇن؛ ئىككىنچىدىن، پېيىلىنىڭ بۇ شەكىللىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار كۆچۈرمە جۈملىلەر بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى كۆپ ھاللاردا كۆچەرمە ئەمەس جۈملىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «مېنىڭ ئالدىراۋاتقانلىقىمنى كۆرمىدىڭمۇ؟»، «ئۇنىڭ خەنزۇچىنى ياخشى بىلىدىغانلىقى ماڭىمۇ مەلۇم» دىگەن جۈملىلەردىكى تېپىلغان سىزىلغان قۇرۇلمىلارنىڭ كۆچۈرمە جۈملە بىلەن ھىچقانداق ئالاقىسى يوق.

5. ئىسىم خاراكتېرلىق سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ «ئىكەنلىك» سوزى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار خەۋىرى ئىسىم خاراكتېرلىق سوزلەردىن بولغان جۈملىلەرنى ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئاددى جۈملىنىڭ بىر بولۇڭى قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇنىڭ ياخشى ئوقۇغۇچى ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم» دىگەن جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى «ئۇ ياخشى ئوقۇغۇچى» دىگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ «ئۇلارنىڭ ئوينىنىڭ يىراق ئىكەنلىكىنى مەنمۇ بىلىمەن» دىگەن جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى «ئۇلارنىڭ ئوينى يىراق» دىگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ «ئۇلار»

※ بۇ قۇرۇلما بەزىدە «لىق، لىك» قوشۇمچىسى بىلەن تۈزۈلۈشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: «ئۇلارنىڭ ئوينىنىڭ يىراقلىقىنى مەنمۇ بىلىمەن» دىگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى «لىق، لىك» قوشۇمچىسى سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بولۇپ، ئۇنى سوز ياسىغۇچى «لىق، لىك» قوشۇمچىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

نىڭ توتەيلەن ئىكەنلىكىنى نىمىشقا ماڭا ئېيتىدىكەن؟» دېگەن جەۋابىدە تەۋالدۇر-
غۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتىرلىق سۆز بىرىكمىسى «ئۇلار توتەيلەن» دې-
گەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ئىسىم خا-
راكتىرلىق سۆزلەرنىڭ «ئىكەنلىك» بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلما-
نى ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك شەكلى ھىساپلاشقا بولىدۇ.

بىراق، ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گىرامماتىكا كىتاپلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە بۇ
قۇرۇلما تىلغا ئېلىنمايدۇ. بەزى كىتاپلاردا بۇ قۇرۇلما يۇقۇرىدىكى «يازاغىلىق»،
«يازىدىغانلىق» شەكىللىرىگە ئوخشاش كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە
ئايلىنىدۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ^⑨. ۋاھالەنكى، بۇ خىل قاراشمۇ
خۇددى «يازاغىلىق»، «يازىدىغانلىق» شەكىللىرىنى كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە
جۈملىگە ئايلىنىدۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى ھىساپلىغانلىق بىلەن ئوخشاشلا مۇۋاپىق ئەمەس.
6. ئۇيغۇر تىلىدا سانلار ئىسىمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچى-

لىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئېنىق سانلىق شەخس ئالماشلىرى
رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: «ئەخمەت تۇردى، مەن ئۇچۇرچى-
كەلدۇق»، «قاسىم بىلەن ئىككىڭلار بېرىڭلار»، «ئۇلار بەشى بىرگۇرۇپپا بولسۇن»
دېگەن جۈملىلەردە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن «ئۇچىمىز»، «ئىككىڭلار»، «بەشى» قاتار-
لىقلارمۇ شۇنداق رولدا كەلگەن. لېكىن ھازىرقى گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا ساننىڭ
بۇ شەكلى ئىسىملاشقان سانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. ۋاھالەنكى، بۇ توغرا ئەمەس،
چۈنكى، ئىسىملار مەڭگۈ III، شەخسكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ I. ۋە II. شەخ-
ستىكى تەۋەلىك شەكىللىرىمۇ خەۋەرنىڭ III. شەخستە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ (مەس-
لەن: ئاكام كەلدى. ئاڭىڭىز كەلدى). لېكىن ساننىڭ بۇ شەكىللىرى خۇددى شەخس
ئالماشلىرىغا ئوخشاشلا خەۋەرنىڭ سان ۋە شەخس جەھەتتىن ئۆزى بىلەن بىردەك
بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. (مەسلەن: ئۇچىمىز كەلدۇق، ئىككىڭلار بېرىڭلار، دىمەك،
بۇنىڭدىكى ساننىڭ بۇ شەكىللىرى ئۆزلۈك ئالماش دەپ ئاتىلىدىغان «ھەممىمىز»،
«ھەممىڭلار» قاتارلىقلار بىلەن بىر تىپقا كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

7. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم، سۈپەت ۋە بەزى يېپىل شەكىللىرىنىڭ تەكرارلىنىشى
ئارقىلىق گىرامماتىكىلىق مەنا ئىپادىلەپ كېلىش ئەھۋالى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ.
مەسلەن: «ئىگىز - ئىگىز ئىمارەتلەر»، «پاكار - پاكار ئويلەر» دېگەن بىرىكمىلەر-
دىكى تەكرارلانغان سۈپەتلەر بىلەن «ئىگىز ئىمارەتلەر» «پاكار ئويلەر»، دېگەن
بىرىكمىلەردىكى تەكرارلانغان سۈپەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرق بار: «ئوي - ئوي-
دە»، «تەرەپ - تەرەپتىن»، «دوخۇش - دوخۇشتا» قاتارلىق تەكرارلانغان ئىسىم-
لارنىڭ «ھەر ئويىدە»، «ھەر تەرەپتىن»، «ھەر دوخۇشتا» دېگەن مەنىلەردە كېلىۋات-
قانلىغى ناھايىتى ئېنىق: «ئوقۇپ - ئوقۇپ»، «ساقلاپ - ساقلاپ»، «يېز - يېزىپ» قاتار-

لىق تەكرارلانغان رەۋىشداشلارنىڭ ئۈزى ئىپادىلىگەن ھەر-
كەتنىڭ كۆپ قېتىم تەكرارلانغانلىقى ياكى ئۇزۇنغا
سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ خىل تەكرارلانغان شەكىللەر بىزنىڭ گىرامماتىكا كىتاپلىرىمىزدىن بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىل سۈپىتىدە ئورۇن ئالغىنى يوق.

8. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز تۈركۈملىرى مەسىلىسى تېخى تولۇق ھەل بولغىنى يوق. (1) تىلىمىزدىكى «چىشلەم»، «يۇتۇم»، «سېلىم»، «سەر»، «مىسقال»، «پۇڭ»، «كىلوگىرام»، «توننا»، «لىتىر» قاتارلىق مىقدارنى ئىپادىلەش رولىدا كېلىدىغان سوزلەر خېلى سالماقنى ئىگەللەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل سوزلەر، بولۇپمۇ، ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سوزلەر پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. لېكىن بۇ سوزلەرنى ھازىرقى گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا بولۇنمىغان سوز تۈركۈملىرىنىڭ ھېچقايسىسىغا كىرگۈزۈلگىلى بولمايدۇ. (2) تىلىمىزدا «ۋاراڭ - چۇرۇڭ»، «شار - شۇر»، «غۇر - غۇر»، «ۋال - ۋۇل»، «لوق - لوق» قاتارلىق تەقلىدىي سوزلەر ئىنتايىن كۆپ. بۇ سوزلەرنىڭ بىر قىسمى ئوز ئالدىغا جۈملە بولۇڭى بولۇپ كېلىدۇ، ھەممىسى دىگۈدەك سوز ياساشقا ئاساس بولالايدۇ. شۇنىڭغا قارىماي بۇ سوزلەر ياردەمچى سوزلەر قاتارىغا قويۇلماقتا. (3) «ئېھتىمال»، «ئەلۋەتتە»، «ئەپسۇسكى»، «ئەكسىچە» قاتارلىق گەپنىڭ ئورامىنى بىلدۈرۈش رولىنى ئوينايدىغان سوزلەر بەزى كىتاپلاردا ئايرىم بىر سوز تۈركۈمى ھېساپلىنىپ «مادال سوزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ^⑩. لېكىن بەزى كىتاپلاردا ئايرىم سوز تۈركۈمىگە ئايرىلمايدۇ^⑪. بەزى ئاپتورلار بولسا، ئۇلارنى تېخى ئايرىم بىر سوز تۈركۈمى دەرىجىسىگە كۆتىرىلمىگەن، ئۇلار پەقەت بىر گۇرۇپپا دەپ ھېساپلايدۇ^⑫.

9. تىلىمىزدا بەزى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر تېخى ئايدىڭلاشتۇرۇلغىنى يوق. مەسىلەن، تىلىمىزدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان «ئۇ بارمايمەن دەيدۇ»، «تۇرپاندا ئۇزۇمنى جۈجەم دەيدۇ» دىگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردىكى «بارمايمەن»، «جۈجەم» دىگەن سوزلەر بىلەن «دىمەك» پېلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قايسى خىلدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت؟ «ئۇ بارمايمەن دەپ جاۋاپ بەردى»، «ئۇ تۇر- سۇن دەپ چاقىردى» دىگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردىكى «بارمايمەن دەپ» بىلەن «جاۋاپ بەرمەك» ئوتتۇرىسىدىكى، «تۇرسۇن دەپ» بىلەن «چاقىرماق» ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قايسى خىلدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت؟ «ئۇ كادىر بولدى»، «قاسىم ئازاتلىق ئارمىيە جەڭچىسى بولدى»، «بۇ كىتاپ مېنىڭ بولدى»، «ۋاقتىدا كەلمىگەنلەر مۇسابىقە ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ»، «دۇنيانىڭ كالىلىرى 56 بولدى»، «بالىلار چوڭ بولدى»، «ئۇ ئەتە كېلىدىغان بولدى»، «ئۇ ئۇخلاۋاتقان بول-

لۇپ جىم يېتىۋالدى» دىگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردىكى «كادىر»، «ئازاتلىق ئار-
مىيە جەڭچىسى»، «مېنىڭ»، «مۇسابىقە ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن»، «56»، «چوڭ»،
«ئەتە كېلىدىغان»، «ئۇخلاۋاتقان» قاتارلىق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن
«بولماق» پېيلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت؟
«ئەخمەت ئىسىملىك»، «مۇدەن ماركىلىق»، «ئىشچان قىز سەرلەۋھىلىك» قاتارلىق
بىرىكمىلەردىكى سۆزلەرنىڭ مۇناسىۋىتى قايسى خىلدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت؟

پېيلىنىڭ «پ» بىلەن ئاخىرلاشقان رەۋىشداش شەكلى گىرامماتىكا كىتاپلىرىنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك باشقا رەۋىشداشلار بىلەن بىر قاتارغا قويۇلۇپ، ھا-
مان بېقىندى ئورۇندا كېلىدىغان پېيلى شەكلى دەپ تونۇلىدۇ. لېكىن، پېيلىنىڭ
بۇ خىل رەۋىشداش شەكلى باشقا رەۋىشداشلار بىلەن ئوخشاش بېقىندى ئورۇندا
ئورۇندا كەلگەندىن باشقا، ئۇلاردىن پەرقلىق ھالدا مەنا جەھەتتىن
مۇستەقىل ئورۇندىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ تونۇگۇن كېلىپ،
بۇگۈن كەتتى»، «بىز بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇيمىز»، «ئىچىم
ئېلىشىپ، بېشىم قېيىم تۇرىدۇ» دىگەن جۈملىلەردىكى تېكىگە سىزىلغان قۇرۇلمىلار
مەنا جەھەتتىن مۇستەقىل بولۇپ، ئۇلارنى خەۋەرگە ياكى يەنە بىر جۈملىگە بې-
قىنىپ كەلگەن دىگىلى بولمايدۇ. ئانداق بولسا، بۇخىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت
ۋەتنى نىمە دەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك؟

10. ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا ساقلانغان يەنە بىر
ئېغىر مەسىلە بېقىندا جۈملىلەرنىڭ تەھلىلىدە كورۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بېقىندى
جۈملىلەر بەزى كىتاپلاردا 21 تۈرگە ⑬، بەزى كىتاپلاردا 16 تۈرگە ⑭، بەزى كى-
تاپلاردا 14 تۈرگە ⑮، بەزى كىتاپلاردا بولسا 3 تۈرگە بولۇنگەن؛ «بىز تاپشۇ-
رۇقنى ياخشى ئىشلەپ ئوقۇتقۇچىمىزنى رازى قىلدۇق»، «ئاغرىپ قېلىپ ئۈگىنىشكە
قاتنىشالمىدىم»، «بۇ بالا ياخشى ئوقۇش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرسىنى دىققەت
بىلەن ئاڭلىدى»، «دىخانىچىلىق مەيدانىغا بارماقچى بولۇپ تەييارلىق قىلىۋاتى-
مىز»، «ئۇ دەرسنى ياخشى ئۈگەنگەنلىكتىن، ئوقۇتقۇچىنىڭ سوئالىغا ياخشى جا-
ۋاپ بەردى»، «ئۇ كېچىكىپ قالغان سەۋەپتىن، سىنىپقا كىرەلمىدى» قاتارلىق بىر
ئىگىلىك جۈملىلەردىكى تېكىگە سىزىلغان قۇرۇلمىلار بەزى كىتاپلاردا بېقىندى
جۈملىلە ھىساپلانسا ⑰، بەزى كىتاپلاردا بېقىندى جۈملىلە ھىساپلانمايدۇ ⑱. خەۋىرى
«سا، - سە» شەكلىدە بولۇپ، باش جۈملىدىكى ئالماش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن
بۆلەكلەرنى ئىزاھلاپ كەلگەن بېقىندى جۈملىلەر (مەسىلەن: «كىم تىرىشسا، شۇ
ئالغا بېسىدۇ. كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز» دىگەنگە ئوخشاش) بىر كىتاپتا

ئايىرىم تۇر ھىساپلىنىپ «سوراق بېقىندى جۈملە» دەپ ئاتالسا¹⁹، بىر كىتاپتا باش جۈملىدىكى ئالماشنىڭ رولىغا ئاساسەن «ئىگە بېقىندى جۈملە»، «تولدۇرغۇ-چى بېقىندى جۈملە» دىگەنگە ئوخشاش تۈرلەرگە بولۇۋېتىلىدۇ²⁰، يەنە بىر كىتاپتا بولسا، خەۋىرى مۇرۋولۇگىيىلىك شەكىلدە كەلگەن بېقىندى جۈملە دىگەن بىر چوڭ تۈرگە قوشۇۋېتىلىدۇ²¹. بەزى كىتاپلاردا²² بېقىندى جۈملە توغرىسىدا بېرىلگەن چۈشەنچە شۇنچىلىك مۇجىمەل ۋە زىددىيەتلىككى، بېقىندى جۈملىنىڭ زادى قانداق ئۆلچەم بويىچە ئايرىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: بىرەر نەرسىنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن ئاسان ئۆگىنىۋالغىلى بولىدۇ» دىگەن جۈملەدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما ھالەت دەپ تەھلىل قىلىنسا، «توتەيلەن ئاشۇنداق بىرمەزگىل پاراڭلاشقاندىن كېيىن رەسىملىك ژورناللارنى كورۇشكە باشلىدى» دىگەن جۈملىدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما بېقىندى جۈملە دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ؛ «كونا دەسمايىنى يەپ يېتىۋەرمەڭلار» دىگەن جۈملىدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما ھالەت دەپ تەھلىل قىلىنسا، «قەتئى نىيەتكە كېلىپ، قۇربان بېرىشتىن قورقماي، ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەيلى» دىگەن جۈملىدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما بېقىندى جۈملە دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ، بۇ يەردىكى ئۆلچەم زادى نىمە؟ ھەتتا «سىزنىڭ ئىشىڭىزغا نىسبەتەن ئۇنىڭ ئىشى قىيىنراق»، «بۇنىڭغا بىز گوڭچەنداڭ تۈگۈل ھەر قانداق پارتىيە، گۇرۇھلارمۇ قوشۇلمايدۇ»، «ئىككىنچى ئىنتېرناتىسونا لىدىكى پارتىيىلەرنىڭ لېنىن رەھبەرلىك قىلغان بولۇشىۋېكلار پارتىيىسىدىن باشقا ھەممىسى دىگۈدەك ماركسىزىمغا ئاسىيلىق قىلدى» دىگەن جۈملىلەردىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما بېقىندى جۈملە دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ، لېكىن بۇلارنى نىمىگە ئاساسەن بېقىندى جۈملە دىيىش مۇمكىن؟

بۇ ئەھۋاللار ئۇيغۇر تىلىدىكى بېقىندى جۈملىلەرنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمىدە مەسىلە بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

11. بەزى جۈملە بولەكلىرىنىڭ تەھلىللىرىدىمۇ بىرلىك يوق. مەسىلەن، يو-نۇلۇش كېلىش، ئورۇن - پەيت كېلىش، چىقىش كېلىشتىكى سوز ياكى سوز بىرىك مىسلىرى بەزى كىتاپلاردا بىردەك «ۋاستىلىق تولدۇرغۇچى» ياكى «تولۇقلىغۇچى» دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ.²³ بەزى كىتاپلاردا بولسا، ئۇلارنىڭ «نىمىگە»، «كىمگە»، «نەمەدە»، «كىمىدە»، «نەمدىن»، «كىمدىن» سوئاللىرىغا جاۋاپ بولغانلىرى «ۋاستىلىق تولدۇرغۇچى» ياكى «ئوتۇەسىز تولدۇرغۇچى» ياكى «يانداش تولۇقلىغۇچى» دەپ، «نەگە»، «نەدە»، «نەدىن» سوئاللىرىغا جاۋاپ بولغانلىرى «ھالەت» دەپ²⁴ تەھلىل قىلىنىدۇ.

12. تىلىمىزدىكى «دۇر»، «ئىدى»، «ئىكەن»، «ئىمىش»، «دەك» (دەكمەن) سوزلىرى پېلىنىڭ ھەر خىل بايان رايىغا خاس زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتناشقاندىن تاشقىرى، ئىسىم خاراكتېرلىق سوزلەر بىلەن بىرىكىپ ھەر خىل بايان رايىغا خاس قوشما خەۋەرلەرنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. لېكىن گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا بۇ سوزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى توغرىلىق سېستىمىلىق بايان بېرىلمەيدۇ.

13. ياردەمچى پېلىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى ئۈستىدە ئىختىلاپ زور. بەزى كىتاپلاردا ياردەمچى پېلىلار ئارقىلىق پېلىنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ھاسىل بولىدۇ دەپ ھىساپلىنىدۇ²⁵. بەزى كىتاپلاردا ياردەمچى پېلىلار ئارقىلىق ئاساسىي پېلىغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەر قوشۇلىدىغان قوشما پېلىلار ھاسىل بولىدۇ، دەپ ھىساپلىنىدۇ²⁶. بەزى كىتاپلاردا بولسا، ياردەمچى پېلىلار ئارقىلىق ئاساسىي پېلىغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەر قوشۇلىدىغان «مۇرەككەپ ئاساسلار» ھاسىل بولىدۇ ۋە بۇلار قوشما پېلى (مۇرەككەپ پېلى) دىن پەرقلىنىدۇ دەپ ھىساپلىنىدۇ²⁷.

14. ئىسىملاردىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىۋى ۋە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك تىركەلمىلەر (سوز ئارقا ياردەمچىلىرى) نىڭ گىرامماتىكىلىق رولى توغرىسىدا مۇنازىرە داۋام قىلماقتا. مېنىڭچە، بۇ يەردە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىر قانچە نەزىرىيىۋى مەسىلە بار: 1) سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ پەرقى نېمە؟ تىلدا يېڭى سوز ياسىمايدىغان «سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار» مەۋجۇتمۇ؟ ئەگەر مەۋجۇت بولسا، ئۇلار سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار دىن قايسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ؟ كونكرېت قىلىپ ئېيتساق، بەزى تەتقىقاتچىلار «ئۈرۈمچىدىكى» دىگەن قۇرۇلمىدىكى «دىكى» قوشۇمچىسىنى سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئەمەس، بەلكى سوزنىڭ گىرامماتىكىلىق خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىدىغان سوز يا-سىغۇچى قوشۇمچە دەيدۇ. ئۇنداق بولسا، «ئۈرۈمچىدە» دىگەن قۇرۇلمىدىكى «دە» قوشۇمچىسىمۇ سوزنىڭ گىرامماتىكىلىق خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىدىغان سوز ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ قالامدۇ؟ 2) سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ «بالامدىكى»، «بالامدىكى»، «بالامدىكى» دىگەن ئوخشاش سېستىمىلىق ھالدا سوزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئاساسىغا قوشۇلۇشى مۇمكىنمۇ؟ 3) ئادەتتە، ئالماشلارنىڭ ئومۇمەن سوز ياساشقا ئاساس بولالمايدىغانلىقى ئۇلارنىڭ بىر گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، قازاق سىس سىر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا: «باشقا سوز تۈركۈملىرىگە قارىغاندا، ئالماشلاردا سوز ھاسىل قىلىش پىروتىپى ناھايىتى كۈچسىز» دېيىلىدۇ²⁸. يولداش تۈردى ئەخمەت بىلەن نەسرۇللا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «ئالماشلارنىڭ سوز ياساش رولى يوق دېيەرلىك، ئالماشلارغا پە-

قەت پېيىل ياسىغۇچى «لا، لە» ۋە ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى «لىق، لىك، لۇق، لۈك، چى» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس ئاز ساندىكى سۆزلەرنى ياساش ۋە بەزى ئالماشلارنى ئۆز ئارا قوشۇپ جۈپ ئالماشلارنى ياساش مۇمكىن» دەپ يازىدۇ²⁹. لېكىن نىمە ئۈچۈن «دىكى/تىكى»، «دەك/تەك»، «قىچە/غىچە/كىچە»، «چە (چىلىك)» قوشۇمچىلىرى ئىسىم رولىدىكى ئالماشلارغا خۇددى كېلىش قوشۇمچىلىرىدەكلا سېستىمىلىق قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ؟ (مەسىلەن: بىزدىكى، بىزدەك، بىزگىچە، بىزچىلىك، سەندىكى، سەندەك، سەنگىچە، سەنچىلىك...) بەزى مەشھۇر ئادەملەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئادەتتە ئادەم ئىسىملىرىدە مۇسۇس ياساشقا ئاساس بولالمايدۇ ھەم ئادەم ئىسىملىرى ئاساسىدا يېڭى سۆز ياساشنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس. لېكىن نىمە ئۈچۈن يۇقۇرىدىكى قوشۇمچىلار ئادەم ئىسىملىرىغىمۇ خۇددى كېلىش قوشۇمچىلىرىدەكلا قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن: قاسىمدىكى، قاسىمدەك، قاسىمغىچە، قاسىمچىلىك، تۇرسۇندىكى تۇرسۇندەك...)؟ (4 گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ياردەمچى سۆزلەر ئارقىلىقمۇ ياسىلىدىغانلىقى گىرامماتىكا نەزىرىيىسىدە ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىدۇ، يولداش تۇردى ئەخمەت بىلەن نەسرۇللامۇ ئۆزلىرىنىڭ كىتاپلىرىدا ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر مۇنچە گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ياردەمچى سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ³⁰. بۇ نۇقتا ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ياڭۇز نەزىرىيە جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكا تەھلىلىگىمۇ تەدبىق قىلىنغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان پېيىلنىڭ زامان شەكىللىرىدىن بىر مۇنچىسى ياردەمچى سۆزلەردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ياسالغان (مەسىلەن: يازغان ئىدىم.... يازغان ئىكەن، يازار ئىدىم دېگەنگە ئوخشاش) ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېيىللارنىڭمۇ گىرامماتىكىلىق شەكىل ياساش رولىنى ئوينايدىغانلىقى كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنماقتا، شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىل ياساش رولى نىمە ئۈچۈن ئېتىراپ قىلىنمايدۇ؟ پېيىلنىڭ ئوخشاش خاراكتېردىكى «يازىم» شەكلى بىلەن «يازغان ئىدىم» شەكلى بىرىنىڭ قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغىنى، بىرىنىڭ ياردەمچى سۆز ئارقىلىق ياسالغىنىغا قارىماي پېيىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن يەردە، نىمە ئۈچۈن ئىسىمنىڭ ئوخشاش خاراكتېردىكى «ئۇرۇمچىدىن» (قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغان) شەكلى بىلەن «ئۇرۇمچى ئارقىلىق» (ياردەمچى سۆز ئارقىلىق ياسالغان) شەكلى كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ؟

15. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا قوشما سۆزلەر بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ پەرقى مەسىلىسىمۇ تولۇق ھەل بولغان مەسىلە ئەمەس. مەسىلەن، ئىسىم خاراكتېر -

لىق سوزلەرنىڭ «بولماق»، «قىلماق» پېمىللىرى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلارنى قارا - قويۇق بىرسوز ھىساپلاش گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا بىردەستۇر بولۇپ كەلمەكتە. ۋاھالەنكى، بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى (مەسىلەن: ھەل بولماق، ھەل قىلماق، پەيدا بولماق، پەيدا قىلماق دىگەنلەرنى) بىرسوز ھىساپلاشقا بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسمىنى (مەسىلەن: ئادەم بولماق، ئادەم قىلماق، 100 بولماق، 100 قىلماق، چىرايلىق بولماق، چىرايلىق قىلماق قاتارلىقلارنى) بىرسوز ھىساپلاش ناھايىتى تەس. چۈنكى، بۇ قۇرۇلمىلار ئۆزلىرىنىڭ بىرىكىش جەھەتتىكى ئەركىنلىكى بىلەن قوشما سوزلەردىن پەرقلىنىدۇ؛ يەنە مەسىلەن، گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا سىزىقچە ئارقىلىق يېرىم قوشۇپ يېزىلىدىغان قۇرۇلمىلار بىردەك جۇپ سۆز ھىساپلىنىپ كەلمەكتە. بۇ قۇرۇلمىلارنىڭ بىر قىسمى، ئەلۋەتتە، جۇپ سۆز ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭكى سوزنىڭ يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان ئۈچىنچى بىرلېكىسكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: دەپتەر - قەلەم، ئىسسىق - سوغاق، كېچە - كۈندۈز، قىش - ياز دىگەنگە ئوخشاش)، لېكىن بۇخىل قۇرۇلمىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى جۇپ سوز (بىرسوز) ھىساپلاش ناھايىتى تەس. چۈنكى، ئۇلارنىڭكى سوزنىڭ قوشۇلما مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ۋە بىرىكىش جەھەتتىكى ئەركىنلىكى بىلەن يۇقۇرقىلاردىن پەرقلىنىدۇ. (مەسىلەن: تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق، ئىشچى - دىخان، لەنجۇ - شىنجاڭ (تومۇر يولى)، جۇڭگو - سوۋېت (چېگىرىسى).....).

16. ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتتا، جۈملىدىن، گىرامماتىكا كىتاپلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئاساسىي كەمچىلىكلەرنىڭ يەنە بىرى پەقەت تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق سېستېمىسىنى بايان قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، شۇسېستېمىنى تەشكىل قىلغۇچى بىرلىكلەرنىڭ يەنى كونكرېت گىرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى بايان قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكىدە كورۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا ھازىرغىچە بارلىققا كەلگەن گىرامماتىكا كىتاپلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كونكرېت گىرامماتىكىلىق قائىدىلەرنىڭ قوللىنىلىشىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ بەرگەن بىرەرسىنى كۆرسىتىش ناھايىتى تەس، مەلۇم كونكرېت قائىدىنىڭ قانداق قوللىنىلىدىغانلىقىغا بېغىشلانغان ماقالىلارمۇ يوقنىڭ قاتارىدا، بۇھالنى ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر نۇقتىسى ھىساپلىماي مۇمكىن ئەمەس. گىرامماتىكىنى تەتقىق قىلىش، گىرامماتىكا توغرىسىدا كىتاپ يېزىش ياكى گىرامماتىكىدىن دەرس ئۆتۈشتىكى ئەڭ مۇھىم بىر ۋەزىپە كىشىلەرنى تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق بايلىقىدىن ئەتراپلىق خەۋەردار قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ بايلىقتىن ئاڭلىق پايدىلىنىشىغا ياردەم بېرىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. روشەنكى، كونكرېت گىرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنىڭ قانداق

قوللىنىلىشىنى تەپسىلىي بايان قىلىش ئارقىلىق، تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق بايلىغىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلمىگەن گىرامماتىكا كىتاپى ياكى دەرسلىكلەرنىڭ بۇ ۋەزىپىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. يەنە بىر تەرەپتىن، تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق سېستىمىسىنىمۇ شۇ سېستىمىنى تەشكىل قىلغۇچى بىرلىكلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىشى پۇختا تەتقىق قىلىنغان ئاساستىلا، ئاندىن ھەقىقىي يوسۇندا ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق سېستىمىسىغا ئائىت بىر مۇنچە مەسىلىلەر. نىڭ ياخشى ھەل بولماي كېتىۋاتقانلىغىمۇ ئاساسەن كونكرېت بىرلىكلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىشى ئېنىقلاپ چىقىلمىغانلىغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، بىز 1-مەسىلىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن 35 خىل پېىل شەكلىنىڭ قانداق قوللىنىلىشى تەپسىلىي ئېنىقلاپ چىقىلغان بولسا، پېىلنىڭ بايان رايىغا تەۋە بولغان گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ قانداق بىر سېستىمىنى ھاسىل قىلىدىغانلىغىمۇ ئاسانلا ئېنىقلاپ چىقىلغان بولاتتى؛ تىلىمىزدىكى ياردەمچى پېىللارنىڭ قانداق قوللىنىلىشى تەپسىلىي ئېنىقلاپ چىقىلغان بولسا، ئۇلارنىڭ قانداق گىرامماتىكىلىق رولدا كېلىۋاتقانلىغىمۇ ئاسانلا ئېنىقلاپ چىقىلغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن گىرامماتىكا تەتقىقاتىدا كونكرېت گىرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇ ساھەدە تېما ئىنتايىن كۆپ. مەسىلەن، ئىسىمنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، ئىسىمنىڭ ھەرقايسى شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، تەكرارلانغان ئىسىملارنىڭ قوللىنىلىشى، ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرىنىڭ قوللىنىلىشى، سۈپەتنىڭ قوللىنىلىشى، سۈپەتلەرنىڭ ئىسىم رولىدا كېلىشى، تەكرارلانغان سۈپەتلەرنىڭ قوللىنىلىشى، مولچەر سانلارنىڭ قوللىنىلىشى، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن سانلارنىڭ قوللىنىلىشى، «دىن، تىن» قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن سانلارنىڭ قوللىنىلىشى، سانلارنىڭ ئىسىملىشىشى، مىقدار سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى، ھەرقايسى تۈردىكى ئالماشلارنىڭ قوللىنىلىشى، پېىلنىڭ ھەرقايسى شەخسلىك شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، دەرىجە شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، سۈپەت داش، ھەركەتنامى، رەۋىشداشلارنىڭ قوللىنىلىشى، ياردەمچى پېىللارنىڭ قوللىنىلىشى، تەقلىدىي سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى، باغلىغۇچىلارنىڭ قوللىنىلىشى، تىركەلمەلەرنىڭ قوللىنىلىشى، يۈكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى، ئۈندەش سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ھاكازا. بۇ خىل تەتقىقات تىل پاكىتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان پۇختا تەكشۈرۈش ۋە يېتەرلىك ماتېرىيال ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. پەقەت شۇنداق بولغاندىلا، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى تاپالايدۇ.

ئىزاھاتلار:

- ① قازاقىستان سىس سىر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بولۇمى: «ھازىر-قى زامان ئۇيغۇر تىلى (Ⅲ قىسىم) ئالمۇتا 1966 - يىل.
- ② نەسىرۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1980-يىل.
- تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلى» (2 - كىتاپ) شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتوتى نەشرى، 1981 - يىل.
- ③ ئەمىرنەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» موسكۋا، 1960 - يىل رۇسچە نەشرى.
- ④ ئە. تېنىشېپ: «تۈركى تىللار تەتقىقاتى مۇقەددىمىسى» جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر نەشرىياتى، 1981 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
- ⑤ ئىمساخان جەلىلوۋا: «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (I قىسىم) تاشكەنت، 1951-يىل.
- ⑥ جۇمىزنىڭ: «ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا ئومۇمى بايان»، «جۇڭگو تىل - يېزىقى» ژورنىلى، 1964 - يىل، 2- سان.
- ⑦ ئەمىرنەجىپنىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ⑧ ① ۋە ② ئىزاھاتتىكى كىتاپلارغا قارالسۇن.
- ⑨ ① ئىزاھاتتىكى كىتاپقا قارالسۇن.
- ⑩ ① ئىزاھاتتىكى كىتاپقا قارالسۇن.
- ⑪ ② ئىزاھاتتىكى نەسىرۇللانىڭ كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ⑫ ② ئىزاھاتتىكى تۇردى ئەخمەتنىڭ كىتاۋىغا قارالسۇن
- ⑬ تۇردى ئەخمەتنىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ⑭ ئابدۇكېرىم باقى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 3 - قىسىم. قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتوتى كونسىپىكتى.
- ⑮ ① ئىزاھاتتىكى كىتاپقا قارالسۇن.
- ⑯ نەسىرۇللانىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ⑰ نەسىرۇللا، تۇردى ئەخمەت، ئابدۇكېرىم باقىلارنىڭ يۇقۇرقى كىتاپلىرىغا قارالسۇن.
- ⑱ ① ئىزاھاتتىكى كىتاپقا قارالسۇن.
- ⑲ تۇردى ئەخمەتنىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ⑳ ① ئىزاھاتتىكى كىتاپقا ۋە ئابدۇكېرىم باقىنىڭ يۇقۇرىدىكى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ㉑ نەسىرۇللانىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ㉒ تۇردى ئەخمەتنىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ㉓ تۇردى ئەخمەت بىلەن نەسىرۇللانىڭ يۇقۇرقى كىتاپلىرىغا قارالسۇن.
- ㉔ ① ئىزاھاتتىكى كىتاپقا ۋە ئابدۇكېرىم باقىنىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ㉕ تۇردى ئەخمەت بىلەن نەسىرۇللانىڭ يۇقۇرقى كىتاپلىرىغا قارالسۇن.
- ㉖ ئابدۇكېرىم باقىنىڭ يۇقۇرقى كىتاۋىغا قارالسۇن.
- ㉗ ① ئىزاھاتتىكى كىتاپقا قارالسۇن.
- ㉘ يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش.
- ㉙ تۇردى ئەخمەت بىلەن نەسىرۇللانىڭ يۇقۇرىدىكى كىتاپلىرىغا قارالسۇن.
- ㉚ يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش.

چاغتاي تىلى توغرىسىدا

قاسم ئارش

ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلى ئورال - ئالتاي تىل سېستىمىسىدىكى تۈركى تىللار تارمىقىغا كىرىدۇ. تۈركى تىللار ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. بىرى، شىمالىي ئالتاي تىلى، بۇ تىل ئۇيغۇر تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئوپ دەريا ۋادىسى - مېنو-سونىسكى ئويمانلىقىدىكى تۈركى قەبىلىلەر - ئۇگۇرلارنىڭ (جۇڭگو تارىخىدىكى دىڭلىنلار بولسا كېرەك) تىلى مانا مۇشۇ تىلغا كىرىدۇ. يەنە بىرى، جەنۇبىي ئالتاي تىلى بولۇپ، بۇ قىپچاق تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قىرغىز، قازاق، (قىسمەن) ئوزبېك ۋە باشقىرىلار تىلى مانا مۇشۇ تىلغا كىرىدۇ.

مەھمۇت قەشقىرى تۈركى تىللارنى ئوغۇز - قىپچاق تىلى ۋە قارلۇق - ئۇيغۇر تىللىرىغا بۆلگەن. موڭغۇل - تۈرك تىللىرى ھون دولىتى بەرپا بولۇشتىن ئىلگىرى بىر بىرىدىن ئاجراشقان. لېكىن، ئوغۇز - قىپچاق، قارلۇق - ئۇيغۇر تىللىرى تو-لۇق ئاجراشقان. بۇ تىل كوك تۈرك دەۋرىدە، بولۇپمۇ ئوغۇزلار سىر دەريا بويى-غا كۆچكەندىن كېيىن ئاندىن ئاجرىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ ئالدىدىكى تىل تۈركى خەلقلەر، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ 8 - 9 - ئەسىرگىچە قوللانغان ئەدىبىي يېزىق تىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسەن ئۇرخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا كۆرۈلىدۇ. تىلنىڭ ئاساسىي بولغان گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىمى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ دەۋردىكى تىلنى تۈركى خەلقلەرگە ئور-تاق تىل دېيىشكە بولىمۇ، لېكىن بارا - بارا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلى ئۆستۈنلىكىنى ئىگەللەپ، شۇ دەۋردىكى ھەممە تۈركى خەلقلەرنىڭ ئورتاق يېزىقى ۋە ئورتاق ئەدىبىي تىلىغا ئايلانغان. «قامۇسۇل ئەلەم» دە «قەدىمقى ئۇيغۇرلار مەدىنىيەت تەرەققىياتىدا ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئەدىبىي تىل ئىدى»^① دېيىلگەن. «تۈرك تاتار تارىخى» دا «ئۆي-خۇرلار تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا مەدىنىيەتتە ئەڭ يۈكسەك بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تىلى باشقا تۈركى خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئەدىبىي تىل بولغان»^② دېيىلگەن.

① شەمشىدىن سامىي: «قامۇسۇل ئەلەم» 3 - جىلد 171 - بەت.

② «تۈرك تاتار تارىخى» قازان، 1914 - يىل، 86 - بەت.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇرخۇن — ئۇيغۇر دولىتى قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاھالىسى 3كە بولۇنۇپ غەرىپ-كەككەن. بىر تارمىقى چۇ دەرياسى بويىغا، بىر تارمىقى تۇرپان ئويمانلىقىغا، يەنە بىر تارمىقى گەنسۇ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ بارغان. ئۇلارنىڭ چۇ دەريا-سى بويىغا كۆچۈپ بارغان قىسمى ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى — قارلۇق، ياغمىلار بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىلار دولىتىنى قۇرغان. بۇ دولەتنىڭ دائىرىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغىچە سوزۇلغان.

بۇ ۋاقىتتا ئۇلار بۇددا دىنىدا ئىدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلامنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى يۇكسەك مەدەنىيىتى ئاساسىدا تىپىخىمۇ تېز راۋاجلاندى. «قۇتاتقۇبلىك»، «دىۋان لۇغەت تۈرك» مانا مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلدى. «دىۋان لۇغەت تۈرك» نىڭ تىلىنى مەھمۇت قەشقىرى تۈرك تىلى دىگەن. بۇنىڭ سەۋىيىسى (شېرباكنىڭ كوز قارىشىچە)، ئۇ دەۋرلەردە ھەممە تۈركى قەبىلىلەرگە ئورتاق بولغان تۈرك دىگەن نامنى قوللىنىش ئۇيغۇر دىگەن نامغا قارىغاندا، يەنىمۇ كۆپرەك قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان توپلاشقا پايدىلىق بولغان. ئىككىنچىدىن، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن مۇسۇلمان بولمىغان تۇرپان ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئۆز ئارا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىدە تۇرغان. تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنى بۇددا دىنى بىلەن باغلاپ قاراپ، بۇلار بىلەن ئۆزلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشنى خالىمىغان. ئەنە شۇنداق دىنىي ئېتىقات ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى ئۇلارنى يامان كۆرگەن ۋە چەتكە قاققان. شۇڭا، مەھمۇت قەشقىرى «دىۋان لۇغەت تۈرك» تە ئۇيغۇر سۆزىنى تىلغا ئېلىشتىن تارتىنغان بولسا كېرەك. ئۈچىنچىدىن، تۇرپان ئەتراپىغا جايلاشقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە مەخسۇس ئۇيغۇر نامى بىلەن ئاتالغان بىر قەبىلىمۇ بولغان. مەھمۇت قەشقىرى بەلكىم تۇرپان ئاھالىسىنى ئەنە شۇ قەبىلىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمما، «دىۋان لۇغەت تۈرك» نىڭ تىلىنى تۈركولوگلار، جۈملىدىن رادىلوۋ، مالوۋ، گابايىن ۋە باشقىلار ئۇيغۇر تىلى دەيدۇ. مەھمۇت قەشقىرىمۇ «ئەڭ چىرايلىق توغرا تىل خاقانىيە تىلى» دەيدۇ. خاقانىيە بولسا، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ياشىغان كەڭ رايوننىڭ نامى، مەھمۇت قەشقىرىنىڭ تىلى بويىچە شۇ دەۋردىكى ئەدىبىي تىل ئۆلچىمى — خاقانىيە تىلى ئىدى، فېڭ جياشېڭ ئەپەندىمۇ «دىۋان تىلى — ئۇيغۇر تىلىدۇر» دىگەن. مەھمۇت قەشقىرى «دىۋان لۇغەت تۈرك» تە تۈركى تىللارنىڭ ھەممىسىنىڭ سۆز بايلىقىنى يىغىشقا كىرىشكەن، ئۇنىڭدا فونېتىكا، مورفولوگىيە جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى ئۆلچەم قىلىۋېلىنغان، باشقا تىللار دىالېكتى ياكى شىۋە قىلىپ بېرىلگەن.

تۈركولوگىيىدە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدىن بىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ باسقۇچ كېيىنكى چاغىتاي تىلىغا ئاساس تەييارلاپ بەرگەن.

تۈركىيەلىك كوپرلوزادا مۇھەممەت خۇئات مۇنداق دەيدۇ: «خاقانىيە تىلىدا يېزىلغان ئەدىبى ئەسەرلەر باشقا تۈركى خەلقلەر ئەدىبىياتىدا ئورنەك بولغانلىقى شۇبھىسىز... موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىمىيەتلىرى يېڭىلاشتىن جانلانغان بولۇپ، 12 - ئەسىردىكى خاقانىيە تۈركچىسى (ئۇيغۇرتىلى) 15 - ئەسىر كىلاسسىك چاغىتاي تىلىغا قاراپ بېسىلغان دەسلەپكى قەدەمنىڭ باشلىنىشى. 12 - ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدىبى تىلى (ئۇيغۇرتىلى) ۋە ئۇيغۇر ئېلىمىيەسى غەربىي ئىران ۋە ئىراق ساھەلىرىگىچە تارالغان»^①، «خاقانىيە تىلى» لېكسىكا جەھەتتە چاغىتاي تىلىدىن كۆپ پەرق قىلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭغا ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەرتىپى ئارىلاشمىغان. مەسىلەن، خوجا ئەخمەت يەسەۋىنىڭ «ھىكمەتلىرى» ۋە «ئوغۇزنامە» نى ئالسا، بۇلاردا قەدىمقى ئۇيغۇرتىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەخمەت يۈنەكنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايق» داستانى بولسا، ئۇيغۇر (قەشقەر) تىلىدا يېزىلغان. «چاغىتاي تىلى» ئەرەبچە، پارىسچە تىلىنىڭ كۆپلىگى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. «چاغىتاي» دېگەن بۇ نام چىڭگىزخاننىڭ 2 - ئوغلىنىڭ ئىسمى. چىڭگىزخان ئولۇش ئالدىدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئوز ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەن. ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەريا ئەتراپى چاغىتايغا تەككەن. چاغىتاي خانلىق ئوردىسىنى ئىلى دەريا ۋادىسى ئەتراپىغا قۇرغان. چاغىتاي 1241-، 1942- يىللىرى ئارىلىقىدا ئۆلگەن. كېيىن چاغىتاي خانلىقى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. غەرىپتىكى ماۋرەننەھىر رايونىدا ياشىغۇچى تەدرىجى تۈركلىشىپ كەتكەن موڭغۇللار ئۆزلىرىنى «چاغىتايلار» دەپ ئاتىغان. بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىدىكى موڭغۇللار بولسا، ئۆزلىرىنى «موڭغۇل» دەپ ئاتىغان. 1360 - يىلى تۇغلۇق تومۇرخان تەرىپىدىن يەنە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. 1363 - يىلى تۇغلۇق تومۇر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي (1365 - يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادا تومۇر لەڭ باش كۆتىرىپ چاغىتاي خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

چاغىتاي خانىنىڭ شىنجاڭنى بىۋاسىتە باشقۇرۇپ تۇرغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ، شۇ دەۋردىكى ئەدىبى ئەسەرلەر چاغىتاي نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغان ۋە شۇ ئۇسلۇپ بويىچە يېزىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەسەرلەرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان، ئومۇمەن «چاغىتاي تىلى» شۇ دەۋرنىڭ يېزىق ئەدىبى تىلىنى بىلدۈرىدىغان نام بولۇپ قالغان، لېكىن «چاغىتاي تىلى» دېگەن بۇ نامدىن ھەرگىز بۇ تىل موڭغۇل تىلى دېگەن مەنا كېلىپ چىقمايدۇ. «چاغىتاي تىلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلى دىمەكتۇر. «قامۇسۇل ئەلەم» دە «چاغىتاي خاننىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ «چا-

① كوپرلوزادا مۇھەممەت خۇئات «تۈرك ئەدىبىياتى تارىخى».

«غەيتاي تىلى» دەپ مەشھۇر بولغان» ① دىيىلگەن. دىمەك، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىدا ئەڭ ئالدى بىلەن يېزا - كەنت، شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ، مەدىنى ئولتۇراق ھاياتقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئەدىبى جەھەتتە ھەممە سىنىڭ تىلىدىن گۈزەل ۋە ئۇقۇملۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، چاغىتاي دولىتىنىڭ ئومۇمى دولەت تىلى ۋە ئەدىبى تىلى قىلىپ قوبۇل قىلىنغان. بۇ خۇددى قىپچاق - تۈرك تىلى ئالتۇن ئوردىنىڭ دولەت تىلى ۋە ئەدىبى تىلى بولغاندەك بىر ئىش. ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ خەت - ئالاقە ئىشلىرى شۇ خىلدىكى تۈرك ئەدىبى تىلىدا ئېلىپ بېرىلاتتى، ھەتتا بەزى خەت - ئالاقىلىرى قىپچاق - تۈرك يېزىقىدىمۇ يېزىلاتتى.

موڭغۇللار دەسلەپكى دەۋرلەردە مەدىنىيەتنى ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلغان، يېزىقتىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن ①. ئۇيغۇر زىيالىلىرى موڭغۇللار تەرىپىدىن چاقىرتىلىپ، ئەمىر، كاتىپ، ھىساۋاتچى قاتارلىق خىزمەتلەرگە تەيىنلەنگەن. مۇشۇنداق ۋاسىتىلار ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ھەرقايسى جايلارغا كەڭ تارالغان، 12 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە داۋام قىلغان چاغىتاي تىلى قاراخانىلار كىتابى ۋى تىلى - قەشقەر (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ راۋاجىدۇر. ئۇنىڭ كىلاسسىك شەكلى بولۇپمۇ ناۋايى (1441 - 1501) ئەسىرلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. چاغىتاي تىلى بىرنەچچە ئەسىر داۋامىدا ئىنتايىن چوڭ ئىناۋەتكە ئىگە بولدى. ئۇ پەقەت دولەت تىلى، ئەدىبى تىل، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك دولەتلىرىنىڭ دىپلوماتىيە تىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى رۇسىيىنىڭ ياۋروپاغا جايلاشقان تېررىتورىيىسىدىكى غەيرى ئوغۇز مۇسۇلمان تۈركلىرىنىڭمۇ بىر خىل كىتاپ تىلى بولۇپ تاكى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىشلىتىلىپ كەلدى.

11 - ئەسىرلەردە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەدىنىيەت مەركىزى بولغان قەشقەردە ئۇيغۇر مەدىنىيىتى تەرەققى قىلغانلىقى سەۋىيىدىن، بۇ دەۋردىكى ئەدەبى تىل كېيىنكى دەۋرلەرگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن ۋە ئۇنىڭدا چاغىتاي تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرى ساقلىنىپ قېلىپ، كېيىنكى نۇرغۇن يازغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى بولۇپ قالغان. بۇ ئەنئەنىنى يالغۇز ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىلا داۋاملاشتۇرۇپ قالماي، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان خېلى نۇرغۇن يازغۇچىلار تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە داۋاملاشتۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىمىزكى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى يالغۇز «چاغىتاي تىلى» دەپ ئاتوغرا ئاتالغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭلا ئاساسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى شۇ زاماندىكى يەنە باشقا بەزى خەلقلەرنىڭ ئەدىبى تىلىغىمۇ ئاساس سالغان.

«چاغىتاي تىلى» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان يەنە بىر نەرسە، ئۇ -

① ش، سامىي «قامۇسۇل ئەلەم» 3 - جىلىد، 1876 - بەت

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 136 - جىلىد.

نىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدۇر. قەدىم-قى ئۇيغۇر جانلىق تىلى شۇ دەۋر مەدىنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، كېيىن بۇ تىلنىڭ يېزىلىش ئەنئەنىسى جانلىق تىلنى ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلەلمىگەن. لېكىن «چاغىتاي تىلى» دەسلەپتە جانلىق تىلنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن دېيىشكە بولىدۇ.

چاغىتاي تىلىنىڭ قوللىنىش ۋاقتىغا كەلسەك، بۇ ھەقتە خىلمۇ - خىل مۇلا-ھىزىلەر بولسىمۇ، لېكىن «چاغىتاي تىلى» نىڭ باشلانغۇچ شەكلىنى موڭغۇل ئىستىلا-سىدىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئەدىبى تىلىدىن ئىزلەش كېرەك. موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرى قاراخانىلار دەۋرىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر ئەدىبى تىلى (قەشقەر تىلى) ھوكۇمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكى «دىۋان» ۋە 11 - 13 - ئە-سىرلەردە مەيدانغا كەلگەن بىر قىسىم نادىر ئەسەرلەردىن مەلۇم. ۋېنگرىيىلىك بىر تارىخشۇناسنىڭ مۇلاھىزىسىدە بۇ تىلنىڭ قوللىنىلىش ۋاقتى 12 - 19 - ئەسىر-گىچە دېيىلگەن. «لۇغەت چاغىتاي ۋە تۈركى ئوسمانى» نىڭ ئاپتورى شەيخ سۇ-لايمان بۇخارى بۇ مۇلاھىزىگە قوشۇلىدۇ. بەلكىم بۇ تىل ئۇ ۋاقتىدا تېخى «چاغىتاي تىلى» دەپ ئاتالمىغان بولسىمۇ، ئەرەپ، پارىس تىللىرى شۇ چاغدىن باشلاپ ك-رىشكە باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. سەۋىۋى، 12 - ئەسىردىن كېيىن ئوتتۇرا ئاس-يادا ئىسلام مەدىنىيىتى ئۈستۈنلۈك قىلىشقا باشلىغان. شۇڭا، مەسىلەن، بىز يۇقۇ-رىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئەخمەت يۈنەكىنىڭ «ئەتە بەتۇل ھەقايىق» ناملىق ئە-سىرىدە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرى تولۇق ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئەرەپ، پارىس سۆزلىرىمۇ خېلى بار. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ تىلى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تىلىدىن پەرق قىلىدۇ.

يۇقۇرىدا مەن «چاغىتاي تىلى» ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئۆزەمنىڭ دەس-لەپكى مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوتتۇم. ھورمەتلىك كىتاپخانىلارنىڭ بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزلىنىش ئېلىپ بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

كىتاپنى سۆيۈڭ

△ بىر ياخشى كىتاپ ئوقۇساڭ، نۇرغۇنلىغان ئالىم ئاپ كىشىلەر بىلەن سوھبەتلىشكەندەك بولىسەن. — گېتېي

△ كىتاپنى شۇنچە كۆپ ئوقۇپ، پىكىر يۈرگۈزمىسەڭ، بىلىۋالغىنىڭنا- ھايىتى كۆپتەك سېزىلىدۇ؛ ئەندى كىتاپ ئوقۇپ، شۇنچە كۆپ پىكىر يۈرگۈز- سەڭ، بىلىۋالغىنىڭ ناھايىتى ئاز بولۇپ قالغانلىقىنى ئېنىق سىزىۋالسىەن.

— ۋولتېر

«بىلەن»، ھەققىدە دەسلەپكى ئىزلىنىش

ئوسمان مۇھەممەت

«بىلەن» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئاكتىپ رول ئوينىماقتا. ھازىر ئىسىملارنىڭ ئانالىتىك كېلىش مۇناسىۋەتلىرى، جۈملە بولەكلىرىنى تۈرلەرگە ئايرىش، رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى پەرقلىرىنى ئۆزگەرتىش قاتارلىق مەسىلىلەر «بىلەن» گە چېتىلماقتا ھەمدە بۇ ھەقتە ئوخشاشمىغان مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. بۇ ماقالىدا مۇشۇ ھەقتە بولۇۋاتقان تالاش - تارتىشلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ياردىمى بولۇر دىگەن مەقسەتتە، ئاساسەن «بىلەن» نىڭ جۈملە ئىچىدىكى مەنىلىرى ۋە رولى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزلىنىشلەر ئوتتۇرىغا قويۇلماقچى.

I «بىلەن» نىڭ فونېتىكىلىق تەرەققىياتى

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدا «بىلەن» ئاساسەن «بىرلە (بىرلا، بىرلا)، «بىلە (بلا، بىلا)» شەكىللىرىدە قوللىنىلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «بىرلا» شەكلىدە ئايرىم سۆز ئورنىدا لۇغەتكە ئېلىنىپ، «بىرلە، بىللە، بىلەن» دەپ ئىزاھلانغان ھەمدە «بەزىدە سۆزنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ر» ھەرىپى تاشلىنىپ، «بلا، دىيىلىدۇ»^① دەپ كۆرسىتىلگەن. قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە خاس باشقا ئەسەرلەردىمۇ ئاساسەن «بىلەن» نىڭ مۇشۇ ئىككى خىل شەكلى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(1) ئىنىم كۈلتىگىن بىرلە سۆزلەشدىمىز.

(«شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي ژورنىلى» 1982 - يىل 1 - سان 117 - بەت).

(2) ئارۇن بولدى ئۇدۇن جەفاجەۋر بىلە

(«ئەتەبەتۇلھە قايتىق» 52 - بەت).

(3) اَلْ مَنِكْ بَرَلَا بَتِكْ اِقَشْدِي.

(«تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم 251 - بەت).

(4) قِشْ يايْ بِلانْقَشْتِي

قَنِكْرُ كُوزُنْ بَقِشْتِي ②

تَشْقَلِي يَمَسْتِي

اَتْغَالَمْت اَغْرَشُور «كوزن»

(«تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم 230 بەت).

يۇقۇرقىلارغا ئاساسلانغاندا «بىرلە، بىرلەرنى» بىلەن «بىلەن» نىڭ قەدىمقى شەكىللىرى دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «بىرلە» شەكلى ھازىرقى زامان ئەدىبىي ئەسەرلىرىدىكى شېئىر - نەزمىلەردە ھىلىمۇ ئەينەن قوللىنىلماقتا. مەسىلەن:

(5) شەرەبىم شۇ مېنىڭ: ئەلدە تۇغۇلدۇم تاڭ ئېتىش بىرلە،
چومۇلدۇم شات - خوراملىققا ھاياتقا كوز ئېچىش بىرلە.

(«تارىم» 1982 - يىل 10 - سان. نۇردۇن ئىبراھىم).

«بىلە» بولسا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ھازىرقى رەۋىش تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان «بىللە» سوزىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە مەنبە بولۇپ بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «بىرلە، بىلە» لەردىن باشقا «ئىلە»، «بىرلەن» ۋە «بى (ب)» ③ (سوزنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىدۇ) قاتارلىقلارمۇ «بىلەن» نىڭ بىر خىل ۋارىيانتى سۈپىتىدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئومۇمى «بىرلە»، «بىلە» لەرگە قارىغاندا ئۇنچىۋالا ئۇزۇن بولمىغان، قوللىنىش دائىرىسىمۇ ئانچە كەڭ بولمىغان. مەسىلەن:

(6) يەنە گۈللەردە بولسا رەڭ ئىلە روي،
نەزاكەتتە قىزىلگۈل تۇرغە خۇشبۇي.

(«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» 46 - بەت)

(7) ساڭا ئەيدى: دۇئا بىرلەن سالام ئول،
دۇئا بىرلە دىدى نەچچە كالام ئول.

(«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» 158 - بەت).

(8) ئىشەندى پەرھادجان ۋە دىل بىلەن.
دوستلاشتى بۇلار ساپ ئەقىل بىلەن

(«بۇلاق» 1981 - يىل، 1 - سان، 318 - بەت، نىم شېھىت).

يۇقۇرقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇرتىلى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە «بىرلە»، «بىلە»، «ئىلە»، «بىرلەن» قاتارلىقلار «بىلەن» دەپ ئىسسىدە تەڭ قوللىنىلىشى بىلەن بىللە، ھازىرقى «بىلەن» ەۋ تەدرىجى شەكىللىنىشكە باشلىغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى دەۋرىگە كەلگەندە «بىلە»، «ئىلە»، «بىرلەن» قاتارلىقلار ئەمەلىي ئىستىمالدىن قېلىپ، «بىرلە»، «بىلەن» شەكىللىرىلا قوللىنىلماقتا. بۇلار ئىچىدىكى «بىرلە» بولسا، قوللىنىلىش دائىرىسى جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچراپ، ئاساسەن شېئىر - نەزمىلەردە تىركەل مە (ئارقا ياردەمچى) رولىدىلا قوللىنىلىپ، ئىستىمالدىن قېلىش ھالىتىدە تۇرماقتا. «بىلەن» نىڭ ئىستىمال دائىرىسى بارغانسېرى كېڭەيمەكتە.

II «بىلەن» نىڭ بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى بولۇپ كېلىشى

قەدىمقى زامان ئۇيغۇرتىلى دەۋرىدە «بىرلە»، «بىلە» لەر ئاساسەن تىركەلمە رولىدىلا قوللىنىلغان، باغلىغۇچى بولۇپ كېلىشى يوق دىيەرلىك بولغان. ئۇ دەۋرلەردە ھازىرقىدەك ئۇزۇن، مۇرەككەپ جۈملىلەرتېخى ئومۇميۈزلۈك شەكىللەنمىگەن بولۇپ، ئوي - پىكىر ئاددى، قىسقا جۈملىلەر ئارقىلىقلا ئىپادىلەنگەن. يېقىنقى زامان ئۇيغۇرتىلى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە «بىلەن» نىڭ باغلىغۇچىلىق رولى كۆرۈنەرلىك شەكىللىنىشكە باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپىنچە ئىككى سۆز ئوتتۇرىسىدىلا باغلىغۇچىلىق ۋەزىپە ئۆتىگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى دەۋرىگە كەلگەندە «بىلەن» نىڭ بۇخىل رولى زور دەرىجىدە كۈچەيگەن. ئېنىقلاش، ئېنىقلىنىش ۋە يانداش مۇناسىۋەت لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرمۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئوتتۇرىسىدا باغلىغۇچىلىق رول ئويناش ئىقتىدارىغىمۇ ئىگە بولغان. مەسىلەن:

(9) تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى بىلەن تەپەككۇر شەكىللىرى ئايرىلماس ھال دازىچ باغلانغان.

(«لوگىكا»).

(10) تېپىلىقنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى بىلەن تېپىلىقنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئىككى

ئىش.

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»).

«بىلەن» باغلاپ كەلگەن بۇخىل بولەكلىرىنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىك گىنى تەكشۈرسەك، «بىلەن» نىڭ ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەر بىرلىكى ئوتتۇرىسىدا ۋەزىپە ئۆتەپ، خۇددى ماتېماتىكىدىكى تەڭلىك بەلگىسىگە ئوخشاش رول ئوينايدىغانلىغىنى، يەنى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەرنىڭ مەنا بىرلىكىنى، گىرامماتىكىلىق تەڭلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغانلىغىنى كۆرىمىز.

«بىلەن» نىڭ ئالدى - كەينىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈش جەھەتتە بىر بىرىنى شەرت قىلغان، بىر بىرىگە ماسلاشقان، بىر پۈتۈن بىرلىكتە تۇرۇۋاتقان بولىدۇ. ئادەتتە «بىلەن» نىڭ ئالدى - كەينىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئوزۇن ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئاساسەن «بىلەن» نىڭ ئالدىدىكى سۆز ئىسمىدىن تۈزۈلگەن بولسا، كەينىدىكى سۆز مۇ ئىسمىدىن، ئالدىدىكى سۆز سۈپەتداشتىن تۈزۈلگەن بولسا، كەينىدىكى سۆز مۇ سۈپەتداشتىن، ئالدىدىكى سۆز ھەركەتنامىدىن تۈزۈلگەن بولسا، كەينىدىكى سۆز مۇ ھەركەتنامىدىن، ئالدىدىكى سۆز ئېنىقلاش، ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى بىرلىكىدىن تۈزۈلگەن بولسا، كەينىدىكى بىرلىكىمۇ ئېنىقلاش، ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى بىرلىكىمە قاتارلىقلاردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. ئىككى سۆز شەخس، سان قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۆلچىمىنى جەھەتلەردىنمۇ قىسمەن ماسلىشىدۇ، شۇنداقلا بىر ئاددى جۈملە ئىچىدىكى بىر خىل مۇرەككەپ بولەكنى، يەنى مۇرەككەپ ئىگە، مۇرەككەپ ئېنىقلىغۇچى، مۇرەككەپ تولدۇرغۇچى، مۇرەككەپ ھالەت قاتارلىقلارنى تەشكىل قىلىدۇ.

«بىلەن» بىرلىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا رول ئوينايدىغان بولغاچقا، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددى جۈملىلەرنى باغلاش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس. «ۋە»، «ھەم»، «ھەمدە» قاتارلىق بىرلىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار بولسا قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىمۇ باغلاش ئىقتىدارىغا ئىگە. «بىلەن» پەقەت بىر ئاددى جۈملە ئىچىدىكى مەلۇم بىر خىل مۇرەككەپ بولەكنىلا ئوزۇن ئالماشتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە.

«بىلەن» جۈملىدە ئوخشاش ۋەزىپىدە كەلگەن ئىككى ياكى ئۈچىدىن ئارتۇق ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەرنى بىرلىكتۈرۈپ باغلاپ كېلىدىغان بولغاچقا، ئەسلىدە «بىلەن» نىڭ ئالدى - كەينىدىكى ھەر ئىككى سۆزگە بىر خىل كېلىش قوشۇمچىسى ئۆلچىمىنى تېگىشلىك بولسىمۇ (بۇرۇنقى ئالتە كېلىش كوزدە تۇتۇلىدۇ)، ئەمما «بىلەن» كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن سۆزلەرگە بىرلىكتە كېلىپ كېلەلمەيدىغان بولغاچقا، بۇ قوشۇمچىلار پەقەت «بىلەن» نىڭ كەينىدىكى سۆزگە (سۆز بىرلىكىسىدىن تۈزۈلگەن بولسا، بۇ قوشۇمچە ئاخىرقى بىر سۆزگە) ئۆلچىمىنى ئىپادە قىلىنىدۇ ۋە بۇ قوشۇمچىلار قالايمىقان ئەمەس، تەرتىپلىك، مەلۇم قائىدە بويىچە ئۆلىنىدۇ. قانداق ئەھۋالدا قايسى كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئۆلىنىشىدىن ئالدىنقى ئاساسەن شۇ بىرلىكىنىڭ جۈملە ئىچىدە قانداق بولەك بولۇپ كېلىشى بەلگىلەيدۇ. بۇ ھال «بىلەن» باغلاپ كەلگەن بولەك جۈملىدە ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ھالەت بولۇپ كەلگەندە بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر بۇ خىل بولەكلەردىكى بىرلىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن «بىلەن» نى تەكلىپ بەلگىسى ئارقىلىق، «بىلەن» نىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىسىم ياكى ئىسىم

خاراكتىرلىق سۆزلەرنى «ئىسىم» ئارقىلىق ئىپادىلەپ، فورمۇلا شەكلىگە كەلتۈر-
سەك، مۇنداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

«بىلەن» باغلاپ كەلگەن بولەك جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەندە، «ئىسىم =
ئىسىم» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. يەنى بولەك ئاخىرىدىكى سۆزگە كېلىش قوشۇمچىسى
ئۇلانمايدۇ (يۇقۇرقى مىساللارغا قاراڭ). بۇخىل بولەك ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتىرلىق
سۆزلەردىنلا تۈزۈلگەن بولغاچقا، خەۋەر بولۇپ كېلىشى ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ.
ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە «ئىسىم = ئىسىم + نىڭ» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

يەنى بولەك ئاخىرىغا «نىڭ» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
(11) «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تارىخىي كۆرگەزمىسى» بىلەن
«شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ ئورپ - ئادەتلىرى كۆرگەزمىسى» نىڭ ۋاقىتلىق ئېچىلماي-
دىغانلىقى توغرىسىدا ئېلان.

(«شىنجاڭ گېزىتى».)

(12) مەملىكىتىمىزدە خىمىيەۋى تالا توقۇلما بۇيۇملىرى بىلەن پاхта
توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى ناھايىتى ناھۇۋاپىق.
(«شىنجاڭ گېزىتى».)

تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە «ئىسىم = ئىسىم + نى» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.
بولەك ئاخىرىغا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى» ئۇلىنىپ ياكى باشقا كېلىش
قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزلەردىن تۈزۈلگەن
بولىدۇ. مەسىلەن:

(13) يەرنى ئائىلىلەرگىچە كۆتۈرە بېرىش بىلەن ئائىلىلەرگىچە بولۇپ
بېرىشنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك.
(«شىنجاڭ گېزىتى».)

(14) مەن ئادىل بىلەن مۇختارنى بازاردا ئۇچراتتىم.
ھالەت بولۇپ كەلگەندە «ئىسىم = ئىسىم + دا (دە، تا، تە) شەكلىدە ئىپادىلى-
نىدۇ. يەنى بولەك ئاخىرىغا ئورۇن - پەيت كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغان ياكى
باشقا قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.
مەسىلەن:

(14) «ئىتتىپاق» تىياتىرى بىلەن «ئۇزۇن سەپەر» كىنوخانىسىدا يېڭى
كىنولار قويۇلۇۋاتىدۇ.

Ⅲ «بىلەن» نىڭ قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچى بولۇپ كېلىشى

«قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچىلار ئاساسەن ئىككى خىل ئىش - ھەركەتنىڭ
بىر - بىرىگە قارشى ئىكەنلىكىنى ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ نەزىرىدە قارشى قويۇلغان

لىغىنى ئىپادىلەيدۇ» ④ «بىلەن» ھۇ بەزىدە «غان»، «قان»، «گەن»، «كەن» قوشۇمچە-لىرى بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەتداش ياكى مۇشۇ خىل سۈپەتداش بىرىكمىسى (سۈپەتداش شەخس، سان قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن) كەينىگە ياندىشىپ كېلىپ، مەنا جەھەتتىن قارشى بولغان ئىككى بىرىكمىنى باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

(15) بەزى جايلاردا ۋەكىللەر كېڭىشى بولغان بىلەنمۇ، پەقەت ئىجرائى ۋەبىيۈەنخۇينى سايلىغۇچى ۋاقىتلىق ئورگان دەپ قارالماقتا.
(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»).

(16) مەن بۇ شەھەرگە كەلمىگەن بىلەن، باشقا جايلارغا بارغانمەن.
(«ئىلى دەرياسى ژورنىلى»).

«بىلەن» قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچى رولىدا كەلگەن ھامان يۇقۇرىدىكىدەك سۈپەتداش ياكى سۈپەتداش بىرىكمىسى كەينىگە تىركىلىپ، خەۋەر بىرىكمىسىنىڭ قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. شۇ خىل سۈپەتداشلاردىن ئايرىۋېتىلسە، قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچىلىق رولىنى يوقىتىدۇ.

IV «بىلەن» نىڭ تىركەلمە بولۇپ كېلىشى ۋە مەنىلىرى

تىركەلمە (سوز ئارقا ياردەمچى) بولۇپ كېلىشى — «بىلەن» نىڭ ئەڭ قەدىمقى ۋە مۇرەككەپ رولى بولۇپ، ھازىرغا قەدەر ناھايىتى ئۈنۈملۈك رول ئويناپ كەلمەكتە. شۇڭا، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا باشقا تىركەلمىلەر قاتارىدا تىلشۇناسلارنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغىماقتا.

«بىلەن» تىركەلمە بولۇپ كەلگەندە ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سوز، سوز بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، «ئىسىم + بىلەن» تىركەلمە سوز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ ھەمدە بۇ بىرىكمىنى جۈملە خەۋىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشتۈرىدۇ. «ئىسىم + تىركەلمە قۇرۇلمىسى سوز بىلەن قوشۇمچىنىڭ بىرىكىشىدىن ئەمەس، بەلكى سوز بىلەن سوزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىر خىل سوز بىرىكمىسى... بۇخىل سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئىسىم، ئىسىملاشقان سوز ياكى ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى، كېيىنكى قىسمى تىركەلمىدۇر... بۇخىل سوز بىرىكمىلىرىنىڭ كېيىنكى قىسمى پەقەت يالغۇز سوز — تىركەلمە پېتىدىلا بولىدۇ ھەم تۈرلەنمەيدۇ، ئۇرغۇ ئۇنىڭغا چۈشمەيدۇ. ئىسىم قىسمىنىڭ تەركىۋىي تۈزۈلۈشى مەيلى قانچىلىك مۇرەككەپ بولسۇن، ئۇ ھامان ئىسىملىك خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ» ⑤.

«بىلەن» تىركىلىپ تۈزۈلگەن بۇخىل سوز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ياكى ۋاقىتلىق تولدۇرغۇچى ⑥ بولۇپ كېلىدۇ (قىسمەن ئەھۋاللاردا جۈملى-

نىڭ باشقا بولەكلىرى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن). «قاچان؟»، «قانداق؟»، «نە (قەيەر) بىلەن؟» دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەنلىرى ھالەت، «نېمە بىلەن؟»، «كىم بىلەن؟» دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەنلىرى ۋاستىلىق تولدۇرغۇچى بولىدۇ. «بىلەن» ئابىستىراكت ئىسىملار كەينىگە تىركىلىپ كەلگەندە كۆپىنچە ھا- لەت، كونكرىت شەيئىلەر نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار كەينىگە تىركىلىپ كەل- گەندە ۋاستىلىق تولدۇرغۇچى بولىدۇ. «ئىسىم + بىلەن» تىركەلمە بىرىكمىسى ئا- دەتتە چۈشۈم كېلىش تولدۇرغۇچىسىدىن كېيىن كېلىپ، تولا ھاللاردا پېىل بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ ياكى مۇمكىن قەدەر خەۋەرگە يېقىن كېلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ، بەزىدە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن.

«بىلەن» تىركەلمىسى باشقا تىركەلمىلەرگە ئوخشاش جۈملىدە ئىسىم ۋە ئى- سىم خاراكتېرلىق سوز، سوز بىرىكمىلىرىنىڭ پېىللار (جۈملە خەۋرى) بىلەن بولغان گىرامماتىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ، مەنا ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆزى تىركىلىپ كەلگەن سوز، سوز بىرىكمىسىگە يېقىنىدۇ، ئەگىشىدۇ، شۇ سوز تەركىۋىدە بولىدۇ. «ئىسىم + بىلەن» تىركەلمە سوز بىرىكمىسىنى تۈزۈپ، جۈملىدە تۇرلۇك ئالاقە مەز- مۇنلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆزى تىركىلىپ كەل- گەن سوز مەنىسىگە تۇرلۇك لېكسىكىلىق مەنىلەرنى قوشىدۇ. «بىلەن» نىڭ بۇخىل خۇسۇسىيىتى قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ خېلى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. ئۇ- لۇق ئالىم مەھمۇت قەشقىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «بىلەن» نى مەنا پەرقلەندۈرىغان قوشۇمچە سوز دەپ تىلغا ئېلىپ، جۈملە ئىچىدىكى مەنا خۇسۇسىيىتىنى قىسقىچە ئىزاھلاپ كۆرسەتكەن^⑦. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «بىلەن» تىركىلىپ تۈزۈلگەن بۇخىل بىرىكمىلەرنىڭ كونكرىت جۈملە ئىچىدىكى مەنىلىرى كۆپ ھەم مۇرەككەپ بولۇپ، بەزىدە تولمۇ ئىنچىكە مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. «بى- لەن» تىركەلمىسىنىڭ بەزى جۈملىلەردە ئورۇن كېلىش (قەلەم بىلەن يازدىم = قە- لەمدە يازدىم)، چىقىش كېلىش (ئۇنىڭ بىلەن ئايرىلىشقا كوزۇم قىيمايدۇ = ئۇ- نىڭدىن ئايرىلىشقا كوزۇم قىيمايدۇ)، يونۇلۇش كېلىش (مەيدان ئادەملەر بىلەن لىق تولدى = مەيدان ئادەملەرگە لىق تولدى) قوشۇمچىلىرىغا ۋە بەزىدە باشقا سوزلەرگە ئورۇن ئالماشتالغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى («بىلەن» نى) قوشۇمچىلار كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى نورمال ھادىسە.

«تەتقىقاتنىڭ ئاساسلىنىدىغان نۇقتىسى مەنىگە تايىنىشتىن ئىبارەت بو- لۇشى لازىم»^⑧. توۋەندە بىز «ئىسىم + بىلەن» تىركەلمە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملە ئىچىدىكى بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن مەنىلىرىنى كۆزىتىپ چىقايلى. بۇلار «ئىسىم + بىلەن» تىركەلمە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ يىغىنچاقلىغان ھەممە مەنىلىرى بولالمايدۇ، ئەلۋەتتە.

1. ئىش - ھەركەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(17) قولى بىلەن ئېلىپ، پۇتى بىلەن بېرىپتۇ. (ماقال).

(18) ماشىنا بىلەن كەلدىم.

2. ئىش - ھەركەتنىڭ سەۋەپ - چېتىلىمىسىنى بىلدۈرىدۇ. «ئىسىم + بىلەن»

تىركەلمە سوز بىرىكمىسى جۈملىدىكى ئىش - ھەركەتكە سەۋەپ - چېتىلما بولۇپ كېلىدۇ. كۆپىنچە «سەۋىۋى بىلەن»، «مۇناسىۋىتى بىلەن»، «بۇ (شۇ) مۇناسىۋەت بىلەن» قاتارلىق «ئىسىم + بىلەن» تىركەلمە سوز بىرىكمىسى شەكلىدە ئىپادىلەندۈرۈلگەن. مەسىلەن:

(19) ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ 65 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن موسكۋادا ھەربى

پارات ۋە نامايىش ئۆتكۈزۈلدى.

(«شىنجاڭ گېزىتى».)

(20) بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شىنخۇاشى پۈتۈن مەملىكەتكە خەۋەر تارقاتتى.

(«شىنجاڭ گېزىتى».)

(21) 10 يىللىق قالايمىقانچىلىقنىڭ تەسىرى بىلەن مۇنداق ساغلام بولمى-

غان ئىندىيىلەر پارتىيە ئىچىدە يامراپ كەتتى.

(«شىنجاڭ گېزىتى».)

مىسال (19)، (20) لەر سەۋەپ - چېتىلىمىنى ئىپادىلىسە، مىسال (21) ئاسا-

سەن سەۋەپنى ئىپادىلىگەن.

3. ئىش - ھەركەتكە ۋاستە بولغان ئورۇن - ماكاننى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(22) بازار بىلەن كەلدىم.

(23) شانىياز قوناقلىقنىڭ ئىچى بىلەن يۈگۈرۈپ كەتتى.

(«كۈرەشچان يىللار».)

4. ئىش - ھەركەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(24) ئۇلار قەشقەرگە تاڭ سەھەر بىلەن يېتىپ كەلگەن ئىدى.

(«كۈرەشچان يىللار».)

(25) شۇ كۈنى چۈشلەر بىلەن پادىشا ئادەت بويىچە قىزى مەلىكىنى يوقلاپ

چۈشكىلى ئاسمانغا چىقىپتۇ.

(«ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى».)

5. ئىش - ھەركەتكە ئۈملىشىدىغان ئۈمىدلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل جۈملى-

لەرنىڭ خەۋرى كۆپىنچە شەخسلىك پىپىللاردا ئاخىرلىشىدۇ. شۇنداقلا جۈملى مەنى-

سىگە ئاساسەن «بىللە»، «بىرگە»، «بىرلىكتە» قاتارلىق رەۋىشلەرنى «بىلەن» نىڭ كەينىگە باغلاشتۇرۇپ، ئۈملۈك مەنىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

(26) ئاسىم ئۆزىنىڭ پارتىزان يىگىتلىرى بىلەن بىللە يېتىپ كەلدى.
(«كۈرەشچان يىللار»).

(27) مەكتەپ رەھبەرلىرى ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرلىكتە ئەمگەككە قاتناشتى.
يۇقۇرقى جۇملىلەردە «بىللە»، «بىرگە»، «بىرلىكتە» قاتارلىق رەۋىشلەر جۇم
لە ئىچىدە بولسىمۇ - بولمىسىمۇ، ئومۇمىي مەنا ئىپادىلىنىۋېرىدۇ. ئەمما، «ئۇرۇش
قىلماق»، «جەڭ قىلماق»، «كۈرەش قىلماق» قاتارلىق بەزى يېڭىلار خەۋەر بولۇپ
كەلگەن جۇملىلەردە يۇقۇرىدىكى رەۋىشلەرنى خالىغانچە قوشۇپ قويۇشقا ياكى چۈ-
شۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

(28) يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن، مەن سېنى ئۇلار بىلەن بىللە ئۇرۇش قى-
لىشقا چوقۇم ئەۋەتىمەن.

(«لى زىچىڭ»).

(29) بىز جۇڭخۇا مىللىتى ئوز دۇشمىنىمىز بىلەن ئاخىرىغىچە جەڭ قىلىش
روھىغا ئىگىمىز.

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»).

6. ئىش - ھەركەت قارىتىلغان (ئوتتۇرىغا) ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. «بىللە»،
«بىرگە»، «بىرلىكتە» قاتارلىق رەۋىشلەرنى «بىلەن» نىڭ كەينىگە خالىغانچە يان-
داشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئەگەر قوللىنىلسا، جۇملىلە راۋان بولماي قالىدۇ
ياكى ئەسلى مەنا ۋە جۇملىلە قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

(30) ئانا ئىشىك ئالدىدىكى ناتونۇش يىگىت بىلەن سالاملاشتى.

(«كۈرەشچان يىللار»).

(31) كېيىن ئۇنىڭ بىلەن تالاي قېتىم ئۇچرىشىشقا توغرا كەلدى.

(«چىن دوستلۇق»).

(32) بۇنداق ھادىسىلەر بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىش كېرەك.

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»).

7. «X» ھەركەتنامىغا ⑨ تىركىلىپ كېلىپ، ئىش - ھەركەتنىڭ ۋاقتى، سە-
ۋىۋى، ۋاسىتىسى، تېزلىكى، ئورۇنلىنىش ئەھۋالى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.
(1) پەقەت ۋاقىتتىلا بىلدۈرۈپ كەلگەندە «بىلەن» تىركىلىپ كەلگەن ھەر-
كەتنامى ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئارقىلىق ئېنىقلانغان بولىدۇ.
مەسىلەن:

(33) ئۇ بۈگۈنمۇ گۈگۈم چۈشۈشى بىلەن شۇ ئادىتىنى تەكرارلىدى.

(«شىنجاڭ گېزىتى»).

(34) باش ئەتىياز كېلىشى بىلەن سەرسان بولۇپ كېتىپ قالدىم.
(«شىنجاڭ گېزىتى»).

(2) سەۋەپنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەردىكى «بىلەن» نىڭ مەنىسى «سەۋەپتىن»، «تۈپەيلىدىن» ۋە سەۋەپ مەنىسىدە كەلگەن چىقىش كېلىش قوشۇمچە-لىرى «دىن»، «تىن»لارغا يېقىنراق كېلىدۇ ياكى شۇلار بىلەن ئالماشتالايدۇ. مەسىلەن:

(35) دۈشمەننىڭ مەجبۇر قىلىشى بىلەن بېيىدۇڭ ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىش دا-ئىم بولۇپ تۇرىدۇ.

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»).

(36) ماشىنىنىڭ كوۋرۇكتىن ئۆتكىچە يېنىك سىلكىنىشى بىلەن مەھمۇتجان نىڭ خىيالى بولۇنۇپ كەتتى.

(«تارىم»).

(3) ۋاستىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(37) ئىنقىلاپ ۋە ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش ھۇجۇم قىلىش بىلەن بولىدۇ.

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»).

(4) مەلۇم بىر ھەركەت ئورۇنلىنىشتىن ئىلگىرىكى تېزلىك ھالەتنى بىلدۈرىدۇ.

«بىلەن» گە كۆپىنچە «ئالانما» «لا» ئۆلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

(38) يىغىن باشلىنىشى بىلەنلا قۇربان دۇيچاڭ ئۇزاققىچە سوزلەپ كەتتى.

(«تارىم»).

(39) ئۇ ئىشكىتىن كىرىشى بىلەنلا سوزلەپ كەتتى.

(5) ئىش - ھەركەت ۋە ۋاقىتنىڭ بىر خىلدا سۇس تەكرارلىنىۋاتقانلىقىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(40) كۈنلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن بۇغدايلار يېتىلىشكە باشلىدى.

(«مەشەل»).

(41) يىللارنىڭ ئوتۇشى بىلەن بوۋاي ئېغىر كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ.

(«بۇلاق»).

(6) ئىش - ھەركەتنىڭ تۇرلۇك مەنىدىكى ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە

«ھەركەتنام بىلەن» تىركەلمە سوز بىرىكمىسى كەينىگە «بىللە»، «بىرگە»، «بىر ۋاقىتتا» قاتارلىق رەۋىشلەر ياندېشىپ كېلىپ، «بىلەن» تىركىلىپ كەلگەن بىرىك

مىدە ئېيتىلغان ھەركەت، ھادىسىلەرنىڭ كېيىنكى بىرىكمىدىكى ھەركەت، ھادىسىلەر بىلەن بىر ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەنلىك ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(42) ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى

تەڭشەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭدا ئىشلەپچىقىرىلغان يىپىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق چۈشۈرۈشنى قارار قىلدى.
(«شىنجاڭ گېزىتى».)

(43) ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن تارتىپ بۈگۈنگىچە ھەرقايسى مىللەتنىڭ كۆپ ۋاقىتى سېخلاردا ئىشلەش بىلەن ئوتتى.
(«شىنجاڭ گېزىتى».)

(44) ئۇ لايىھىلەش، يېزىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، مىللى ئوقۇغۇچىلارغا زورۇر بولغان تېخنىكا كىتاپلىرىنىمۇ تەرجىمە قىلدى.
(«شىنجاڭ گېزىتى».)

8. «بىلەن» تۈرلۈك مەنىدىكى ئابىستىراكت ئىسىملارغا تىرىكلىپ ھالەت بىرىكمىسى تۈزىدۇ. بۇ خىل ھالەت بىرىكمىلىرىنىڭ بەزىلىرى بەلگىلىك ئابىستىراكت ئىسىملاردىن تۈزۈلگەن بولسا، بەزىلىرى «بىلەن» تىرىكلىپ كېلىشى سەۋەپلىك ھالەتلىك تۈسكە ئىگە بولغان، كۆپىنچىسى كۆپلۈك كاتېگورىيىدە تۈرلەنمىگەن ئابىستىراكت ئىسىملاردۇر. بۇلار جۈملىدە سەۋەپ، مەقسەت، كىشىلەرنىڭ ھەر خىل ئىچكى - تاشقى قىياپەت ئۆزگىرىشلىرى قاتارلىق تۈرلۈك ھەركەت ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا، بەزىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلەردە رەۋىش دەپ قارالماقتا^⑩.

(1) «لىق، لىك، لۇق، لۈك» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ ياسالغان ئىسىملارغا تىرىكلىپ، بەلگىلىك تىرىكەلمە ھالەت بىرىكمىسى تۈزىدۇ يۇقۇرىدىكى قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ ياسالغان ئىسىملارغا تىرىكلىپ كەلگەن بۇ خىل «بىلەن» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكا كىتاپلىرى ۋە بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا «رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە» دىيىلمەكتە. مەسىلەن:

(45) ئالما سىنىڭ بىر جۈپ كۆزى تەقەززالىق بىلەن يېنىپ تۇراتتى.
(«كۈرەشچان يىللار».)

(46) ئۇلار رازىمەنلىك بىلەن باش لىگىشىشتى.

(«كۈرەشچان يىللار».)

(2) قىسمەن ئابىستىراكت ئىسىملارغا، جۈپ سۆزلەرگە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىگە تىرىكلىپ ھالەت بىرىكمىسى تۈزىدۇ. بۇ خىل بىرىكمىلەرنىڭمۇ بەزىلىرى رەۋىش دەپ ئاتالماقتا. توۋەندە بۇ خىل بىرىكمىلەر قاتناشقان بىر پۇتۇن جۈملە مىساللىرى تولۇق ئېلىنماي، پەقەت شۇ خىل بىرىكمىلەرنىڭ بىرنەچچەسىلا كۆرسىتىلدى.
(47) غەزەپ بىلەن، دىققەت بىلەن، نوۋەت بىلەن، ھەۋەش بىلەن، ئەلەم بىلەن، ھورمەت بىلەن، شىددەت بىلەن، زەرپ بىلەن، تەنتەنە بىلەن، تەبەسسۇم

بىلەن، غەيرەت بىلەن، زەردە بىلەن، جىلۋە بىلەن، شەرەپ بىلەن، ھەسرەت بىلەن، ئەدەپ بىلەن، ئىلتىجا بىلەن، ھەيۋەت بىلەن، غەلىبە بىلەن، ئېھتىيات بىلەن، ئىشتىھا بىلەن...

(48) زوق - شوق بىلەن، قەھرى - غەزەپ بىلەن، قىقاس - چوقان بىلەن، شاۋقۇن - سورەن بىلەن، جان - جەھلى بىلەن، بەس - بەس بىلەن، جان - دىل بىلەن...

(49) بار كۈچ بىلەن، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن...

9. قىسمەن سۆزلەرگە تىرىكىلىپ، شۇ سۆزلەرنى "بول"، "كەت"، "تۇر"، قاتارلىق ياردەمچى پېىللارنىڭ رەۋىشداش شەكلىگە ياكى بەزىدە سۈپەتداش شەكلىگە باغلاپ، بىرەر شەيئىنىڭ (كوپىنچە بىرەر شەخسنىڭ) مەلۇم بىر ئىش - پائالىيەت، ئوي - پىكىرگە بەنت بولۇپ بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ھالەت بىرىكمىسى تۈزىدۇ. مەسىلەن:

(50) گەپ بىلەن بولۇپ يولدىن ئازغىلى تاس قاپتىمىز.

(«مەشئەل»).

(51) مەن پاراڭ بىلەن بولۇپ، مامۇتكامنىڭ كوڭۇل غەشلىكىنى ئۇنتۇپلا

كېتىپتەمەن.

(«تارىم»).

V «شۇنىڭ بىلەن»...

«بىلەن» ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغان «شۇ» دېگەن كۆرسەتتىش ئالماشقا بىرىكىپ، بەزىدە بۇ بىرىكمە كەينىگە «بىللە»، «بىرگە»، «بىر ۋاقىتتا» قاتارلىق رەۋىشلەرنى باغلاپ، ئالماش بىرىكمىسى تۈزىدۇ. بۇ خىل ئالماش بىرىكمىلىرى جۈملىدە تۈرلۈك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ ھەمدە ئوخشىمىغان روللاردا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ قانداق مەنىدە كەلگەنلىكى ئاساسەن ئالدىنقى بىرىكمە ياكى جۈملىدە ئېيتىلغان مەنىگە مۇناسىۋەتلىك.

1. بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى رولىدا كېلىپ، ئالدىنقى بىرىكمە ياكى جۈملىدە ئېيتىلغان ھادىسىلەرنىڭ بىر ۋاقىت ئىچىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكى، بىر ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەنلىكى ياكى ۋاقىت جەھەتتىن يېقىن ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. خان ئاددى ۋە مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ئوز ئارا باغلاپ كېلىدۇ. جۈملىدە «شۇنىڭ بىلەن»، «شۇنىڭ بىلەن بىللە»، «شۇنىڭ بىلەن بىرگە»، «شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا» قاتارلىق ئالماش بىرىكمىلىرى شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

(52) ئارىدىن نەچچە يىل ئوتۇپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە چىققىنىدا، ئۇمۇ يېزىدىن ئوقۇشقا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككىمىز بىر سىنىپتا بولۇپ قالدۇق. («تارىم»).

(53) ئەلۋەتتە ئۇنىڭغا يار - يولەكتە بولۇش كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەردە ئېلىشا تاغا بىلەنمۇ كورۇشۇش مۇمكىن. («كۈرەشچان يىللار»).

(54) ئۇ، خوشنا دولەتكە قېچىپ كېتىۋېتىش سەپىرىدە تۇتۇۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۇنىڭ ئۈچ نەپەر مۇھاپىزەتچىسىمۇ تۇتۇۋېلىندى. («شىنجاڭ گېزىتى»).

يۇقۇرىدىكى مىساللاردىكى «بىلەن» ئارقىلىق باغلىنىپ تۇزۇلگەن ئالماش بىرىكمىلىرى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئاساسەن مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددى جۈملىلەرنى باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنداقلا جۈملە ئىچىدە تۈرلۈك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ، «شۇنىڭ بىلەن» بىرىكمىسى ئاساسەن ئالدىنقى جۈملىدە ئېيتىلغان مەنىنى ئومۇملاشتۇرۇش، خۇلاسەلاش، نەتىجىلەش، سەۋەپ قىلىپ كۆرسىتىش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ ۋە كۆپىنچە مۇشۇنداق مەنا ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنىڭ باش تەرىپىدە كېلىدۇ.

«شۇنىڭ بىلەن بىللە»، «شۇنىڭ بىلەن بىرگە»، «شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا» قاتارلىقلار جۈملىدە ئاساسەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىپ، ئالدىنقى جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەت، ھادىسىلەرنىڭ كېيىنكى جۈملىسىدىكى ئىش-ھەرىكەت، ھادىسىلەر بىلەن بىر ۋاقىت ئىچىدە مەۋجۇتلۇقى، پەيدا بولغانلىقى ياكى ۋاقىت جەھەتتىن يېقىنلىقى ھەمدە ئالدىنقى جۈملىنىڭ مەنىسىنى تەكىتلەش، كۈچەيتىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ ياكى مۇشۇنداق مەنا ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ كېلىدۇ. بەزىدە «ۋە»، «ھەم»، «ھەمدە» قاتارلىق بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ (يۇقۇرىدىكى مىساللارغا قاراڭ). «شۇنىڭ بىلەن بىللە»، «شۇنىڭ بىلەن بىرگە» لەر بەزىدە بىر ئاددى جۈملە ئىچىدىكى تەكىتلاش بولەكلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

(55) گوۋۇيۈەن 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن باشلاپ، خىمىيىۋى تالا توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى بىر قەدەر زور ھەجىمدە چۈشۈرۈشنى شۇنىڭ بىلەن بىللە پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق ئۆستۈرۈشنى قارار قىلدى. («شىنجاڭ گېزىتى»).

2. يۇقۇرىدىكىلەردىن باشقا، بۇ خىل ئالماش بىرىكمىلىرى جۈملىدە تۈر-لۈك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل ئالماش بىرىكمىلىرىنىڭ مەنىسى باغلىغۇچى

بولۇپ كەلگەن ئالماش بىرىكىملىرىگە قارىغاندا بىر قەدەر كونكىرىت بولۇپ،
«بىلەن» تىرىكىلىپ كەلگەن باشقا بىرەر مۇستەقىل سوز ئورنىغا ئالماشتىپ كەل-
گەنلىكى ئۈچۈن، شۇشەيى، ھادىسىنىلا كۆرسىتىش رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭا ئىپادى-
لىگەن مەنىسى كونكىرىت، جۈملىدىكى ئورنى مۇستەھكەم بولىدۇ. مەسىلەن:

(56) ئۇ بىر ئالدامچى تۇرسا، شۇنىڭ بىلەنمۇ دوست بولامسەن؟

(ھەركەت ئوبېكتى)

(57) مەن يېقىندا بىر يېڭى قەلەم سېتىۋالغان ئىدىم، بۇخەتنى شۇنىڭ بىلەن يازدىم.

(ۋاستە مەنىسىدە)

(58) ئابلىمىت روزى بىلەن بەك يېقىن ئۆتىدۇ، ئۇ دائىم شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈرىدۇ.

(ئوملۇك مەنىسىدە)

يۇقۇرىدا «بىلەن» نىڭ جۈملىلە ئىچىدىكى مەنىلىرى ۋە رولى «پايدىلىنىش خەۋىرى» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. سەۋىيە-مەنىنىڭ ۋە پايدىلانغان ماتېرىياللارنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن، ماقالىدا مۇۋاپىق بولمىغان جايلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كىتاپخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر-پەرەزىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ئىزاھلار:

① «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم، 561 - بەت.

② قەدىمقى زامان ئۇيغۇ تىلىدا «ن» قوشۇمچىسى بەزىدە «بىلەن» بىلەن ئوخشاش

مەنىدە قوللىنىلغان. مىسالدىكى «كۆز» سوزى «كۆز بىلەن» دىگەن مەنىدە كەلگەن.

③ «چاغاتاي تىلى، دىكى ئەرەپچە - پارىسچە ئېلىمچىلار ھەققىدە» 19 - بەت،

ئابدۇرۇپ پولات.

④ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 1980 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، نەسرۇللا

يولبولدى.

⑤ «شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي ژورنىلى» 1982 - يىللىق قوشۇمچە سان (ئاسپىرانتلار-

نىڭ دىسسىپلىناتىمىيە توپلىمى) دىكى مۇھەببەت قاسىم يازغان ماقالىنىڭ «ئىسىم + تىر-
كەلمە سوز بىرىكىملىرى» قىسمىغا قارالسۇن.

⑥ ۋاستىلىق تولدۇرغۇچىنى بەزىلەر «تولۇقلىغۇچى»، بەزىلەر «ھالەت»، ۋە بەزىلەر

بولسا «ئېنىقلىغۇچى» دەپ ئاتىماقتا. بىز بۇ ماقالىدا كونا نام «ۋاستىلىق تولدۇرغۇچى»
بويىچە ئاتىدۇق.

⑦ «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم، 248 - بەت.

⑧ «تىل ۋە تەرجىمە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2 - سان 11 - بەت.

⑨ «X» ھەركەتنامى — «ش، ش، ئۇش، ئۇش» قوشۇمچىلىرىدا ئاخىرلاشقان ھەركەت-

نامىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

⑩ «بەس - بەس بىلەن»، «ئالدى بىلەن»، «نۆۋەت بىلەن» قاتارلىقلار شىنجاڭ

داشۇي تۈزگەن «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» (سىناق نۇسخىسى) تەرجىمىسىدە ئېلىنغان.

قىزىل مىڭ ئويى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

«مىڭ ئوي»، «قالماق ئوي»، «ھوجرا»، «ئويما كېمىر»، «گۈللۈك كېمىر» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن قىزىل مىڭ ئويى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسپاتلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىن قالغان قىممەتلىك مەدىنىي يادىكارلىغىنىڭ گۈل تاجىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى مىڭ ئوي سېستىمىسىنىڭ يۇرتى بولغان قىزىل مىڭ ئوي تىزمىسى باي ناھىيە قىزىل گۆڭشېسىنىڭ 10 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى قىزىل — مۇزات دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، تاققا ئويۇپ ياسالغان. ھازىرمۇ ئۇ يارشىملىق مىللى تۇسلىرى بىلەن قەد كۆتىرىپ، ھەممەكشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. بۇ مىڭ ئوي شىنجاڭ خەلقىنىڭ، ئالدى بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن پۇتمەس — تۈگىمەس مول مەدىنىي مىراسىدۇر.

مەلۇمكى، ئەمگەكچان، ئاقكۆڭۈل ۋە باتۇر ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا ئۇزۇندىن — ئۇزۇنغا سوزۇلغان تارىخىي جەريانلارنى ئۆزبېشىدىن كەچۈرگەن، تۈركى خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن مىللەت بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. پىروپېسسور ئا.فى. ياكوۋىسكى ئۆزىنىڭ «9 — 10 — ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ھەم تۇرپان قەبىلىلىرى توغرىلىق ئەرەبى، پارىسى ھۆججەتلەر» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمى باشقا تۈركى خەلقلەردىن ئاۋالراق ئولتۇراقلىشىپ دىخانىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنداقلا، باشقىلاردىن خېلى بۇرۇنلا شامانىزىمدىن ئالاقىسىنى ئۇزۇپ، دەسلەپ قىلىپ، مانى ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغان، كېيىن بۇددىزىمغا ئېتىقات قىلغان. جۈملىدىن، باشقا تۈركى خەلقلەرگە نىسبەتەن ئاۋال ئۆزىنىڭ يېزىغىنى ياراتقان، خەنزۇ خەلقلەرى بىلەن ماۋرەننەھىر ئارىلىقىدا ياشىغۇچى مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا ئەڭ مەدىنىيەتلىك خەلقلەرلەردىن بولۇپ كەلگەن» دېيىدۇ. دېمەك، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شەرقتە ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربتە بالقاش كۆلىگىچە، شىمالدا ئېرتىش

دەريا بويلىرىدىن جەنۇبتا ھىندىستانغىچە بولغان مۇشۇ كەڭ زىمىندا ياشاپ، مىلا-
دىدىن كۆپ ئەسىر بۇرۇنلا ئۆز دەۋرىگە يارىشا ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلەرنى
ياراتقان مىللەت ئىدى. بىزنىڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ياشاپ كەلگەن مۇشۇ
كەڭ زىمىنلاردىكى باغۇ - بوستانلىقلىرىنى، چول، جەزىرىلىرىنى، بىپايان سەھرالە-
رىنى، دىخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئەمگەك پائالىيەتلىرىنى،
شۇنداقلا بەزمە - ناۋا، جەڭ..... لاردىن ئىبارەت بىر قاتار ئىجتىمائىي، مەدەنىي
پائالىيەتلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، تامغا سىزىلغان رەسىملەر
بىلەن تولغان قىزىل مىڭ ئويى، ئۇنىڭ گۇۋاچىسى ھەم جانلىق ئەمىلىي پاكىتىدۇر.
ئەگەر بىز قىزىل مىڭ ئويىدىكى گۈزەل سەنئەت جەۋھەرلىرىگە قارايدىغان بولساق
ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەينى زاماندىكى ئىجتىمائىي، مەدەنىي تۇرمۇشى، كىيىم-فورمى-
سى، پىسخولوگىيىسى، قىزغىن ئەمگەك، قايناق مۇھەببەت تەسۋىرلىرى كۆز ئال-
دىمىزدا نامايەن بولىدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، قىزىل مىڭ ئويى قەدىمقى ئويى-
غۇرلارنىڭ قان - تەر بەدىلىگە بەرپا بولغان بۈيۈك مەدەنىيەت غەزنىسىدۇر.
چۈنكى ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە 3-چوڭ دىن، يەنى بۇددا دىنى،
خىرىستىيان دىنى، مانى دىنى ۋە ئىسلام دىنى، 3 چوڭ مەدەنىيەت، يەنى قەدىمقى
جۇڭگو مەدەنىيىتى، قەدىمقى ھىندى مەدەنىيىتى ۋە قەدىمقى يۇنان مەدەنىيىتى
بىر بىرى بىلەن ئۇچراشقان مەدەنىيەت تۈگۈنىدە ياشىغانلىقى ئۈچۈن ماددى ۋە
مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇقۇرى سەۋىيىگە كۆتىرىلگەن ئىدى.
شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ قىزىل مىڭ ئويىگە ئوخشاش كۆز قاماشتۇرىدىغان ئىسىل مەدەنىي-
يەت مىراسلىرىنى بىزگە قالدۇرۇپ كېتەلمىگەن ئىدى.

بىزنىڭ بۇ مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز ئەجداتلىرىمىزنىڭ چەكسىز تىرىشچان، ئەمگەك-
چان، ئەقىل-پاراسەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىزنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتىمىز
توغرىسىدا ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئالىملىرىدىن فونتېيىللى، مورگان قاتارلىقلار: "بۇ
قەدىم مەدەنىيەتنىڭ بۇنىڭدىن 11 مىڭ يىل بۇرۇن بار ئىكەنلىكى (شۇبھىسىز) ئىسپات
بولدى"، "مەدەنىيەت تارىخچىلىرىنى مۇشكۈلاتقا قويىدىغان، تېخى ھېچبىر ئېچىل-
مىغان بىر سىر بار، ئۇ بولسىمۇ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى يەرەيدىن باش-
لانغانلىقى ھەققىدىكى تەتقىقات، بۇ مۇشكۈلاتنى ئاچىدىغان ئاچقۇچ تۈرك يۇرتى-
دۇر، مىلادىدىن 9 مىڭ يىل بۇرۇنقى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ بىر قانچە زاماندىن
كېيىن يوقاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ دەۋا قىلغۇچىلار (ئىشەنمىگۈچىلەر) خاتالىشىدۇ،
دەپ يېزىشقان ئىدى①.

قىزىل مىڭ ئويىمۇ ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ جۈملىسىدىن بولۇپ، شىنجاڭغا بۇد-
دىزىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىكى تارىخىي يادىكارلىق. بۇ بىزگە بۇددىزىم-

نىڭ شىنجاڭدىكى ئەھۋالىنى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىي مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشتا چوڭ بىر ماددى ئاساس بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

ئەپسۇسكى، خىلمۇ - خىل تارىخىي، ئىجتىمائىي، سىياسى سەۋەپلەر بىلەن مانا شۇنداق باي مەنبەگە ئىگە بولغان مىڭ ئوي تىزمىلىرىنىڭ ئۇ ياكى بۇ مەسىلىلىرىگە ئائىت بولغان تېمىلار ئۈستىدە ئازدۇر - كۆپتۇر تەكشۈرۈشلەر، تەتقىق قىلىشلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ گۈزەل سەنئەت فورمىسى، ھەيكەلچىلىكى، ئىپادىچىلىكى - نەققاشچىلىقى، زىننەتچىلىكى ۋە قايىسى جايىنىڭ قايىسى دەۋرىگە مەنسۇپلىكى ھەققىدە خەلق مېنى ئاز بولسىمۇ قانائەتلىنەندۈرگىدەك بىرەر پارچە ئەسەر ياكى كىتاپلار يېزىلىپ چىقمىدى. بۇ جەھەتتىكى تارىخىي ماتېرىياللار ھېلىمۇ چېچىلاڭغۇ، خام ھالدا تۇرماقتا. بۇ ئېچىنارلىق ئىش، ئارخىئولوگىيە ۋە تارىخشۇناس خادىملارنىڭ ئالدىدا ئېغىر ۋە شەرەپلىك تارىخىي ۋەزىپە بولۇپ تۇرماقتا. ھازىر بۇ توغرىلىق تولىق ۋە ئىشەنچلىك تارىخىي يازما يادىكارلىق يوق. پەقەت خەلق ئاغزىدىلا تۇر. لۇك ئىشەنچلىك بولمىغان رىۋايەتلەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. رىۋايەت - ئۇ پەقەت رىۋايەتتىنلا ئىبارەت خالاس. ماركس بۇ خىل رىۋايەتلەر ھەققىدە مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئۇلار ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمقى كىشىلەر ئاغزىدا، ئومۇمىي ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيىتى. ئۇ قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ كائىناتىنى چۈشەندۈرىدىغان، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىرادىسى ۋە غايىسى، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى ۋە رىۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت»^②. «رىۋايەت ھەمساپسىز ۋە خىلمۇ - خىل رىئال زىددىيەتلەرنىڭ بىر بىرىگە ئۆزگىرىشلىرى بىلەن تەسىرلەنگەن كىشىلەرنىڭ سۆھبەتچى خىيالىنىڭ سەمەرسىدۇر»^③. دېمەك رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسى مانا شۇنىڭدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش نۇرغۇنلىغان ئىلمىي پاكىت ۋە ئىلمىي مۇنازىرىلەرنى تەلەپ قىلىدۇ. قىزىل مىڭ ئوينىنىڭ قاچان ۋە كىم تەرىپىدىن ياسالغانلىقىنى ئېنىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، بۇ مىڭ ئوينىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا چەمبەر چاس باغلانغان ۋە بىۋاسىتە سەۋەبچى بولغان بۇددا دىنىنىڭ مۇشۇ جايلارغا قاچان تارقالغانلىقى ئۈستىدە ئايرىم ۋە ئالاھىدە توختىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

×

×

×

بۇددىزىم مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىرلەردە ساكيامونى (siddhartha Gautamo) تەرىپىدىن ئوتتۇرا ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، پەيدىن -

پەي پۇتۇن ھىندىستان دائىرىسىدە ئۈمۈدلاشتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 245 - يىلى، ھىندىستاننىڭ مائۇرىيا (Maurya) خانىدانلىقىنىڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 322 - 185 - يىللار) پادىشاھى ئاسوكا (Asoka) ئەتراپىدىكى دولەتلەرگە ئەلچى - راھىپلارنى ئەۋەتىپ، بۇددادىننى تەشۋىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە، يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 243 - 217 يىللىرى، غەربتىن شىلېمىن، يىلپاڭ قاتارلىق 18 كىشى سانسىكرىت (ئەنەتكەك) تىلىدىكى بۇددانوملىرىنى ئېلىپ جۇڭگوغا كەلگەن^⑤. بۇلارمۇ ئاسوكا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنمۇ - قانداق بۇ نامەلۇم، لېكىن يىل دەۋرى ئېيتىۋارى بىلەن ئېيتقاندا، شۇلار ئىكەنلىكىدە ئانچە گۇمان يوق^⑥. «جۇڭگو بۇددىزىمى» ناملىق كىتاپتا («سىرامان تارىخىي خاتىرىلىرى» 1 - جىلد) (僧史略上卷) دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «ھىندىستان ۋە غەربىي رايون بۇددىلىرى جۇڭگوغا كېلىپ بۇددادىننى تەشۋىق قىلغان»^⑦ دەپ يازىدۇ. خۇددى گىڭ شېمىن ئېيتقاندا بۇددادىننىڭ شەرققە تارقىلىشىدا شىنجاڭ يۈتكەپ تارقىتىش پونكىتى بولۇپ رول ئوينىغان^⑧. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاسوكا پادىشاھى ئەۋەتكەن 18 كىشى شىنجاڭغا كېلىپ، ئاندىن شىنجاڭ بۇددىلىرى بىلەن بىرگە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. چۈنكى، «يىپەك يولىدا يول ئازاۋى تارتىپ سەپەر قىلغانلار يالغۇزلا سودا كارۋانلىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى دىن تارقىتىشقا ئىرادە باغلىغان راھىپ - روھانىلارمۇ مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان»^⑨. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئېلىمىز يىپەكلىرىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرلەردە ھىندىستان بازارلىرىدا سېتىلغانلىقى^⑩ غەرب بىلەن شەرقنىڭ قەدىمدىنلا ئالاقىسىنىڭ قويۇق بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.

ياپونىيە تارىخچىسى يۇي تىيەنخىڭمۇ «غەربىي رايون مەدىنىيەت تارىخى» ناملىق كىتاپىدا: «مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن ئىلگىرى بۇ جايلاردا بۇددادىننى تارقالغان، غەرب مەدىنىيىتىنىڭ شەرققە تارقىلىشىدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرىشتىن ئاۋال غەربىي رايونغا تارقالغان. بۇنى ئالاھىدە ئەھۋالدىن تاشقىرى تەبىئىي ھادىسە دەپ قاراشقا بولىدۇ»^⑪ دەيدۇ. ئۇيغۇرشۇناس فىڭجياشىڭمۇ بۇددادىننى ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭغا كىرگەن، ئاندىن پەيدىن - پەي ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن، خەنزۇلاردىكى نوم - سوتىرىلارمۇ بىۋاسىتە ھىندىستاندىن كىرمىگەن، بەلكى شىنجاڭ ئارقىلىق كىرگەن^⑫. دەيدۇ. «ۋېي خاتىرىلىرى، غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇزۇپ ئېيتالايمىزكى، بۇددادىننى ئەڭ دەسلەپ غەربىي دىيارغا تارقىتىپ، ئاندىن ياۋچىلار ئارقىلىق غەربىي خەن سۇلالىسىدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن. چۈنكى غەربىي خەن دەۋرىدە تارىم بۆستەنلىقلىرىدىكى يىپەك يوللىرى ئاللىقاچان ئېچىلغان. ھىندىستاندىن ئوتتۇرا ياۋروپاغا

تارقالغان بۇددا دىنى مۇشۇ يىپەك يولى ئارقىلىق شەرققە تارقالغان ⑬. تارىخشۇ-
ناس ليۇشىگەنمۇ بۇددا دىنى ئۈستىدە توختىلىپ: «قەدىمقى كۇسەن دولىتىنىڭ
شىمالىي سۇڭ بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى بار ئىدى. بۇددا دىنى كۇسەن دو-
لىتى ئارقىلىق ئىچكى جۇڭگوغا تارقالغان، جۇڭگو مەدىنىيىتى كۇسەن ئارقىلىق
ھىندىستانغا تارقالغان بولغاچقا، كۇسەن دولىتى جۇڭگو - ھىندىستان ئىككى دو-
لەتنىڭ بىر بىرىنى چۈشىنىشىدە، ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىدە ۋە مەدىنىيەت، دىن
ئالماشتۇرۇشتا كۆۈرۈكلۈك رولىنى ئوينىغان ئىدى، ئۇلار خەن دەۋرىدىلا بۇددا
دىنىغا ئېتىقات قىلغان ئىدى» ⑭ دەيدۇ.

يۇقۇرقىدەك تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسەن خۇلاسە قىلغاندا، شىنجاڭ خەن
دەۋرىدىن بۇرۇن باشلانغان مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ كۆۈرۈڭى ۋە تۈگۈنى بولغانلى-
قىدا شۈبھە يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 - يىللارنىڭ
ئالدى - كەينىدە خوتەن، كۇچارلاردا بۇددا دىنى رەسمىي ماكانلاشقانلىغىنى، ئۇ-
نىڭدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا شەرققە تارقالغانلىغىنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن شەرتلىك بولۇش
مۇمكىن.

×

×

×

قىزىل مىڭ ئوي سەنئىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ موجدزىسى. بۇ مۇجىزە، مى-
لادىدىن بۇرۇن 2 - ئەسىردىن باشلاپ، پەيدىن - پەي ياسىلىشقا باشلىغان، بۇنىڭ-
دىكى رەسىم ۋە ھەيكەللەرنىڭ تۈرى ھەم مەزمۇنى خىلمۇ - خىل، ئۇنىڭدا بۇددا
تەلىماتىدىكى ھىكايىلار، جەننەت ۋە دوزاق ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلار، تەڭرىلەر ئوب-
رازى، كىشىلەرنىڭ پائالىيىتى ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەپسۇسكى، بۇ قىزىل مىڭ ئويى گوھەرلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىچىدىكى گۈزەل
سەنئەت جەۋھەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى زامانلارنىڭ ئوتۇشى بىلەن، بولۇپمۇ ئەرەپ-
لەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرى ھەم ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كېرىشى نەتىجى-
سىدە بۇزۇلۇپ ۋەيران بولۇپ كەتكەن. بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئاز بىر
قىسمى بولسا ئۆزىگە خاس مىللىي شەكىللىرى ۋە تەبىئىي گۈزەللىكى بىلەن ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن تەسەۋۋۇر قىلىپ بولغۇسىز باي ئىجادى مىراس-
لىرى سۈپىتىدە نامايەن بولۇپ تۇرماقتا.

ھازىر شىنجاڭدا قىزىل مىڭ ئويىدىن باشقا، يەنە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب، شى-
مالىغا يايلاشقان تېتىر مىڭ ئويى (بايدا)، ئونباش مىڭ ئويى (بايدا)، قىزىل قاغا مىڭ ئويى
(كۇچاردا) سىم - سىم مىڭ ئويى (كۇچاردا)، مازار بېغى مىڭ ئويى (كۇچاردا)، قۇم-
تۇرامىڭ ئويى (كۇچاردا)، سىڭگىم مىڭ ئويى (تۇرپاندا)، بىزەكلىك مىڭ ئويى (تۇرپاندا)،
يارغۇل مىڭ ئويى (تۇرپاندا)، شىكشىن مىڭ ئويى (بايىنغولىندا) قاتارلىق ئاز

بولمىغان ەلك ئوي تىزەملىرى بولسىمۇ، لېكىن يىل دەۋرى، مەزەۋنى ۋە ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل مىڭ ئوينىنىڭ دەۋرى ئەڭ بۇرۇن، مەزمۇنى مول، ئويلەرنىڭ سانى كۆپ بولۇپ، ھازىرغىچە بىر قەدەرمۇ كەممەل ساقلىنىپ قالغان ئويلەر جەمى 743 ئېغىز، نومۇر سېلىنغان ئويلەرنىڭ سانى 230 دىن ئاشىدۇ. بۇ ئويلەر قىزىل - مۇزات دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى تاغلار - نىڭ ئەڭ ئىگىز، ئەڭ گۈزەل جايلىرىغا مېتىن (جوتۇ) بىلەن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، 13 خىل فورمىدا ئىنتايىن سىلىق ۋە گۈزەل ئىشلەنگەن. ئويلەر ئاساسەن 7 خىل رەڭدىكى (قىزىل، سېرىق، ئاق، كۆك، يېشىل، ھال، بېغىرەڭ) گۈل - نەقىشلىر ۋە رەسىملەر بىلەن زىننەتلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خەلقى، بولۇپمۇ قەدىمقى كۈسەنلىكلەرنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى ياساشتا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ھىندىستان ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ شوھرەت قازانغانلىقى جۇڭگو، چەتئەل تارىخى يازمىلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ، خۇي چاۋنىڭ «ك-وم-راجىۋا تەزكىرىسى» (库摩罗什传) دە كۇچار خانلىق قەسىرىنىڭ نەقىش - بىزەكلىكى، بۇددا ھەيكەلچىلىكى ۋە زىبۇ - زىننەتچىلىكى ھەققىدە، جۈملىدىن كومراجىۋانىڭ ئالتۇندىن ياسالغان، شىر سۈرەتلىك دىۋاندا ئولتۇرۇپ ئۇتۇق سۆزلەيدىغانلىقى ھەققىدەمۇ لۇمات بەرگەن. «ۋېينامە 102 - قىسىم غەربى رايون تەزكىرىسى» دە كۇچار شەھرىنىڭ تۆت تەرىپى 6 - 5 يول كەڭلىكتە ئىكەنلىكى ۋە كۇچارلىقلارنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى، مەدەنىيىتى تەسۋىرلەنسە، يۇيخۇن يازغان «ۋېي خاتىرىلىرى. غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى» (魏略西戎传) دە كۈسەننىڭ ئاجايىپ گۈللەنگەن كۇچار شەھرىمەدەنىيىتى سۆزلىنىدۇ. «جىننامە، تۆت تەرەپ ياقا خەلقلەر تەزكىرىسى» دە كۇچارنىڭ 3 قات سېپىل قەلئەسى (شەھەر قەلئەسى، ئوردا سېپىلى، ھەرەم سېپىلى) بارلىقى، بۇتخانا مۇنارىلىرىنىڭ مىڭغا يېقىنلىقى يېزىلغان. راھىپ شۇەنجاڭ يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت» (大康西域记) ناملىق كىتاپتا كۇچار ھەققىدە توختىلىپ: «كىلىماتى مۆتىدىل، ئورپ - ئادىتى نەپىس، كىمخاپ ۋە بوزدىن كىيىم كىيىشىدۇ، زىبۇ - زىننەت ئىشلىتىدۇ، چاچ كېسىپ، دوپپا كىيىپ، رومال سالىدۇ، ئالتۇن كۈمۈش ۋە مىستىن پۇل ئىشلىتىدۇ..... دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، «جىننامە» نىڭ «كۇچار تەزكىرىسى». يېڭى تاڭ نامە. 221 - قىسىم «كۇچار تەزكىرىسى»، «لۇيگۇاڭ تەزكىرىسى» ۋە سۇيخۇاڭ يازغان «16 خانلىق تارىخ» قاتارلىق كىتابلاردا كۇچار مەدەنىيىتى ھەققىدە كۆپ مەلۇماتلارنى بەرگەن.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، قەدىمقى كۇچار شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق بىر بۆلىمى سۈپىتىدە تۇرمۇشنى ۋە تۇرلۇك ئەپسانىلارنى گۈزەل تىزما سۈرەت شەكلىدە ئىپادىلەش ماھارىتى بىلەنمۇ ئالەمشۇمول شوھرەت قازانغان. بۇنىڭ شانلىق نامايەندىسى بولغان قىزىل مىڭ ئوي تىزەملىرى قەدىمقى بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە

بەدىيە-ھاھارەتنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە مىلادىدىن ئاۋالقى 2 - ئەسىرلەردىن باشلاپ تا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ كۈچىنى يوقاتماي كېلىۋاتىدۇ.

ئەپسۇسكى، نەچچە مىڭ يىللار جەريانىدا ئىجات قىلىنغان مۇشۇنداق مول مەدەنىي مىراسلار كېيىنكى مىڭ يىل ئىچىدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا ئاساسەن يوقالدى. بولۇپمۇ دىنىي ئۇرۇشلار ۋە ئېتىقات يېڭىلىنىشىنىڭ قۇربانى سۈپىتىدە سۈنئىي يوق قىلىنىشلار، كۆيدۈرۈشلەر ۋە بۇزۇپ - چېقىشلار بىلەن ھەتتاكى ئىزىمۇ قالماستىن دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. قانداقتۇمۇ جەزە خاراكتېرلىق سەۋەپلەر بىلەن ئۇ يەر - بۇيەلەردە قالغانلىرىمۇ چەتئەل "تارىخى-لۇگ" لىرى ۋە "تۈركلۈگ" لىرىغا ئوخشاشلار تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەچ، مول مىراسلار بىزنىڭ قولىمىزدا ئەمەس. بۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مىڭ ئوي تەتقىقاتى ئۈچۈن تەبىئىي يوسۇندا بىر مۇنچە قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مۇشۇ ئاجىز نۇقتىلىرىمىزدىن پايدىلىنىپ، بەزى چەتئەللىك تەتقىقاتچىلار قانداقتۇرقىزىل مىڭ ئوي فورمىلىرىنى "چەتئەلدىن كىرگەن"، "چەتئەللىكلەر ياشىغان" دەيدىغان بىمەنا سۆزلەر بىلەن بۇ مىڭ ئويلەرنىڭ نەچچە ئەسىرلىك مەدەنىيەت تارىخىنى بۇرمىلىدى، ھەتتا ئۇلار تەپ تارتماستىن ئوغرىلاپ ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي بۇيۇملىرىمىزنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، "ياۋروپالىقنىڭ" دىگەن تېتىق سىز سۆزىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مەسىلەن: نېمىس سەيياھى لىكوك (Lecog) 1902 - يىلى شىنجاڭغا كېلىپ كۇچار ۋە باي قىزىل مىڭ ئويلىرىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن، "كۇچار - قىزىل مىڭ ئويلىرى ۋىزانتىيە ئۇستىلىرىنىڭ قولىدا ياشالغان بولۇشى مۇمكىن" دىگەن تېتىقسىز پەزەزنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە بۇ پەزەزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن قىزىل مىڭ ئويدىكى گالىستۇك تاقىغان بىر كىشى تەسۋىرلەنگەن 104 - نومۇرلۇق رەسىمنى ئىسپات قىلىپ كۆرسەتتى. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، گالىستۇك تاقاش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى بولۇپ، 17 -، 18 - ئەسىرلەردە ياۋروپاغا ئۇمۇملاشقان. 104 - نومۇرلۇق رەسىمدىكى گالىستۇك تاقىغان ئادەم شەك - شۇبھىسىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتى بولۇپ، لىكوكنىڭ ئۇنى ياۋروپالىقلارغا ئوخشىتىشى ھەمدە كۇچار قىزىل مىڭ ئويلىرىنى ۋىزانتىيە ئۇستىلىرى ياشىغان دىگەن پەزەزنى ئوتتۇرىغا قويۇشى پۈتۈنلەي ئاساسسىز. بۇ يەردە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئىلگىرى بەزى تارىخچىلار ۋە سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى قىزىل مىڭ ئويى ۋە بۇتخانا رەسىملىرىنى تىلغا ئالغاندا، كۆپىنچە بۇ سەنئەتنى گىرىك ياكى ھىندى سەنئىتى دەيتتى. بۇلارنى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن باغلاشنى خالامايىتى، چەتئەپ ئۆتۈپ كېتەتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ جايدىكى رەسىملەرنى كۆرگەن بىزنىڭ خەلقىمىز بۇ رەسىملەردىكى نۇرغۇن ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ياكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت

لەرنىڭ ئورپ - ئادەتلىرى بىلەن ئوخشاشلىغىنى ھېس قىلىدۇ. مەسىلەن: بىز يۇ-
قۇرىدا تىلغا ئالغان قىزىل مىڭ ئويىدىكى 104 - نومۇرلۇق گالىستۇك باغلىغان رە-
سىمنى مىسالغا ئالساق، ھازىرمۇ بىر مۇنچە ئۇيغۇر يېزىلىرىدا تا ھازىرغىچە توي
كۈنلىرى يىگىتنىڭ بويىنىغا ياغلىق باغلايدىغان، ياغلىقنى چىڭ تۇڭۇپ قويۇپ توي
كېچىسى قىزغا يەشتۈرىدىغان ئادەتلەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. يەنە بەزى تام رە-
سىملىرىدە چاپلىرى 30 - 40 تال قىلىپ ئورۇلگەن قىزلارنىڭ كورۇنۇشى تەسۋىر-
لەنگەن، بۇمۇ تا مۇشۇ كۈنگىچە ئۇيغۇرلاردا (بولۇپمۇ كۇچار، قەشقەر تەرەپلەردە)
داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەت. يەنە بەزى تام رەسىملەردە ئۇسۇل ئويىناپ، ساز
چېلىۋاتقان كورۇنۇشلەرمۇ بار. بۇ، ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى «مەش-
رەپ» دەپ ئاتالغان كوئۇل ئېچىش سەنئىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىپادىسى. ئەخ-
مەت زەكى: «قىزىل مىڭ ئويىدىن ئەنگلىيىلىك ئىستەين ئېلىپ كەتكەن رەسىم-
دىكىدەك كىيىملەرنى يەرلىك ئاھالە بۇگۈنمۇ كىيىمەكتە..... ھالبۇكى ئارىدىن
مىڭ يىل ۋاقىت ئۆتكەن» ⑮ دەيدۇ. بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

مىڭ ئويلەرنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان
كورۇنۇشلەردىنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىدىمۇ شۇ ئالاھى-
دىلىكلەرنىڭ ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىغىنى كۆزگە چېلىقتۇرىمىز. ئوي ئىچىكى تام-
لارغا ئۇيۇلغان تەكچە مەرەپلەر ۋە ئۇدۇل مورىلىق ئۇچاقلار، ماراز - قەۋرىلەردە
ياسالغان گومبەزلەر، مېچىت - مەدرىسىلەردە چىقىرىلغان ھەر خىل بۇرجەك-
لىك شەكىللەر ۋە باشقا شەكىللەرنىڭ ھەممىسى مىڭ ئويلەردە ئوز ئىپادىسىنى
تاپقان.

ئىككىنچى، مىڭ ئويلەردىكى رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر خەل-
قىنىڭ تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تۇرمۇشى، ئورپ - ئادەتلىرى ۋە
مىللى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن: قارىما ياقىلىق ئالا چاپان
كىيىپ ئۈستىدىن پوتا (بەلۋاغ) باغلاش، ئەر - ئاياللارنىڭ يازلىغى ئوخشاشلايا-
لا ئاغدەك يۇرۇشى، ئۇزۇن چاپاننىڭ پېشىنى تۇرۇپ كەتمەن چېپىۋاتقان دىخانلار،
چېچىنى ئۇششاق ئورۇپ، دۇپپا كىيىپ تاج بېكىتىۋالغان ئاياللار، ئۇيغۇر خەلق-
نىڭ قەدىمقى چالغۇ ئەسۋاپلىرىدىن بولغان چوڭ - كىچىك زىڭ، راۋاپ، قالون،
جاق - جۇق، نەيلەر؛ بىر كىشى ئۇسۇل ئوينىغاندا باشقىلار ئۇنى چۆرىدەپ چاۋاك
چېلىپ بېرىش قاتارلىق تەسۋىرى كورۇنۇشلەردىن ئىبارەت.

ئۈچىنچى، مىڭ ئويلەردىن تېپىلغان بەزى ئاسارە - ئەتىقە بۇيۇملىرىمۇ بىز-
نىڭ يۇقۇرىدىكى كۆز قاراشلىرىمىزنى تېخىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مەسىلەن: كۇچار
قۇمتۈردىكى مىڭ ئويىدىن بىر تومۇر ئىۋرىق، قىزىل مىڭ ئويىدىن ئادەم ھەيكەل-
نىڭ باش تەرىپى، بىر پارچە جەندە (ھەر خىل لاتىلاردىن قۇراشتۇرۇپ تىكىلگەن

قۇراق چاپان) تېپىلغان. ئۇزۇن ھازىرقى ئۇيغۇر خۇمدانلىرىدا ياسىلىدىغان سا-
پال ئۇزۇنلىرىغا ئوخشايدۇ. ھەيكەل ئۇيغۇر خەلقلەرنىڭ فىزىئومىيەسىنى كۆرسى-
تىپ بېرىدۇ، قۇراق ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ھازىرغا قەدەر كىچىك بالىلارغا تە-
كىدىدىغان پوسما، تۇمار، چاپان ۋە كۆرپە - تەكى قاتارلىقلاردا داۋاملىق ئىشلىتىل-
لىپ كەلمەكتە، يۇقۇرقىلاردىن بىز قىزىل مىڭ ئوينىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تا-
رىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بىر تارىخىي يادىكارلىق ئىكەنلىكىنى
كۆرۈۋالالايمىز.

×

×

×

قىزىل مىڭ ئويى پەقەت رەسىم، بۇت ۋە ھەيكەللىرىگە
ئوخشاش گۈزەل سەنئەت جەۋھەرلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ھەر
ساھە - ھەرتۈردىكى قىممەتلىك بۇيۇملار بىلەن تولغان. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا،
كۇچار - سوغدا يېزىقلىرىدا يېزىلغان باغلام - باغلام قوليازىلار، دەپتەرلەر،
ئەخلىت ئارىسىدا چېچىلىپ ياتقان خەت - چەكىلەر بۇنىڭ جانلىق گۇۋاچىسى.
شۇڭا، مەشھۇر تۈركشۇناس ۋېنگىر ئالىمى ژوزىپ ئېۋرى: "ئۇيغۇرلار يېزىغىنىڭ
ئۇزۇن تارىخقا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى قەدىمقى جۇڭگو، ۋىزانتىيە ۋە پارىس مەنبە-
لىرىدىن ئېلىنغان تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنلا
مۇكەممەل يېزىقى ۋە مۇستەقىل ئېلىپبەسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ناھايىتى چىراي-
لىق ۋە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق بەدىئىي ئەدەبىياتىمۇ مىلادىدىن بۇرۇنلا ۋۇجۇتقا كەل-
گەن، ئۇلار مىلادىدىن - مىڭ يىل بۇرۇنلا ئۆزىگە خاس يىلنامىلارنى يارات-
قان" ⑩ دەيدۇ. ھازىر مۇشۇنداق مول مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ زور كۆپچىلىكى
ياۋروپا سەيياھلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلىپ، دۇنيانىڭ مەشھۇر مۇزېيلىرىنى
زىننەتلەپ ياتماقتا. ئازاتلىقتىن كېيىن تېپىلغانلىرى بولسا ئاپتونوم رايونىمىز-
دىكى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مۇزېيلاردا ساقلىنىپ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ پارلاق
مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ گۈزەل نەمۇنىلىرى قاتارىدا يۇقۇرى باھالانماقتا. بۇ قولياز-
مىلار، ھەيكەللەر ۋە رەسىملەر مەزمۇن جەھەتتىن خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھە-
لىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە قەدىمقى كۈسەن - سوغدا يېزىغىدىكى بۇددا
دىنى، مانى دىنى، نېستورىيان دىنى، شامان دىنىگە ئائىت يۈزلەرچە ئۇيغۇرچە
ئەسەرلەر (بۇلارنىڭ تولىسى باشقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان). ئۇيغۇرلارنىڭ
شۇ دەۋردىكى مۇھىم دىنلار ۋە ئۇلارنىڭ پەلسەپە، ئەدەبىيات - سەنئەت بايلىقلى-
رىدىن بەھرىمەن بولغانلىغىنى، تەپەككۈر جەھەتتە شۇ دەۋردىكى خەلقلەر ئىچىدە
خېلى ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئاسترونومىيە (ئىلمىي نۇجۇم)، كالىندارچىلىق، تىبابەتچى-

لىكىگە ئائىت ئەسەرلەرمۇ ئاز ئەمەس. تارىخ ۋە مۇزىكىغا ئائىت بەزى ئەسەرلەر - مۇبار. شۇ دەۋردىكى مۇھىم ئىلىم - پەن تارماقلىرىدىن بولغان يۇقۇرقىدەك ئەسەرلەردىن بىز ئۇيغۇرلارنىڭ "يىپەك يولى" ئارقىلىق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تا، ئىلىم - پەننىڭ ھەممە ساھەلىرىگىچە ئۆز ھەسسىسىنى قوشقانلىغىنى كورۇۋالالايمىز.

بولۇپمۇ سودا - سېتىق ۋە ئىلىم - پەن ئىشلىرىغا ئائىت قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھوججەت - ۋەسىقىلەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ چاققىچە تېپىلغان ھەم تېپىلىۋاتقان مۇنداق ۋەسىقىلەرنىڭ سانى يۈزلەرچە بولۇپ، بۇلارنى مەملىكىتىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئۇيغۇرشۇناس ئالىملىرى ناھايىتى قىزىقىش بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىشتى. بۇ ۋەسىقىلەر شەكلىنىڭ پۇختىلىغى، تىلىنىڭ ساغلاملىغى، ئىشلەتكەن ئىقتىسادىي ۋە قانۇنىي ئاتالغۇلىرىنىڭ مۇقىملىغى ۋە ئېنىقلىغى، تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچاملىغى جەھەتلەردىن نۇرغۇنلىغان ئالىملارنى ھەيران قالدۇرماقتا.

بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئورپ - ئادىتى ۋە مەدىنى تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ھازىر - مۇقىزىل مىڭ ئۆيىدە ئۈچ خىل يېزىقتىكى خەتلەر بار. بۇنىڭ بىرسى ئۇرخۇن يېزىغى، ئىككىنچىسى سانسىكىرىت يېزىغى (سانسىكىرىت يېزىغى بۇددادىنى بىلەن بىللە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان. بۇ يېزىقنى خوتەن - كۇچار ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار 12 - ئەسىرگىچە قوللانغان بولۇپ، "ئەنە تىكەك يېزىغى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئۈچىنچى خىل يېزىق ھازىرغىچە تېخى بىزگە تونۇشلۇق ئەمەس. مىڭ ئۆيىدىكى يېزىق ھەققىدە نېمىس ئالىمى غوستاك ئاھانوف: "مۇناسىتىرلاردا تېپىلغان يېزىقلاردىكى ھاياتقا ئائىت پۈتۈن نەرسىلەر سانسىكىرىتچىدۇر. يەرلىك ھوكۇمدارلارنىڭ، ۋەخپىلەرنىڭ ئىسىملىرى، كىتاپلارمۇ سانسىكىرىتچىدۇر. تارىخىي ۋەسىقىلەرنى ئوقۇپ بىلىمىزكى، كۇچار ۋە ئاقسۇ ئەتراپى بىزگە مەلۇم بولغاندىن بېرى تۈرك يۇرتى ئىدى" (17) دەپ يازىدۇ. مىڭ ئۆيىدىكى بۇ خىل ھاياتقا ئائىت يېزىقلاردىن باشقا گۈزەل نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن ئەڭ قەدىمقى ھايات شەكلى ساقلىنىپ قالغان رەسىملەرنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇلارنى مەزمۇن جەھەتتىن مۇنداق ئۈچ خىلغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى كۆرسىتىدىغان رەسىملەر: بۇلارغا ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىملەر، مۇنتىزىم لەشكەرلەر، ئەمگەك قىلىۋاتقان دىخانىلارنىڭ رەسىملىرى، ئەدىبىيات - سەنئەتكە دائىر بەدىئىي ئوبرازلار، تۇرمۇشقا دائىرچىرايلىق مەنزىرىلەر، قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ھىكايىلار، ئەر -

ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتكە ۋە گۈزەل ئەخلاقىدا ئىر رەسىملەر كىرىدۇ. ئىككىنچى، دىنىي مۇراسىم قائىدىلىرىگە ئائىت رەسىملەر: بۇلارغا بۇددا ۋە مانى دىنىلىرىدىكى يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق خۇدالىرىنىڭ تىمسالىلىرى، يىۋاش تەڭرىلەر، ئاسمان ۋە تاغلارغا، مۇئەككەل ئەۋلىيالارغا، تەڭرىلەرگە ئىخلاس بىلەن ئىبادەت قىلىپ تۇرغان دوئا كۈيلىرىنىڭ، تەڭرىنىڭ قاغىشىغا ئۇچرىغان "ئاسىي بەندىلەر" نىڭ رەسىملىرى كىرىدۇ.

ئۈچىنچى، قەدىمقى ئەپسانىلارنى ۋە ھىكايىلارنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىملەر: بۇنىڭغا ئۇچار ئادەملەر، بېشى ئادەم تېنى جانىۋار سۈرىتىدىكى ھورلىقلار، بۇلبۇل گويالار، بېلىق سۈرەتلىك مۇلايم جانان قىزلار، دەرەخ ئۈستىدە يۈرىدىغان سىرلىق كىيىكلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش رەسىملەر كىرىدۇ.

يۇقۇرقىلار قەدىمقى ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ ئەينى تەسۋىرى ۋە ھەقىقىي قىياپىتى بولۇپ، كۆپ ئەسىرلەرگىچە دۇنياغا ئۇنچىۋالا مەلۇم بولمىغان ۋە ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن "يوشۇرۇن ئۆلكە" دەپ نام ئالغان ۋە تىنىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى — كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئەنەشۇ شانلىق مىراسلىرى بىلەن پۈتۈن دۇنيانى، بولۇپمۇ ياۋروپالىقلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 18-، 19-، 20- ئەسىرلەردە شىنجاڭ رايونىغا كەلگەن ئېنگىلىز، نېمىس، فىرانسۇز، رۇس، ماجار تەكشۈرگۈچىلىرى ۋە دانىيە، فىنلاندىيىلىك ئارخىئولوگىيە ئومەكلىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆز تەكشۈرۈش ئىشلىرىنىڭ مول نەتىجىلىرى توغرىسىدا كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققەت — ئېتىۋارىنى قوزغىدى. لېكىن ئەسىرلەردىن بېرى فېئودالىزىم ۋە دىنىي خۇراپاتلىق بويۇنتۇرغىدا ئۇخلاپ ياتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز مىللى مەدىنىيىتى ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىۋاتقان بۇ چوڭ تەتقىقات ئىشلىرىدىن ۋە ئۇنىڭ نەتىجىلىرىدىن قىلچە خەۋىرى بولماي كەلگەن ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ پارلاق مىللىي سىياسىتىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، "بارچە گۈللەرتەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش"، "كونىدىن يېڭىنى يارىتىش"، "قەدىمقىنى بۇگۈنگە خىزمەت قىلدۇرۇش" تىن ئىبارەت توغراسىياسەت — فاڭجېننىڭ يېتەكچىلىگىدە، ھەرقايسى مىللەت خەلقلرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدىنىيىتىنى قېزىش، تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش خىزمىتى قولغا ئېلىندى. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تارىم ۋادىسىدا كومۇلۇپ ياتقان، دۇنيا مەدىنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى ھىساپلانغان ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنى قېزىش، تەتقىق قىلىش خىزمىتىنىڭ باشلانغانلىقى، ئىشىنىمىزكى، ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق مەدىنىيەت غەزىنىسىنىڭ ۋە دۇنيا مەدىنىيەت غەزىنىسىنىڭ ئىچكىسىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭ كەم تەرەپلىرىنى تولۇقلاشتا ئىنتايىن زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھاتلار

- ① ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبىياتى ۋە ئېغىز ئەدىبىياتى مەجمۇئەسى «بۇلاق» 1982 - يىل 1 - سان، 288 - بەت
- ② ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى ئۇيغۇرچە، 1 - توم، 534 - بەت
- ③ ماۋزېدۇڭ: «ئەدىبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» ئۇيغۇرچە، 4 - بەت
- ④ «تارىخىي خاتىرىلەر» 110 - جىلد «ھونلار تەزكىرىسى»
- ⑤ «جۇڭگو بۇددىزىمى 161 - بەت»
- ⑥ يۇي شى لياۋتى: «غەرىپتە بۇددىزىم» 1 - توم، 22 - بەت
- ⑦ «سىرا مان تارىخىي خاتىرىلىرى» دىن نەقىل «جۇڭگو بۇددىزىمى» 161 - بەت
- ⑧ «شىنجاڭ داشۆي ئىلمىي ژورنىلى» ئۇيغۇرچە 1982 - يىل 2 - سان، 68 - بەت
- ⑨ «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ئۇيغۇرچە 1981 - يىل، 1 - سان، 40 - بەت
- ⑩ «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ئۇيغۇرچە 1981 - يىل، 1 - سان، 76 - بەت
- ⑪ يوي تىيەنفىڭ: «غەربىي رايون مەدەنىيەت تارىخى» خەنزۇچە 56 -، 57 - بەتلەر
- ⑫ «شىنجاڭ گېزىتى» خەنزۇچە 1957 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى سانىدىن
- ⑬ «ۋېي خاتىرىلىرى، غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى» دىن نەقىل «ئۇڭمىن غارى سەنئىتى» خەنزۇچە، 10 - بەت
- ⑭ «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى» 1956 - يىللىق توپلام
- ⑮ ئەخمەت زەكى: «قەدىمقى كۇچارلىقلارنىڭ مەدەنىيىتى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1949 - يىل، نويا بىر سانى)
- ⑯ ۋ. تېۋرى: «14 - ئەسىرگىچە تۈرك سانلىرىدا تارىخىي ئابىدىلەر» («تۈرك يۇرتى» مەجمۇئەسى 1915 - يىل) «شەرق ھەقىقىتى» 1949 - يىل، 11 - سان
- ⑰ غوستاق ئاھانۇن: «جۇغراپىيە سۈبەتلىرىگە مۇقەددىمە» 335 - بەت.

كىتاپنى سۇيۇڭ

△ بىزنىڭ بۇ دۇنيادا ياشاۋاتقان كىشىلەر كىتاپ ئوقۇمايدىكەن، كىشىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس.

— گوركى

△ بىلىملىك كىشى ئۈچۈن ئېيتقاندا، كىتاپ ئوقۇش بىر خىل ئالى ھوزۇرلىنىشتۇر. مەن كىتاپ ئوقۇشقا ئەھمىيەت بىرىمەن، بۇ مېنىڭ بىرخىل قىممەتلىك ئادىتىم.

— گوركى

كارىز ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئابدۇقادىر يۇنۇس

كارىز، يەر يۈزى ئاستىدىن سۇ باشلاش ئېرىغى قېزىپ، چوڭقۇر قىسمىدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنى تېپىپ قەۋەتلىك يەر ئاستى سۇلىرىغا ئايلاندۇرۇشتىن، يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ ھەركەت قانۇنىيەتلىرى بىلەن كومۇلۇپ يېتىش شارائىتلىرىنى سۈنئىي ھالدا ئۆزگەرتىشتىن بارلىققا كېلىدۇ. ئۇ، تىك قۇدۇق، يەر ئاستى ئېرىغى، يەر يۈزى ئېرىغى، يەر ئاستى سۇلىرى بىلەن يەر يۈزىدىكى ئېرىقلارنىڭ تۇتۇشىدىن جانىدىكى كولچەك قاتارلىق قىسىملاردىن تۇزۇلىدۇ. ئەگەر يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە قارايدىغان بولسەڭىز، خۇددى تاغ ئالدى بەلۋاغلىرىدا رەت - رەت كەتكەن ۋولقان كۇنۇسلىرىنى كۆرگەندەك بولۇسىز، بۇ كىشىلەرنىڭ يەر ئاستى ئېرىقلىرىنى (كارىزغا) قازغان چاغدىكى تىك قۇدۇقلارنىڭ توشۇكلىرى، بولۇپ، بۇ يەرلەر كولاپ چىقىرىلغان قۇم - تاشلار قۇدۇق سىرتىغا دوۋىلەنگەندىن كېيىن ھاسىل بولغان كىچىك ۋولقان كۇنۇس شەكىللىرىدۇر. يەر يۈزىدىن ھەر 30 - 20 مېتىردا بىر تىك قۇدۇق قېزىلىپ يەر ئاستى ئېرىقلىرىنى تۇتاشتۇرىدۇ. تىك قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى سۇ باشلاش ئورنىدىن سۇ چىقىرىش ئورنىغىچە بەلگىلىك يانتۇلۇق بويلاپ پەيدىن - پەي قىسقىرىپ بارىدۇ. تىك قۇدۇقنىڭ ئەڭ چوڭقۇرى بەزى ئەھۋاللاردا 100 مېتىرگىمۇ يېتىپ بارىدۇ. كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە 3 كىلومېتىر، ئەڭ ئۇزۇنلىرى 10 كىلومېتىر بولۇپ، تۇرپان رايونىدىكى بەزى كارىزلار 30 كىلومېتىردىنمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ. كارىز كولاشتا يەر يۈزى يانتۇلۇقى چوڭ ۋە يەر ئاستى سۈيىنىڭ يانتۇلۇقى پەرقلىق بولغان يەرلەرتاللىنىدۇ. مۇشۇنداق جايلاردىن كولاغاندا كارىز ئارىلىغى قىسقا، سۈيى مول بولىدۇ. كارىزنىڭ قاتار تىزىلغان يۈنۈلۈشلىرىگە ئاساسلىنىپ، يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ مەنبەسىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. كارىز كۆپلىگەن ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە، ئۇنىڭ تۇزۇلۇشى ئاددىي بولۇپ، دىنامىكىلىق كۈچ ۋە ئۆسكۈنىلەرنى تەلەپ قىلمايدۇ. يىل بويى سۇ ئېقىپ تۇرىدۇ، سۇ مىقدارىمۇ تۇراقلىق كېلىدۇ. قىش كۈنلىرى ئىلما، ياز كۈنلىرى سالقىن، ئەينەكتەك سۇپ - سۇزۇك كۆرۈنىدۇ. سۇ سۈپىتىمۇ ياخشى، مېنېراللىنىش دەرىجىسى تۆۋەن، تۇرپاندا ئەڭ يۇقۇرى ھارارەتتىكى رايونلارغا نىسبەتەن

بەتەن ئېيتقاندا، ئۇ كۈچلۈك پارلىنىشنىڭ ئالدىنى ئالالايدىغان، سۇ مىقدارىنىڭ تۇراقلىقلىقىنى ساقلاپ قالالايدىغان ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە.

شىنجاڭدا كارىزلا رەھبىرى كۆپ بولۇپ، بۇلار ئاساسەن قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، توخسۇن، گۇچۇڭ، مورى، ئاراتۇرۇڭ، بارىكول ناھىيىلىرىگە تارقالغان، جۇملىدىن بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى تۇرپانغا مەركەزلەشكەن. 1957 - يىلى دىكى ئىستانىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، تۇرپاندىكى كارىزلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5000 - 4000 كىلومېتىر كېلىدىكەن. بۇ، ئۇرۇمچى بىلەن بېيجىڭنىڭ ئارىلىقىدىنمۇ ئۇزۇن. بۇ كارىزلارنى كۈللەش جەريانىدا قېزىپ چىقىرىلغان تاش - توپىلار بىر مىليون كۆپمېتىر كېلىدۇ. بۇلاردىن ئىگىزلىكى ۋە كەڭلىكى 2 مېتىر قىلىنىپ تام قوپۇرۇلسا، 3000 كىلومېتىردىن ئېشىپ كېتىدۇ. شۇڭا كارىز يەر ئاستى "سەددىچىن سېپىلى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بىر قانچە كىلومېتىرغىچە سوزۇلغان كارىزلارنىڭ ھەر قايسى قۇدۇقلىرىنى ئۇدۇل كەلتۈرۈپ تۇتاشتۇرۇپ چىقىش ئالاھىدە تېخنىكا مەسىلىسى. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندىمۇ، مىللىتىمىزنىڭ زامانىۋى ئۆلچەش ئەسۋابى مەيدانغا كەلمەستىن بۇرۇنلا نازۇك ئۆلچەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغاندەك زېرەكلىكى بىزنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

ئادەتتە يالغۇز كارىزلاردىن 850 - 400 كۆپمېتىر سۇ چىقىدۇ. بەزى كارىزلارنىڭ 7000 كۆپمېتىرگىمۇ يېتىدۇ، بۇ كارىزلارنىڭ يىللىق سۈيى 900 مىڭ كۆپمېتىر بولۇپ، ئۇرۇمچى دەرياسىنىڭ يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارىدىن 3 ھەسسىدىن كۆپرەك، 3 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر كارىزدا 120 گە يېقىن كوز (قۇدۇق) بولىدۇ. بۇ كوز - لەرنىڭ ئەڭ چوڭقۇرى 100 مېتىر، تېپىزلىرى بىر قانچە مېتىر بولىدۇ. قۇدۇقلارنىڭ ئارىلىقى توۋەن ئېقىندا قىسقىراق، يۇقۇرلىغانسېرى ئۇزۇنراق، سۇنىڭ چوڭ قۇرلۇقى 0.5 - 0.3 مېتىرغىچە بولىدۇ. شۇڭا تۇرپان ئويمانلىقى يەر ئاستى سۈيىگە باي "ئامبار" بولۇپ سانىلىدۇ، يەر ئاستى سۇلىرى يوشۇرۇنۇپلا ياتماستىن، بەلكى ئارتىزىيان قۇدۇقلىرىغىمۇ باي. تۇرپان ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ئىگىز تاغ سېسى - تىمىلىرى ئويمانلىقنىڭ يەر ئاستى سۈيىنى تەمىنلىگۈچى مەنبەسىدۇر. تاغلىقلار - دىن باشلانغان ئېرىق - ئۈستەڭلەر تاغ ئاغزىدىن چىققاندىن كېيىن گوبى - چول - لەردىكى شېغىللىق بەلۋاغلارغا كىرگەندىن كېيىن يەر ئاستىغا كۆپ مىقداردا سى - ڭىپ كىرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئويمانلىقتىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ مۇھىم تەمىنلەش مەنبەلىرىگە ئايلىنىدۇ.

شىنجاڭ رايونى - بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدا كارىزنىڭ قانداق كېلىپ چىقى - قانلىقى توغرىسىدا ھازىرغىچە بىرلىككە كەلگەن كوز قاراش يوق. يېقىندىن بۇ -

يان جۇڭگو ۋە چەتئەلنىڭ بەزى ئالىملىرى كارىز مەسىلىسىدە ھەر خىل كوزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلارنىڭ كوز قاراشلىرى، بىر بىرىگە زىت بولۇپ، پائالىيەت ئالدىدا پۇت تىرەپ تۇرالمىغاچقا، كارىز مەسىلىسى يەنىلا ھازىرقى تەتقىقاتنىڭ كەسكىن مۇنازىرە تېمىسى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان تۈر-پان كارىزى تۈزۈلۈشىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى 3 نۇقتىغا يىغىن چاقلاشقا بولىدۇ.

1 - يولداش ياڭ زېشۇن «شىنجاڭ كارىزى» دېگەن ماقالىسىدا («يەرشارى» 1982 - يىل 1 - سان) «كارىز ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، تارىخچىلارنىڭ ئىسپاتىغا ئاساسلانغاندا مىلادىدىن 1000 يىل ئىلگىرى (خەنئۇدى زامانىدا) ① كارىز شەنشى ئۆلكىسىنىڭ دالى ناھىيىسىدىن شىنجاڭغا تارقالغان» دەپ يازىدۇ.

پى جىڭفۇ «كۈنپىلۇن دەريا - ئۈستەڭلىرى خاتىرىسى» (2 - توم)دا: «كارىز يالغۇز تۇرپاندىلا بار» دەيدۇ. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ يەنە بىر كىتابى «شىنجاڭ مەنزىرىسى»نىڭ ئېھتىمال - ئۈستەڭ خاتىرىلىرى» دېگەن قىسمىدا قۇمۇل، پىچان قا-تارلىق جايلاردىمۇ كارىزلار بار، تۇرپاندا 28 ئورۇندا، پىچاندا 45 ئورۇندا كارىز بارلىقى مەلۇم، دەپ خاتىرە قالدۇرغان.

ۋاڭگۇۋى، مىڭكاڭ قاتارلىقلار: «خەن دەۋرىدە قۇدۇق - ئۈستەڭلەر دۇڭخۇاڭنىڭ شىمالىدىن پىچان، تۇرپان ئويمانلىقىغا تارقالغان» دەپ تۇرپان كارىزلىرىنى خەن دەۋرىنىڭ قۇدۇق - ئۈستەڭلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغان.

شىنجاڭدا ئالدى - كەينى بولۇپ 3 قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئارخىم-لوگ خۇاڭۋېنبو 1957 - يىلى يازغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخىمولوگىيىلىك خاتىرىلىرى - كىرىش سۆز قىسمىدا كارىزنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئارخىمولوگىيە جەھەتتىن ئىسپاتلاپ «كارىز خەنزۇلاردىن تارقالغان» دەپ يازىدۇ.

1973 - يىلى شەنشى ئارخىمولوگىيە خادىملىرى جىڭ بەگلىكى (国郑) ئۈستەڭلىرىنىڭ ئىزلىرىنى تەكشۈرۈپ: «گەنسۇ، دۇڭخۇاڭ ۋە شىنجاڭدىكى كارىز-لار ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ كارىزلار خەن سۇلالىسىدىكى گۇەنجۇڭ (中关) ئېھتىمال - ئۈستەڭلىرىدۇر. ئېھتىمال - ئۈستەڭلەردىن كېلىپ چىققان بۇ كارىزلار ھازىرمۇ تىيانشاننىڭ جەنۇب - شىمالىي رايونىدا رەڭدار چىچەكلەرنى ئېچىلدۈرۈپ، قۇملۇقلارنى ئىككىنچىلىقلارغا ئايلاندۇرماقتا، كارىز شىنجاڭغا پارىستىن كەلدى دېگەنلىك پۈ-تۈنلەي بىمەنىلىكتۇر دەيدۇ ۋە باشقىلار.

① ياڭ زېشۇن خەن ۋۇدى زامانى مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇن دەپ ئالغان، ئە-مىلىيەتتە خەن ۋۇدى زامانى مىلادىدىن بۇرۇن 140 - 87 - يىللارغا توغرى كېلىدۇ.

— ئاپتوردىن

يۇقۇرقىلار ماھىيەتتىن ئالغاندا قەدىمدىن بۇيان ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان ئوخشىتىش خاراكتېرىدىكى كوزقاراشلاردىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى تۇرپان رايونىدىكى ئېرىق - ئۈستەڭ قۇرۇلۇشلىرى گۈەنجۇڭ رايونىدىن خېلى بورۇن بارلىققا كەلگەن ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنلا تۇرپان خەلقى ئېرىق - ئۈستەڭ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ دىخانىچىلىق ئىشلىرى بىلەن داڭ چىقارغان ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇر دىخانىلىرىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمىلىيەت كۆرىشى جەريانىدا تەبىئەتنى تونۇشى، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش نەتىجىلىرى يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، قېزىۋېلىنغان ئاسارە - ئەتىقىلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە تاڭ سۇلالىسى (618 - 907) ۋە ئۇنىڭدىن خېلى ئىلگىرىلا تۇرپاندا ئارپا، بۇغداي، تېرىق، يا - لىڭچاڭ ئارپا، بىدە. كېۋەز، پۇرچاق، گۈنخۇت، جۈجەم، ئۈزۈم، قوغۇن - تاۋۇز، ھەر خىل كۆكتات قاتارلىقلار ۋە باشقا ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ئۈستۈرلەتتى، باغ - ۋەنچىلىكمۇ ئالاھىدە راۋاجلانغان ئىدى، بۇئەھۋاللاردىن بىز كارىزلىرىنىڭ شىنجاڭ خەلقى، بولۇپمۇ تۇرپان خەلقى تەبىئىي مۇھىت كەلتۈرۈۋاتقان قورغاقچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان باتۇرلارنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە ئىجادىي ئەمەلىيىتىنىڭ نەتىجىسى دېگەن كوز قاراشنى ئىلگىرى سۈرىمىز.

چۈەنچىڭنىڭ (庆全)، جىن جۇجاڭچىڭ، «经入章程» دېگەن كىتاب - ۋىنىڭ 2 - ماددىدا تۇرپان كارىزى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىپ «ئۇنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى باشقىچە بولۇپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا بولۇپ باققان ئەمەس» دەپ ئالاھىدە ئېيتىلغان. بۇسوز ھەم شىنجاڭ كارىزىنىڭ ئىچكىرى بىلەن ئوخشاشمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ياڭ زېڭشىڭنىڭ 1917 - يىلى 30 - ئاۋغۇستتىكى سۆزىدە: «كارىز بىلەن يەرسۇغۇرۇشنى ئالدىنغان بولساق، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىمۇ يوق، پەقەت تۇرپان، پىچاندىن ئىبارەت 2 ناھىيىدىلا بار» دەپ يازىدۇ.

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن 1 - خىل كوزقاراشنى خۇلاسەلىگىنىمىزدا: گۈەنجۇڭ شەنشىنىڭ شىمالىي رايونىدىكى ئەھۋال، نەملىك رايوندىكى يەر يۈزى سۇلىرىنى سېرىق توپىلارنىڭ ئورۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، يەر يۈزى سۇلىرىنى يەر ئاستىغا باشلىغان، ئەينى ۋاقىتلاردا گۈەنجۇڭ رايونىدا قۇرغاقچىلىق - تىن مۇداپىئەلىنىش مەقسىدى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. رايونىمىزنىڭ مۇھىتىدا مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە مىلادىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، تەبىئەت ھادىسىلىرى تۈپەيلىدىن بارا - بارا قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش باشلانغاچقا، تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپان ئەتراپىدىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمقى ئاۋات يېزىلارنى بارا - بارا قۇم بېسىشقا باشلايدۇ.

بۇ ھەقتە توۋەندىكى پاكىتنى نەقىل كەلتۈرىمىز:

1979 - يىلى كۈنچى دەرياسى بويىدىكى بىر ئىپتىدائى قەۋرىستانلىقتىن تېپىلغان جەسەتنىڭ 6412 (± 117) يىل بۇرۇنقى جەسەت ئىكەنلىگىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقىلدى. گەرچە بۇ جەسەتنىڭ تېپىلغانلىغى شىنجاڭ رايونىنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى ۋە شۇ زاماندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فىزىئونومىيىلىك ئالاھىدىلىگىنى ۋە بۇ رايوننىڭ دىخانىچىلىق، چارۋىچىلىق، يۇڭ تو-قۇمىچىلىق، ھۈنەر - سەنئەت، زېمىن - زىننەت بۇيۇملىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى ۋاقىتتىكى جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئەپلىك بولغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. تۇرپان رايونى ئەتراپىدىن تېپىلغان قەدىمقى خارابىلىقلار كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ رايوندا يۈز بەرگەن ئاپەت خاراكتېرلىق ئەھۋاللارنى كۆرسىتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجداتلىرىمىز سۇ مەنبەسىنى ئىزلەش ۋە سۇ مەنبەسىنى يۆتكەشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىلەرگە ئاتلانغان، ئەلۋەتتە مەقسەت ۋە مۇددىلىرى ئوخشاش بولمىغان بۇ 2 خىل سۇ قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بارغانلىغىنى، بىرسى يەنە بىرسىدىن ئۆگەنگەن دېيىشكە تارىخ ۋە تەبىئى شارائىت يار بەرمەيدۇ. بۇ مەسىلىدە ھەرگىز رايونلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ قاراشقا بولمايدۇ.

تۇرپان رايونىدا كارىزنىڭ قېزىلغانلىغى ۋە راۋاج تاپقانلىغىنى، ئۇنىڭ گېئولوگىيىلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ئارقىلىق چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، تۇرپان رايونى، بولۇپمۇ ئايدىڭ كۆل رايونى دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر توۋەن، يەنى تۇرپان رايونىنىڭ 4050 كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدىغان قىسمى دېڭىز يۈزىدىن توۋەن تۇرىدۇ. بۇ ھال ئويمانلىق بارلىققا كەلگەندىن بۇيان يۈز بەرگەن بىر نەچچە قېتىملىق تاغ ياساش ھەرىكىتى جەريانىدا، تۇرپان ئويمانلىغىنىڭ مۇناسىپ ھالدا داۋاملىق چوڭۇپ كېلىۋاتقانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

ئوتتۇرا ھايات ئېراسىدا (بۇندىن 225 مىليون يىل بۇرۇن باشلانغان) ئوپىمالىق مەۋجۇت ئىدى. يورا ۋە بور دەۋرلىرىگە كەلگەندە، كۆچلۈك چوڭۇش يۈز بەردى، 3 - دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئويمانلىق داۋاملىق چوڭىدى، 3 - دەۋرنىڭ ئاخىرى، 4 - دەۋرنىڭ باشلىرىدا، ھىمالايا تاغ ياساش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى بىلەن يالقۇنتاغدا يېڭى شەكىللىنىش يۈز بەردى، لېكىن يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمى داۋاملىق چوڭۇپ باردى. نەتىجىدە ئېرىگەن قار سۇلىرى ئويمانلىققا يەر ئاستى سۈيى شەكلىدە يىغىلىۋەردى، تۇرپان رايونىنىڭ تاغ ئېتەكلىرى شېغىللىق قاتلاملاردىن تۈزۈلگەن بولغاچقا تەدرىجىي يىغىلغان يەر ئاستى سۇلىرى مول سۇ مەنبەسىگە ئايلاندى، نەتىجىدە بۇندىن 6 - 7 مىڭ يىل بۇرۇن پەيدىن - پەي قۇرغاق-

چىلىق ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ قەدىمىي شەھەرلەر خارابىلىققا قاراپ يۈزلەنگەن. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئەجداتلىرىمىز تەبىئەت كەلتۈرۈۋاتقان دەھشەتلىك قۇرغاقچىلىققا قارشى كۈرەش داۋامىدا ئەقىل - ئېدرەك، پەم - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ بۇندىن خېلى نۇرغۇن يىللار بۇرۇن (خەنئۇدى زامانىسى مەزگىللىرىدە) كارىز قازغان.

2 - كارىز توغرىسىدا چەتئەل ئالىملىرىمۇ ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى:

ياپونىيىلىك داۋچى چاڭ 1950 - 1960 - يىللاردىكى كارىزغا دائىر ماقالىلىرىدا كارىز پەرغانىدىن تارقالغان دىگەننى تەرغىپ قىلدى، بولۇپمۇ قوقان شىنجاڭغا يېقىن، قاتناش، سودا ئىشلىرى قۇلايلىق، بېرىش - كېلىش كۆپ، مۇناسىۋەت قويۇق بولغاچقا، پەرغانىدىن كەلگەن دەيدۇ.

1981 - يىلى ياپونىيىدىن كېلىپ شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى جۇغراپىيە پاكولتىپىتىدا لېكسىيە ئوقۇغان شاۋ چۇيۈەن كارىز مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىپ، بۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردىن تارقالغان ئەمەس، بەلكى ئىراندىن تارقالغان دىگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدۇ.

يەنە بىر قىسىم چەتئەل ئالىملىرى كارىز دىگەن ئىسىمنىڭ پارس تىلى ئىكەنلىكىگە ئاساسلىنىپ شىنجاڭدىكى كارىزلار پارىستىن كەلگەن دەپ قارىشىدۇ. بۇنداق قاراشنىڭ ئىلمىي ئاساسى يوق، چۈنكى بىز مەسىلىنى مۇشۇنداق قوغلىشىدىغان بولساق، ئىسىمنىڭ تەۋەلىكىگە قاراپ ھادىسىلەرنى ھەر قايسى دولەتلەرنىڭ مەنسۇپلۇغىغا ئاجرىتىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا دولەت ۋە مىللەتلەر ئارا مەدىنىيەت ئالماشتۇرۇشنى باشقىچە چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ئاتالغۇلارنىڭ ئۆز ئارا سىڭىشىشى، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشلىرى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى. ئېنىق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئاتالغۇنىڭ ئوخشاپ كېتىشى ھەرگىزمۇ كارىز كولاشنى چەتئەلدىن ئۆگەنگەنلىكنىڭ تارىخىي ئىسپاتى دېيىشكە بولمايدۇ.

3 - يەنە بىر ئېيتىلىشلاردا، لىن زېشۈي شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان چاغدا ئىجات قىلغان دىيىلىدۇ. بۇ بىر يەرلىك خەلقنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگەن رىۋايەتتۇر. يولداش خۇاڭ شىڭجاڭنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، لىن زېشۈيىنىڭ ئۆزى يازغان ئەسەرلىرىدەمۇ كارىز توغرىسىدا ھېچقانداق سۆز ئېيتىلغان ئەمەسكەن. بەزى خاتىرىلەرگە قارىغاندا ئۇ، تۇرپاندا ئارانلا 2 كۈنچە تۇرغانىمىش. گۇاڭشۈيىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا لىۋ جىڭتاڭ ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياقۇپبەك توپىلىگىنى بېسىق

تۇرغاندا تۇرپاندا كارىزنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان، بەلكى ئۇنى لىن زېشۇي ئىجات قىلمىغان، ئۇنىڭ ئاز - تولا رېمونت قىلدۇرغانلىقى ئېيتىلغان.

پى جىڭفۇ «كۇئېنلۇن دەريا - ئۈستەڭلىرى خاتىرىسى» (2 - توم) «لىن-زېشۇي غەرىپكە سۈرگۈن قىلىنغاندا تۇرپاندا سۇئىشائاتلىرىنى يولغا قويۇشى بىر يېڭى ئىجادىيەت ئەمەس، بەلكى رېمونتتىن داۋاملاشتۇرغانلىقى، شۇڭا كارىزقا چان ۋە قايسى كىشى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغانلىقى نامەلۇم» دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتە لىن زېشۇي شىنجاڭغا پالانماستىن مىڭ يىللار بۇرۇن تۇرپاندا كارىز بار ئىدى. بۇ يېڭىلىقنى ئازاتلىقتىن كېيىن تۇرپان ناھىيىسىنىڭ قارا خوجا ئوتتۇرىسىدا سۇئامبىرى قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بارغاندا توسما (تۇغان) ئاستىدا يەر ئاستىغا كومۇلۇپ قالغان 10 نەچچە قەدىمكى كارىزنىڭ تېپىلغانلىقى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا نەقىل كەلتۈرگەن پاكىتلىرىمىزغا ئاساسلىنىپ، ئەنە شۇ 3 خىل كوز قاراشنى پەقەت ئۇلارنىڭ ھىسسىياتقا بېرىلىپ، دۇنيا جۇغراپىيىسىنى تەبىئەتنىڭ ھەر بىر رايونىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ھىساپقا ئالمىغانلىقى دەپ ھەسلاپلايمىز. چۈنكى، رايونىمىزدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلق شۇ يەرلىك مۇھىت كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان ھادىسىلەرگە قارىتا ئۆز ئەقىل - پاراسەتلىرى بويىچە كۈرەش قىلدى. تۇرپان كارىزى قۇرغاق ئىقلىم شارائىتىدىكى شېغىل تاشلىقلارغا سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشى نەتىجىسىدە «رېۋايەتلىرىدىكى ياش پادىچىلارنىڭ سۇ ئىزلەش ئۈچۈن قولى بىلەن شېغىللارنى كولاپ قۇدۇق قازغان» نىدەك بارلىققا كەلگەن دېيىشكە ھەقلىقلىمىز.

دىمەك كارىز - تۇرپان ۋادىسىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز رايونىنىڭ يەرتۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىجات قىلغان شانلىق توھپىسىنىڭ نامايەندىسى، ئۇ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا يۈز بېرىشكە باشلىغان قۇرغاقچىلىق ۋە سۈمەنبەلىرىنىڭ كۈپلەپ پارغا ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە قېزىلغان. كارىز ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەشۇ رايونلاردىكى قۇرغاقچىلىققا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ نەتىجىسى دېيىشكە بولىدۇ.

پايدىلانغان ئاساسلىق كىتاپلار

1、中国社会科学	1981、5
2、地球	1982、1
3、地理名词解说	1978、9

4 - شىنجاڭ داشۇي ئىلمى زورنىلى (ئىجتىمائىي پەن)

1928. 2

5、吐鲁番盆地	1978、6	新疆人民出版社
6、维吾尔族史料简编		民族出版社 1981、11、

چۈشەندۈشكە ئاسان بولسۇن ئۇچۇن جەدۋەل بىلەن كورسەتىلدى

ھىجرىيە يىل تەرتىۋى مىلادىيە يىل تەرتىۋى ئايرىمىسى ھىجرىيە ئايرىمىسى تەرتىۋى				1		2		ئىزاھات		
				622 - 623			623 - 624			
				كۈنلەر	مىلادىيە ئايرىمىسى	ھەپتە	كۈنلەر		مىلادى ئايرىمىسى	ھەپتە
1	15	7	6	5	7	3	ھەر ئىككى كالىندارنىڭ			
3	16	8	1	4	8	5	كۈنلىرى، ھەپتىسى ئوخشاش			

ھىجرىيە يىلىنىڭ ئايرىمىسى ۋە تەرتىۋى

Əlmuharrəm	1. ئەلمۇھەررەم
Süəpər	2. سەپەر
Rabiul əwwəl	3. رەبىئۇل ئەۋۋەل
Rabiüssani	4. رەبىئۇلسانى
Jamadiyəl əwwəl	5. جامادىيەل ئەۋۋەل
Jamadiyəl ahir	6. جامادىيەل ئاخىر
Rəjəp	7. رەجەپ
Xəban	8. شەببان
Ramazan	9. رامازان
Xəwwal	10. شەۋۋال
Zülkədə	11. زۇلقەئدە
Zühijjə	12. زۇلھىججە

63	311 923 - 924	312 924 - 925	313 925 - 926	314 926 - 927	315 927 - 928
1	21.4.2	9.4.6	29.3.3	19.3.1	8.3.5
2	21.5.4	9.5.1	28.4.5	18.4.3	7.4.7
3	19.6.5	7.6.2	27.5.6	17.5.4	6.5.1
4	19.7.7	7.7.4	26.6.1	16.6.6	5.6.3
5	17.8.1	5.8.5	25.7.2	15.7.7	4.7.4
6	16.9.3	4.9.7	24.8.4	14.8.2	3.8.6
7	15.10.4	3.10.1	22.9.5	12.9.3	1.9.7
8	14.11.6	2.11.3	22.10.7	12.10.5	1.10.2
9	13.12.7	1.12.4	20.11.1	10.11.6	30.10.3
10	12.1.2	31.12.6	20.12.3	10.12.1	29.11.5
11	10.2.3	29.1.7	18.1.4	8.1.2	28.12.6
12	11.3.5	28.2.2	17.2.6	7.2.4	27.1.1

64	316 928 - 929	317 929 - 930	318 930	319 931	320 932
1	25.2.2	14.2.7	3.2.4	24.1.2	13.1.6
2	26.3.4	16.3.2	5.3.6	23.2.4	12.2.1
3	24.4.5	14.4.3	3.4.7	24.3.5	12.3.2
4	24.5.7	14.5.5	3.5.2	23.4.7	11.4.4
5	22.6.1	12.6.6	1.6.3	22.5.1	10.5.5
6	22.7.3	12.7.1	1.7.5	21.6.3	9.6.7
7	20.8.4	10.8.2	30.7.6	20.7.4	8.7.1
8	19.9.6	9.9.4	29.8.1	19.8.6	7.8.3
9	18.10.7	8.10.5	27.9.2	17.9.7	5.9.4
10	17.11.2	7.11.7	27.10.4	17.10.2	5.10.6
11	16.12.3	6.12.1	25.11.5	15.11.3	3.11.7
12	15.1.5	5.1.3	25.12.7	15.12.5	3.12.2

65	321	322	323	324	325
	933	933 - 934	934 - 935	935 - 936	936 - 937
1	1.1.3	22.12.1	11.12.5	30.11.2	19.11.7
2	31.1.5	21.1.3	10.1.7	30.12.4	19.12.2
3	1.3.6	19.2.4	8.2.1	28.1.5	17.1.3
4	31.3.1	21.3.6	10.3.3	27.2.7	16.2.5
5	29.4.2	19.4.7	8.4.4	27.3.1	17.3.6
6	29.5.4	19.5.2	8.5.6	26.4.3	16.4.1
7	27.6.5	17.6.3	6.6.7	25.5.4	15.5.2
8	27.7.7	17.7.5	6.7.2	24.6.6	14.6.4
9	25.8.1	15.8.6	4.8.3	23.7.7	13.7.5
10	24.9.3	14.9.1	3.9.5	22.8.2	12.8.7
11	23.10.4	13.10.2	2.10.6	20.9.3	10.9.1
12	22.11.6	12.11.4	1.11.1	20.10.5	10.10.3

66	326	327	328	329	330
	937 - 938	938 - 939	939 - 940	940 - 941	941 - 942
1	8.11.4	29.10.2	18.10.6	6.10.3	26.9.1
2	8.12.6	28.11.4	17.11.1	5.11.5	26.10.3
3	6.1.7	27.12.5	16.12.2	4.12.6	24.11.4
4	5.2.2	26.1.7	15.1.4	3.1.1	24.12.6
5	6.3.3	24.2.1	13.2.5	1.2.2	22.1.7
6	5.4.5	26.3.3	14.3.7	3.3.4	21.2.2
7	4.5.6	24.4.4	12.4.1	1.4.5	22.3.3
8	3.6.1	24.5.6	12.5.3	1.5.7	21.4.5
9	2.7.2	22.6.7	10.6.4	30.5.1	20.5.6
10	1.8.4	22.7.2	10.7.6	29.6.3	19.6.1
11	30.8.5	20.8.3	8.8.7	28.7.4	18.7.2
12	29.9.7	19.9.5	7.9.2	27.8.6	17.8.4

67	331 942 - 943	332 943 - 944	333 944 - 945	334 945 - 946	335 946 - 947
1	15.9.5	4.9.2	24.8.7	13.8.4	2.8.1
2	15.10.7	4.10.4	23.9.2	12.9.6	1.9.3
3	13.11.1	2.11.5	22.10.3	11.10.7	30.9.4
4	13.12.3	2.12.7	21.11.5	10.11.2	30.10.6
5	11.1.4	31.12.1	20.12.6	9.12.3	28.11.7
6	10.2.6	30.1.3	19.1.1	8.1.5	28.12.2
7	11.3.7	28.2.4	17.2.2	6.2.6	26.1.3
8	10.4.2	29.3.6	19.3.4	8.3.1	25.2.5
9	9.5.3	27.4.7	17.4.5	6.4.2	26.3.6
10	8.6.5	27.5.2	17.5.7	6.5.4	25.4.1
11	7.7.6	25.6.3	15.6.1	4.6.5	24.5.2
12	6.8.1	25.7.5	15.7.3	4.7.7	23.6.4

68	336 947 - 948	337 948 - 949	338 949 - 950	339 950 - 951	340 951 - 952
1	23.7.6	11.7.3	1.7.1	20.6.5	9.6.2
2	22.8.1	10.8.5	31.7.3	20.7.7	9.7.4
3	20.9.2	8.9.6	29.8.4	18.8.1	7.8.5
4	20.10.4	8.10.1	28.9.6	17.9.3	6.9.7
5	18.11.5	6.11.2	27.10.7	16.10.4	5.10.1
6	18.12.7	6.12.4	26.11.2	15.11.6	4.11.3
7	16.1.1	4.1.5	25.12.3	14.12.7	3.12.4
8	15.2.3	3.2.7	24.1.5	13.1.2	2.1.6
9	15.3.4	4.3.1	22.2.6	11.2.3	31.1.7
10	14.4.6	3.4.3	24.3.1	13.3.5	1.3.2
11	13.5.7	2.5.4	22.4.2	11.4.6	30.3.3
12	12.6.2	1.6.6	22.5.4	11.5.1	29.4.5

69	341 952 - 953	342 953 - 954	343 954 - 955	344 955 - 956	345 956 - 957
1	29.5.7	18.5.4	7.5.1	27.4.6	15.4.3
2	28.6.2	17.6.6	6.6.3	27.5.1	15.5.5
3	27.7.3	16.7.7	5.7.4	25.6.2	13.6.6
4	26.8.5	15.8.2	4.8.6	25.7.4	13.7.1
5	24.9.6	13.9.3	2.9.7	23.8.5	11.8.2
6	24.10.1	13.10.5	2.10.2	22.9.7	10.9.4
7	22.11.2	11.11.6	31.10.3	21.10.1	9.10.5
8	22.12.4	11.12.1	30.11.5	20.11.3	8.11.7
9	20.1.5	9.1.2	29.12.6	19.12.4	7.12.1
10	19.2.7	8.2.4	28.1.1	18.1.6	6.1.3
11	20.3.1	9.3.5	26.2.2	16.2.7	4.2.4
12	19.4.3	8.4.7	28.3.4	17.3.2	6.3.6

70	346 957 - 958	347 958 - 959	348 959 - 960	349 960 - 961	350 961 - 962
1	4.4.7	25.3.5	14.3.2	3.3.7	20.2.4
2	4.5.2	24.4.7	13.4.4	2.4.2	22.3.6
3	2.6.3	23.5.1	12.5.5	1.5.3	20.4.7
4	2.7.5	22.6.3	11.6.7	31.5.5	20.5.2
5	31.7.6	21.7.4	10.7.1	29.6.6	18.6.3
6	30.8.1	20.8.6	9.8.3	29.7.1	18.7.5
7	28.9.2	18.9.7	7.9.4	27.8.2	16.8.6
8	28.10.4	18.10.2	7.10.6	26.9.4	15.9.1
9	26.11.5	16.11.3	5.11.7	25.10.5	14.10.2
10	26.12.7	16.12.5	5.12.2	24.11.7	13.11.4
11	24.1.1	14.1.6	3.1.3	23.12.1	12.12.5
12	23.2.3	13.2.1	2.2.5	22.1.3	11.1.7

سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى

ۋە خەت رىشىت

تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 2 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى مەدرىسىنىڭ يېنىدا ھەيۋەتلىك قەد كۆتىرىپ تۇرغان ھەشەمەتلىك، كۆركەم ۋە ئىگىز بىر مۇنار بار، بۇ — سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسىدۇر، يەرلىك خەلقلەر بۇنى ئادەتتە «تۇرپان مۇنارىسى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

بۇ مۇنارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى توۋرۇك شەكلىدە بولۇپ، ئىگىزلىكى 37 مېتىر، ئاستىنىڭ دىامېتىرى 10 مېتىر كېلىدۇ. ئۇ، تامامەن خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ، تاشقى يۈزىدە خىشلارنى تىزىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن خىلمۇ-خىل گۈل نۇسخىلىرى (مەسىلەن: تاغ، ئۆركەش، گۈل بەرگى، رومبا شەكىللىك بولۇپ جەمى 15 خىلدىن ئاشىدۇ) ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلار — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەپىس ئەنئەنىۋى گۈل نۇسخىلىرىدۇر.

مەزكۇر مۇنار ئىچىگە يورۇق چۈشۈرۈش ۋە ھاۋا ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، مۇنارنىڭ ھەممە تەرىپىگە 14 روجەك (دەرىزە) ئورنىتىلغان. مۇنار ئىچىگە بۇرما شەكىللىك مەركىزىي تۈۋرۈك ۋە 72 پەلەمپەي ياسالغان. بۇ پەلەمپەيلەر ئارقىلىق مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىققاندا تۇرپان ئويمانلىغىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

مۇنارنىڭ يېنىدا ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك بىر مەدرىسە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 62.5 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 42.5 مېتىر كېلىدۇ. مەدرىس ئىشىكى شەرققە قارىتىپ ياسالغان بولۇپ، ئىشىك ئۈستىدە پەشتاق، مەرەپ شەكىللىك دەرەزىلىرى بار. پەشتاققا يانداش 2 گۈمبەز ۋە مەدرىسنىڭ شىمال، جەنۇب، غەرب تەرەپلىرىدە چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاشمايدىغان جەمى 49 گۈمبەز بولۇپ، بۇلار ئۆزئارا بىر بىرى بىلەن تۇتۇشۇپ كەتكەن. گۈمبەزلەرنىڭ ھەممىسى خام كېسەك بىلەن ياسالغان. بۇ، تۇرپاننىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەدرىسنىڭ ئوتتۇرا قىسمى چوڭ جامە بولۇپ، ئۇزۇنلىقىغا 8، كەڭلىكىگە 4 قۇردىن رەتلىك قىلىپ جەمى 32 دانە ياغاچ تۈۋرۈك ئارقىلىق ئۈستى يېپىلغان.

سۇلايمان ۋاڭ مۇنارسى بۇمەدرىس بىلەن بىرۋاقىتتا ياسالغان بولۇپ، ئۇ، مەدرىس بىناسى بىلەن تۇتۇشۇپ بىر پۈتۈن ئىمارەتنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئىپتىتىشىغا قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئاپپاق خوجا مازىرى»، «ھېيتكار جامەسى» قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى ياساشقا قاتناشقان ئاتاقلىق بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئۈستىلىرىدىن ئىبراھىم قاتارلىق ئۈستىكارلار بۇ مەدرىس ۋە مۇنارنى لايىھىلەپ ياساپ چىققان ئىكەن. بۇ قۇرۇلۇشلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ۋە يۈكسەك ئەقىل-پاراسىتى بىلەن ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى، ياسىلىش ئۇسلۇبىنىڭ خاسلىقى، گۈل نۇسخا نەقىش شەكىللىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، كۆركەم، گۈزەللىكى — ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى، شۇنداقلا ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۈستىلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى يېتەرلىك ھالدا نامايەن قىلىپ تۇرىدۇ.

مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىدىغان ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرىپىدە مۇنار ۋە مەدرىسكە ئاتاپ ئورنىتىلغان بىر خاتىرە تاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىگىزلىكى 132 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 72 سانتىمېتىر كېلىدۇ، خاتىرە تاشقا ئۇيغۇر، خەنزۇ يېزىقلىرىدا خەتلەر ئويۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇرچىسىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ئول ئاللا بىزنىڭ ئىگىمىز،

ھەممە ئۇنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج.

زامان پادىشاھلىرى ۋە دەۋرىمىزنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرىسى، ئادالەت ۋە ياخشىلىقنىڭ ئىگىسى، تېجلىق ۋە ئامانلىقنىڭ سەۋەپچىسى، نۇرچىچىپ تۇرىدىغان پەيغەمبەر شەرىئىتىنىڭ راۋاجلاندۇرغۇچىسى، مۇستاپا تەرىقىتىگە زىننەت بەرگۈچى سۇلايمان II يەنى جاھان پادىشاھى ۋە ئىممىن خوجا ۋاڭنىڭ كوزنۇرى بولغان پەھلىۋان يىگىت بۇ سائادەتلىك نۇرلۇق مەدرىسنى ۋە تەقىشدار مۇنارنى سالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھكە يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ئاتىسى، خۇدانىڭ مەرھىمىتى ۋە ياردىمى بىلەن مۇبارەك تەن سالامەتلىكلىرى 83 ياشقا يەتكەن چاغدا، تەشەككۈر بىلدۈرۈش شەرتلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئول يۇقۇرى دەرىجىلىك كىشىنىڭ يولىدا ئاتاپ، ياخشى نىيەت ۋە ئالى ھىممەت بىلەن سەدىقە قىلدى. بۇمەدرىس بىلەن مۇنار تارىخىي ھىجرىيە 1181 - يىلى ۋىلايەت ھىساۋىدا چاشقان يىلىدا سېلىنغان بولۇپ، ئۆزىيىدىن يەتتە مىڭ سەركۇمۇش خەجلىگەن».

ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يادنامىلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ قالىدۇ.

سۇلايمان II ئۆز ئاتىسى ئىممىن خوجىغا ئۆز ھورمىتىنى بىلدۈرۈش، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى، جۈملىدىن تۇرپان ۋاڭلىغىنىڭ توھپىلىرىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ مۇنار ۋە مەدرىسنى سالدۇرغان.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئىممىن خوجا لۇكچۇن ۋاڭلىرىنىڭ ئەۋلادى

بولۇپ، 1694 - يىلى تۇرپاننىڭ قاراخوجا دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇ، تۇرپان رايونىنىڭ چوڭ ئاخۇنى ھەم داڭلىق ۋاڭلىرىدىن بىرسى بولۇپ، تۇرپان رايونىدا دىنىي كۈچى ۋە ئەمىلىي كۈچى بولغان زاتلاردىن بىرسى ئىدى. ئۇ، چىڭ سۇلالىسىغا ساداقەتلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «جاساق بەگ» دېگەن ئۇنۋاننى ئىنتايىن قىلغان، 1732-يىلىدىن 1733 - يىلىغىچە ئۇ، تۇرپان ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىگە رەھبەرلىك قىلىپ، دۇڭخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ بوز يەر ئېچىپ، ئىشلەپ چىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۆزلىرىنى تەمىنلىگەن ۋە چىڭ ھۆكۈمىتىگە ياردەملىككەن. كېيىنكى مەزگىللەردە جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلار قوزغىغان توپىلاڭلارنى تىنچىتىشتا تۆھپە قوشقان. شۇڭا، ئۇنىڭغا يۇڭجېڭنىڭ 11 - يىلى (مىلادى 1733 - يىلى) ۋە چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (مىلادى 1756 - يىلى) ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ «پۇگۇگۇڭ» (辅国公) دولەتكە ياردەم بەرگۈچى گۇڭ، «جېنگۇگۇڭ» (镇国公) دولەتنى تېجىلاندۇرغۇچى گۇڭ دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلگەن، چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1758 - يىلى) يەنە «جۇنۋاڭ» (郡王) ۋىلايەت بېگى دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن، 2 - يىلى «جۇنۋاڭ» دەپ رەسمىي يارلىق جاكالانغان، ئىمىن ۋاڭنىڭ بىر نەچچە ئوغلى چىڭ سۇلالىسىغا داۋاملىق ساداقەتلىك بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، چيەنلۇڭ خان بۇ مەنەسپلەرگە ئەۋلاتتىن - ئەۋلات ۋارىسلىق قىلسۇن، دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بۈجەمەتتىن ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ جەمى 9 كىشى 6 قېتىم «جۇنۋاڭ»لىق مەنەسپنى تۇتۇپ 178 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

مەدرىس ۋە مۇنار ئۈچۈن ئورنىتىلغان خاتىرە تاشنىڭ يىلنامىلىرىدا ئوخشاش ماسلىق بار، خەنزۇچە خەتتە چيەنلۇڭنىڭ 43 - يىلى (مىلادى 1778 - يىلى) - يالساغان دىيىلىدۇ، ئۇيغۇرچەدا ھىجرىيە 1181 - يىلى (مىلادى 1767 - يىلى) ۋىلايەت ھىساۋىدا چاشقان يىلىدا ياسالغان دىيىلىدۇ. بۇ ئارىلىققا 10 يىل پەرق بار، يەنى ئۇيغۇرچە خاتىرىدىكى يىل ھىساۋى خەنزۇچىسىدىن 10 يىل بۇرۇن. «چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي خاتىرىلىرى، قارام دولەتلەر نەسەپنامىسى»دا ئىمىن خوجاچيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (مىلادى 1777 - يىلى) ۋاپات بولغان، دەپ خاتىرىلەنگەن. «چىڭ سۇلالىسى ھەققىدە خاتىرىلەر. گاۋزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»دە، چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى 11 - ئاينىڭ X كۈنى چيەنلۇڭ زامانىسىدىكى ئۈرۈمچى تۇتۇق بېگى سېنۇرسېلىڭ تىلغا ئېلىنغان ئابزاسلاردا «ئىمىن خوجا ۋاپات بولدى، سېنۇرسېلىڭ تەزىيىگە ئەۋەتىلىدۇ» دېگەن دوكلاتنىڭ تەستىقلانغانلىقى تىلغا ئېلىنغان، بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىمىن خوجاچيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى، يەنى مىلادى 1777 - يىلى كېسەل بولۇپ ئۆلگەن 2 - يىلى سۇلايمان ۋاڭ ئۆز

ئاتىسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن مەزكۇرمۇنارنى ياسىتىپ، بۇ خاتىرە تاشنى ئورناتقان.

ئىمىن خوجىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ياسالغان بۇمۇنار ۋە مەدرىس 200 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ھازىرغا قەدەر ياخشى ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇ — شىنجاڭدا ھازىرغىچە بېيجىرىم ساقلىنىپ قالغان بىردىن بىر ئەڭ چوڭ خاتىرە مۇنار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، بۇ قۇرۇلۇش بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە قويۇق يەرلىك ۋە مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇنى 1957 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق ئاسرىلىدىغان مەدىنىي يادىكارلىق ئورنى، دەپ بېكىتىپ ئېلان قىلدى.

سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى — ئۇيغۇرخەلقنىڭ مەدىنىيەت تارىخى ۋە بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك مەدىنىي يادىكارلىق بولۇپ، زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

كىشىلىك تۇرمۇش ھەققىدە

△ بىز ئۈچۈن يىمەكلىك، ئۇيقۇ، سەيلە ھەم مۇھەببەت بولمىسا بولمايدۇ؛ بىز تۇرمۇشتىكى مۇشۇنداق لەززەتلىك ئىشلاردىن ھوزۇرلانمىساقمۇ بولمايدۇ؛ ۋاھالەنكى، بىز بۇ ئىشلارنىڭ قۇلى بولۇپ قالماستىنمۇ زورۇر. — ژولىۋو. كىيىرى

△ كىشىلىك تۇرمۇش بىلەن ئوينىشىدىكەن، ئۇ ھېچقانداق ئىشنى ئۇچۇتقاچىقىرالمىدۇ. كىشى ئۆزىگە ئۆزى خوجايىنلىق قىلالمايدىكەن، ئۇ مەڭگۈ قۇل بولۇپ قالىدۇ.

— گىۋىتى

△ ئادەمدە ماددى تۇرمۇشلا بولۇپ، مەنىۋى تۇرمۇش بولمىسا بولمايدۇ؛ ھالبۇكى تولۇق ئىنقىلاۋىي مەنىۋى تۇرمۇش بولغاندا، ماددى تۇرمۇش ناچارراق، قىيىنچىلىق چوڭراق بولغان تەقدىردىمۇ، بۇنىڭغا چىداپ كەتكىلى ۋە ئۇنى يەڭگىلى بولىدۇ.

— تاۋجۇ

△ گۇمانلىنىش كەمچىلىك ئەمەستۇر، ئەمما بىر يەكۈنگە كەلمەي گۇمانلىنىۋېرىش - مانا بۇ كەمچىلىكتۇر.

— لۇشۇن

بۇ ساندىكى ھىكمەتلىك سۆزلەر «مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھىكمەتلىك

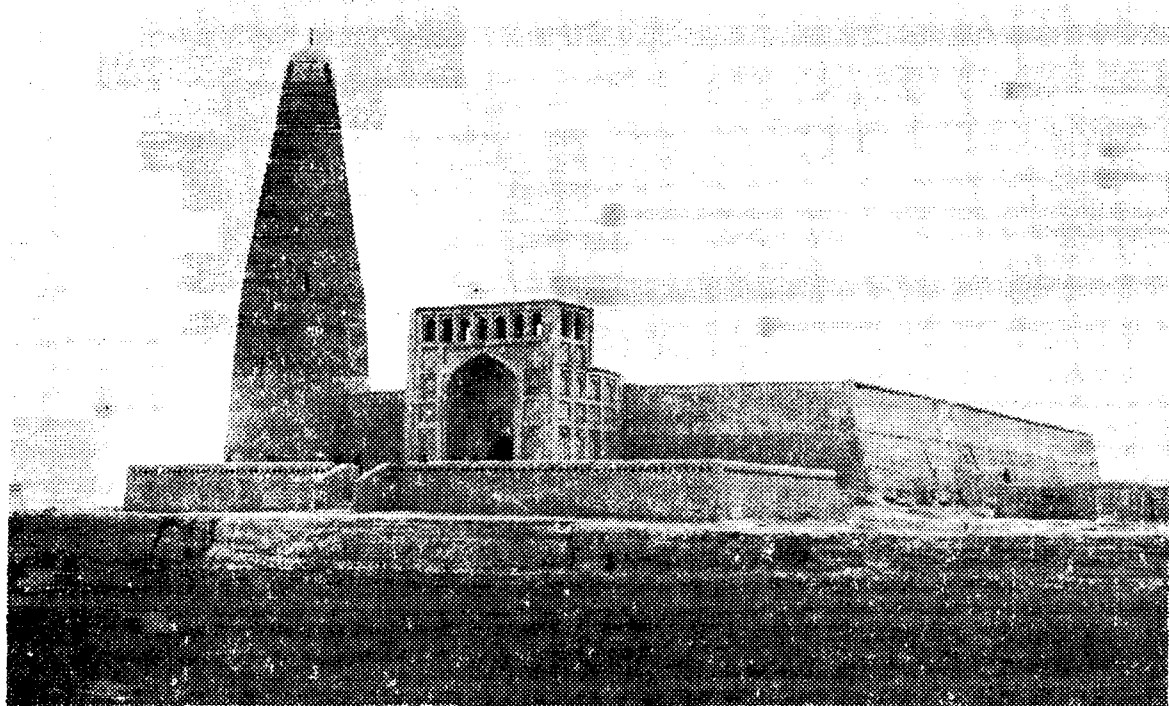
سۆزلىرى» ناملىق كىتاپتىن ئېلىندى

تەرجىمە قىلغۇچى: گۈلزادە بابايىۋا

目 录

1、以计划经济为主 市场调节为辅 ——改革经济机构的基本问题·····	哈米提·马木提 (1)
2、论我国历史上的爱国主义与民族英雄·····	陈梧桐 (14)
	穆伊丁·维拉木 译
3、近百年来我国宪法有关民族问题规定的历史考察·····	李儒忠 (28)
	哈力克·沙克 译
4、关于艺术美的教育作用问题·····	穆罕买提·伊明 (48)
5、关于艺术上的爱情问题·····	阿比勒·马哈苏提 (56)
6、阿凡提故事的逻辑性·····	西林·库尔班 (67)
7、有关维吾尔语语法研究的几个问题·····	哈米提·铁木儿 (73)
8、关于察合台语·····	哈斯木·阿日希 (90)
9、bilan (与、和、及) 初探·····	乌斯曼·穆罕买提 (95)
10、克孜尔千佛洞初探·····	阿不列孜·穆罕买提·沙衣拉米 (109)
11、坎儿井与它的来源·····	阿不都哈地尔·由努斯 (121)
12、回历与公历对照表·····	(128)
13、苏公塔·····	艾海买提·热西提 (133)
	冯 斐 摄影 (封底)

شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي ژورنىلى
新疆大学学报（哲学，社会科学维文季刊）
پەسىللىك ژورنال
1983 - يىل 3 - سان
(ئومۇمى سان 15)

سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى (فېڭ فى فوتوسى)

مۇشتىرى قوبۇل قىلغۇچى: مەملىكەت
ئىچىدىكى ھەر قايسى پوچتىخانىلار
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون
ژورناللارنى تىزىملاش ئورنىنىڭ
كېنىشكا نومۇرى: 0.40

نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي
ژورنىلى تەھرىر بولۇمى
باسقۇچى: شىنجاڭ 7220 - زاۋۇدى
تارقاقچى: ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا
ئىدارىسى